

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI

**XVI. YÜZYILDA ÇILDIR EYALETİ AHISKA SANCAĞI'NIN
POLİTİK VE SOSYO-EKONOMİK DURUMU**

Yüksek Lisans Tezi

Shota BEKADZE

Ankara-2014

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI

**XVI. YÜZYILDA ÇILDIR EYALETİ AHISKA SANCAĞI'NIN
POLİTİK VE SOSYO-EKONOMİK DURUMU**

Yüksek Lisans Tezi

Shota BEKADZE

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Reşat Barış ÜNLÜ

Ankara-2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI

**XVI. YÜZYILDA ÇILDIR EYALETİ AHISKA SANCAĞI'NIN
POLİTİK VE SOSYO-EKONOMİK DURUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Yrd. Doç.Dr. Reşat Barış ÜNLÜ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi:

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan ve dolay olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığımı taahhüt ederim.

Tez Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

İmzası

Bu çalışmayı, 1944 yılında Ahıska Bölgesi'nden Orta Asya ve Kazakistan'a sürgün edilen ve bu sene sürgünün 70. yıldönümünü yaşayan Ahıskalılara ithaf ederim.

ÖNSÖZ

Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar ismi pek de bilinmeyen Ahıska Türkleri veya Mesheti Türkleri hakkında çok sayıda makale yazılsa da, Osmanlı tahrir defterlerinde yer alan konulara önem verilmemiştir. Tahrir defterleri Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik yapısını tetkik etmek için en önemli kaynaklardır. Bu kaynaklar sayesinde hem imparatorluğun idarî, malî ve sosyal bünyesini aydınlatmak hem de imparatorluğun sınırları içerisindeki bölgelerin ekonomik, sosyal ve kültürel durumlarını ortaya çıkarmak mümkündür. Bu kapsamda, son 50 yılda Osmanlı tahrir defterlerine dayalı olarak Ankara, Bursa, Harput, Eskişehir, Zamantu, Honaz, Kuzey Irak, Musul, Mardin, Kemah, Erzincan, Çemişgezek, Bayburt, Erzurum, Akşehir, Trabzon, Maraş, Kastamonu, Edirne, Meğri (Fethiye), Konya, Bolu, Halep, Antep, Teke, Bağdat, Canik (Samsun), Mısır ve Kerkük ile ilgili, birbirinden değerli araştırma yapılmıştır. Ama ne yazık ki, XVI. yüzyıl Osmanlı kaynaklarından “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân” tahrir defteri bu çalışmaların dışında kalmıştır. Biz de bunu göz önünde bulundurarak tezimizle bu konudaki eksikliği tamamlamak için çaba göstermeye çalıştık.

Tezimizin amacı XVI. yüzyılda Ahıska Sancağı'nın politik, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını ortaya çıkarmaktır. Ahıska Sancağı ve çevresinin Osmanlı Devleti'ne bağlanmadan önceki politik durumu, bölgede meydana gelen siyasi olaylar, Osmanlı Devleti'ne bağlanması, bağlandıktan sonraki politik ve idari yapısı belirlenmiş, sancağın XVI. yüzyıldaki coğrafi sınırları, nüfus durumu, nahiyeler, kır iskân merkezlerinin ortaya çıkarılmasına çaba gösterilmiştir.

Araştırmamızda Sergey Cikia'nın 1947 yılında yayınladığı 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defterinin Osmanlıca ve onun 1941 yılında basılmış olan Gürcüce metinlerinden yararlanılarak transkripsiyonu yapılmıştır ve belgedeki bilgiler günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Çalışmamızda sancak genelindeki ziraî hayat, ziraat alanları, yetiştirilen ürünler ve bu ürünlerden alınan vergiler tespit edilmeye çalışılmış, sancak dahilindeki sanayi ve ticari faaliyetler hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca toprak

idaresi incelenerek sancaktaki mîrî, vakıf ve mülk arazileri hakkında da tespitler yapılmıştır. Bütün bunların daha iyi anlaşılması için defterdeki veriler, tablolara aktarılmıştır.

Tezimizin ortaya çıkarılmasında teşekkür edeceğim birçok şahıs ve kurum vardır. Bunlardan bazılarını burada zikretmek istiyorum. Öncelikle bana bu konuyu seçme imkanı veren Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne, tezimin başarılı olması için bana tezin her bir bölümünde bilgi, tecrübe, güler yüzle önerilerde bulunan ve çalışmamı yönlendiren, çalışma süresince her türlü yardımı sağlayan tez danışmanım, çok değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Reşat Barış Ünlü'ye içtenlikle teşekkür ediyorum. Eğitim hayatımın her bir aşamasında beni hem maddi, hem de manevi açıdan sürekli destekleyen babam Yaşar Bekadze'ye şükranlarımı sunarım. Mutlu aile hayatımın düzenli bir şekilde devam etmesi ve üniversite eğitimimde verdiği destekten dolayı eşim Fatma Kibar-Bekadze'ye de minnettarım. Tezimin hazırlanması sırasında beni cesaretlendiren ve manevi destek sağlayan dostlarıma da teşekkürlerimi borç bilirim.

Shota BEKADZE

Ankara 2014

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	III
TABLolar DİZİNİ	V
ŞEKİLLER DİZİNİ	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: AHISKA'NIN SİYASÎ, İDARÎ, HUKUKÎ VE TOPLUMSAL YAPISI	13
A-OSMANLI ÖNCESİ AHISKA	13
1. Ahıska'nın Coğrafi, Stratejik Konumu ve Etimolojisi.....	13
2. Osmanlı Hakimiyeti Öncesi Osmanlı Devleti'nin Ahıska (Samshe) Atabeyliği ile Olan İlişkileri.....	18
B-OSMANLI HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE AHISKA	25
1. Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Ahıska'da Siyasî Durum.....	25
2. Osmanlı Devleti'nde Taşra İdari Teşkilatı.....	40
3. Osmanlı Devleti'nde Askeri-İdari Teşkilat.....	42
4. Ahıska'nın İdari Yapısı.....	43
5. Ahıska Sancağı'nın Yönetimi.....	47
6. Ahıska'nın Hukuki Yapısı.....	56
İKİNCİ BÖLÜM: AHISKA SANCAĞI'NDA NÜFUS VE YERLEŞME	62
A-İSKÂN BİRİMLERİ	62
B-AHISKA SANCAĞI'NDA NÜFUS VE YERLEŞME	66
C-OSMANLI KAYNAKLARINDA AHISKA İLE İLGİLİ ANTROPONİM VE TOPONİMLER	69
1. 1595 (1004) Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'ne Göre Ahıska Sancağı Onomastiği.....	69
2. 1595 (1004) Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'ne Göre Ahıska Sancağı Antroponimlerinin Lengüistik Özellikleri.....	71
a) Yönetim Fonksiyonlarına Göre Antroponimlerin Sınıflandırılması.....	72
b) Antroponimlerin Dil Kökenleri.....	73
c) Antroponimlerin Morfolojik (Şekilbilim) Yapısı.....	75
3. 1595 (1004) Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'ne Göre Ahıska Sancağı Toponimlerinin Lengüistik-Semantik Tahlili.....	77
a) Toponimlerin Coğrafi Mevkilerine Göre Sınıflandırılması.....	77
4. Hidronimler.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 1595 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE AHISKA SANCAĞI'NDA EKONOMİK HAYAT.....	82
A. OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPRAK İDARESİ.....	82
B. AHISKA SANCAĞI'NDA TOPRAK TASARRUFU	86
1) Ahıska Sancağı'ndaki Vakıf Toprakları	86
2) Atabey Hanedanlarının Mülkleri ve Onları Tasarruf Edenler	87
3) Ahıska Sancağı'ndaki Devlet Görevlilerinin Tasarrufundaki Topraklar.....	88
4) Ahıska Sancağı'ndaki Aznaurların Tasarrufundaki Topraklar	90
5) Ahıska Sancağı'ndaki Dini Görevlilerin Tasarrufundaki Topraklar	91
6) Ahıska Sancağı'nda Diğer Toprak Sahiplerinin Mülkleri ve Toprağı Tasarruf Edenler.....	92
C) AHISKA SANCAĞI'NDA EKONOMİK HAYAT.....	93
1. Ahıska Sancağı'nda Üretimi Yapılan Tarım Ürünleri ve Onlardan Alınan Vergiler	93
a) Hububat	94
b) Bakliyat	99
2. Ahıska Sancağı'nda Bağ, Bahçe ve Bostancılık	100
3. Ahıska Sancağı'nda Keten Üretimi.....	104
4. Ahıska Sancağı'nda Hayvancılık ve Bunlarla İlgili Diğer Vergiler	104
5. Ahıska Sancağı'nda Arıcılık.....	108
6. Ahıska Sancağı'nda Balıkçılık	109
7. Ahıska Sancağı'nda Reayadan Alınan Şahsa Ait Vergiler	109
8. Ahıska Sancağı'nda Küçük İşletmeler ve Onlardan Alınan Vergiler	114
9. Ahıska Sancağı'ndaki Mukataalar	116
10. Ahıska Sancağı'nda Ticaret, Pazar ve Gümrük Gelirleri.....	124
11. Tahrir Defterine Göre Ahıska Sancağı'nda Narh Fiyatları	128
12. Osmanlı Sefer Güzergahı Yollarının İyileştirilmesi ve Tamiri.....	129
SONUÇ.....	131
KAYNAKÇA	134
ÖZET.....	151
ABSTRACT	152
EKLER: GÜRCİSTÂN EYÂLETİ KANUNNÂMELERİ.....	153
EK I: KANUNNÂME-İ VİLÂYET-İ GÜRCİSTÂN	153
EK II: GÜRCİSTAN (AHISKA) KANUNNÂMESİ	156

TABLolar DİZİNİ

Tablo. 1. Ahıska Sancağı Nahiyelerine Göre Vergilendirilmiş Köylerin Sayısı	46
Tablo. 2. Ahıska Sancağı Nahiyelerindeki Coğrafi Birim Olarak Vergilendirilmiş Mezzalar ve Onların Vergi Miktarları	47
Tablo. 3. Ahıska Sancağı Nahiyelerine Göre Köylere Bağlı Mezzalar	47
Tablo. 4. Ahıska Sancağı Miralayları ve Onların Mülkleri	50
Tablo. 5. Ahıska Sancağı'ndaki Katipler ve Tasarrufundaki Mülkiyetler	52
Tablo. 6. Ahıska Sancağı'ndaki Zaimler ve Onların Tasarruf ettikleri Mülkler	53
Tablo. 7. Azğur Piskoposu'nun Ahıska Sancağı Köylerindeki Mülkleri	54
Tablo. 8. Ahıska Sancağı'ndaki Keşişlerin İsimleri ve Onların Mülkleri	55
Tablo. 9. Ahıska Sancağı'ndaki Vakıflar	56
Tablo. 10. Ahıska Sancağı Nahiyelerine Göre Toplam Reayasız Coğrafi Birimlerin (Köy, Mezra, Çiftlik, Yayla vb.) Sayısı ve Vergi Miktarı	68
Tablo. 11. Ahıska Sancağı Yer Adlarının Diğer Coğrafi Birimlerde Kullanılması	78
Tablo. 12. Atabey Hanedanlarının Mülkiyetleri ve Onları Tasarruf Edenler	88
Tablo. 13. Ahıska Sancağı Devlet Görevlilerinin Tasarrufundaki Topraklar	89
Tablo. 14. Ahıska Sancağı'ndaki Aznaurların Mülkleri ve Bu Mülkleri Tasarruf Edenler	91
Tablo. 15. Ahıska Sancağı'ndaki Kilise, Piskopos ve Keşişlerin Tasarrufundaki Topraklar	92
Tablo. 16. Ahıska Sancağı'ndaki Diğer Toprak Sahiplerinin Mülkleri ve Toprağı Tasarruf Edenler	93
Tablo. 17. Ahıska Sancağı Nahiyelerinin Hububat Vergi Dökümü	96
Tablo. 18. Ahıska Sancağı'ndaki Ürünlerin Bir Kilesinin ve Bir Men'inin Tahrir Kıymetleri	97
Tablo. 19. Ahıska Sancağı'nda Kişi Başına Düşen Üretim Kile ve Kg. Olarak	99
Tablo. 20. Ahıska Sancağı Nahiyelerinin Bakliyat Vergi Dökümü	100
Tablo. 21. Ahıska Sancağı Nahiyelerinde Bağcılık, Meyvecilik ve Bostancılık	102
Tablo. 22. Ahıska Sancağı Nahiyelerinin Zeğrek Vergi Dökümü	104
Tablo. 23. Ahıska Sancağı Nahiyelerinin Hayvancılıkla İlgili Vergi Dökümü	107
Tablo. 24. Ahıska Sancağı Nahiyelerine Göre Hane Sayısı, İспенç ve Resm-i Murahhasiye Vergi Dökümü	111
Tablo. 25. Ahıska Sancağı'ndan Alınan Bad-i Heva ve Arusiye, Tapu ve Deştebani Vergilerinin Dökümü	113
Tablo. 26. Ahıska Sancağı Nahiyelerindeki Değirmen ve Bezirhanelerin Sayı ve Vergi Dökümü	116
Tablo. 27. Güney Nahiyesi'ndeki Mukataalar	118
Tablo. 28. Kuzay Nahiyesi'ndeki Mukataalar	119
Tablo. 29. Ude Nahiyesi'ndeki Mukataalar	120
Tablo. 30. Azğur Nahiyesi'ndeki Mukataalar	121
Tablo. 31. Altunkale Nahiyesi'ndeki Mukataalar	122
Tablo. 32. Otskhe Nahiyesi'ndeki Mukataalar	122
Tablo. 33. Aspinza Nahiyesi'ndeki Mukataalar	123
Tablo. 34. Çeçerek Nahiyesi'ndeki Mukataalar	123
Tablo. 35. "Defter-, Mufassal Vilâyet-i Gürcistan" Tahrir Defterine Göre Narh Fiyatları	129

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil. 1. Ahıska Haritası.....	17
Şekil. 2. Samtskhe-Saatabego Bayrağı.....	19
Şekil. 3. 1828-1829 Rus-Türk Savaşı Zamanı Kars'ın Kuşatılması.....	36
Şekil. 4. 1828-1829 Rus-Türk Harbî Zamanı Ahıska'nın Alınması İçin Yapılan Savaş	38

KISALTMALAR

a.y.	: aynı yazar
AN GRUZ. SSR	: Akademi Nauk Gruzinskoy Sovetskoy Sosialistiçeskoy Respublik
Avtoref.	: Avtorefeat (Tez Özeti)
B.	: Baskı
BKZ.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İşleri Ansiklopedisi
Dis.	: Dissertasiya (Tez)
dokt.	: Doktora
Filol.	: Filologičeskih (Filoloji)
GSSR.	: Gruzinskaya Sevetskaya Sosialistiçeskaya Respublika (Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)
Haz.	: Hazırlayan
Hiz. LTD. ŞTİ.	: Hizmet Limited Şirketi
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İbid.	: Aynı yerde
ist.	: İstoriçeskih (Tarihi)
İÜİF.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Kand.	: Kandidat (Aday)
loc. cit.	: Adı geçen yer
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MGU.	: Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitet (Moskova Devlet Üniversitesi)
O.A.	: Osmanlı Ansiklopedisi
op. cit.	: yukarıda adı geçen çalışma
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: sahife
Sa.	: Sayı
Sak. SSR.	: Sakartvelos Sabçota Sosialusturi Respublika- Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
TAD.	: Türkiyat Araştırmalar Dergisi
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TGU.	: Tbilisskiy Gosudarstvennyy Universitet (Tiflis Devlet Üniversitesi)
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TSU.	: Tbilisis Sahelmsipo Universiteti (Tiflis Ddevlet Üniversitesi)
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Vıp.	: Vıpusk (fasikül)
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Türkiye'nin zengin arşiv mirası, dünya ve bölge tarihinin, ekonomi ve nüfusunun öğrenilmesinde çok büyük değere sahiptir. 350 milyon belgeyle Osmanlı Arşivi dünyanın en büyük arşiv özelliğini taşımaktadır¹. Çünkü Osmanlı arşivlerinde, Asya, Avrupa ve Afrika'nın 40'a kadar ülkesinin Osmanlı Dönemi'nin tarihi yer almaktadır. Bu büyük hazine içerisindeki Gürcistan'a ait belgeler, Gürcistan'ın Osmanlı Dönemi tarihinin incelenmesinde çok önemli bir kaynak konumundadır.

Gürcistan'a, özellikle de Ahıska'ya ait Osmanlı belgelerini üç bölüme ayırabiliriz. Birinci bölüm ve en önemlileri tahrir defterleridir. Bu defterler, Gürcistan'ın Osmanlı dönemindeki idarî ve ekonomik durumu ile nüfus ve yerleşimin tespitine imkan tanımaktadır. 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri bunun en güzel örneğidir. İkinci Bölüm, mühimme defterleridir. Mühimme defterlerinde Gürcü kral ve beylerine yazılan çok sayıda hüküm bulunmaktadır². Üçüncü bölüm ise ferman ve berâtlardır. Ferman, yapılması ve yerine getirilmesi gereken bir görev için padişahın tuğrasını taşıyan yazılı bir emirdir. Berâtlar ise Osmanlı Devleti'nde devlet işine gönderilenlerin görevleri ve yetkilerini içeren, padişah tuğrasını taşıyan ve tayin emrini belirten belgelerdir.

Ahıska ve Ahıskalılar hakkında şu ana kadar yazılmış makale, tez ve kitaplarda Osmanlı kaynaklarından yararlanılmamıştır. Oysaki bu bölge, 250 sene Osmanlı sınırları içerisinde yer almıştır. Dolayısıyla Ahıska hakkında yapılacak çalışmalarda Osmanlı kaynaklarının göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Biz araştırmalardaki bu eksikliği gidermek için tezimizi, 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri bilgilerine dayandırmaktayız.

¹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Rehberi**, Hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, Yusuf İhsan Genç, II. Baskı, İstanbul-2000, s. 5. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/042-osmanli-arsivi-rehberi-2000.pdf> sitesinden alınmıştır. 15.01.2014.

² Nebi Gümüş, **XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 11.

Çalışmamızın konusu, Osmanlı arşiv bilgileri ışığında XVI. yüzyıl Çıldır Eyâleti Ahıska Sancağı'dır. Paşa sancağı olarak bilinen Ahıska Sancağı, Güney, Kuzay, Ude, Kvabliyan, Azğur, Altunkale, Otskhe, Aspinza ve Çeçerek olmak üzere toplam dokuz nahiyeden oluşmuş ve bu nahiyelerde toplam 341 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bu üniteler; 11 rabat kale, 312 köy, 11 mezra, bir mahalle, iki çiftlik, bir yayla ve iki çayırdan ibarettir. Ahıska Sancağı köyleri, Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra sancak olarak Çıldır Eyâleti'ne bağlı olarak idare edilmiştir. Ahıska Sancağı Anadolu ile Kafkasya arasında bulunmasından dolayı stratejik bakımdan çok önemli konuma sahipti.

Tezimizin amacı, Osmanlı'nın zengin arşiv mirasından olan 1595 tarihli "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân" tahrir defteri kayıtları ışığında ve "Ahıska Sancağı" örneğinde bölgenin idarî, sosyo-ekonomik durumunu açıklığa kavuşturmak ve defterdeki zengin onomastik bilgilere dayanarak Ahıska ve çevresi ile bağlı antroponim ve toponimlerin lengüistik özelliklerini tespit etmektir.

Konu ve kaynak olarak tahrir defterini seçmemizin asıl sebebi Ahıska ile ilgili XVI. yüzyıla ait başka her hangi bir resmî kaynağa rastlanılmamasıdır. Zaman olarak XVI. yüzyıl seçilme sebebi ise, bu yüzyıl Ahıska tarihi, ekonomisi ve sosyal hayatının incelenmemiş olmasıdır. Böylece, XVI. yüzyıl bölge durumu hakkındaki araştırmamızla Ahıska tarihine katkıda bulunmak amaçlarımızdan olmuştur.

Tezin Güncelliği: Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Bileşik Milletler kapsamında II. Dünya Savaşı döneminde sürgün olunmuş halkların tarihi, kültürü, dili ve folklorunun öğrenilmesine önem verilmiştir. Mesheti Türkleri veya Ahıska Türkleri olarak bilinen Müslüman halk da bu önem verilenler içerisinde yer almaktadır. Ahıska ve Ahıskalılar konusu değişik zamanlarda birçok bilim adamlarının araştırma konusu³ olmasına rağmen 4 Haziran 1989 Özbekistan'ın

³ Nikolay Yakovleviç Marr, **Grammatika çanskogo (lazskogo) yazıka. S khrestomatiey i slovarem**, Tipografia imperatorskoy akademi nauk, Tiflis, 1910, s. 240; Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Eİlerini Fethi (1451-1590)**, Ankara 1976, 2. B. Ankara: TTK, 1993; Aliyev Fadli Fazliyeviç. **Oçerki po leksike turok Kazakhıstana**, Nauka, Alma-Ata, 1978, s. 98; Sergey Cikia, "K

Fergane İli'nde Ahıska Türkleri'nin hedef olduğu kanlı olaylar, varlıklarının hatırlanması için trajedik bir başlangıç noktası olmuştur.

Ahıska Türkleri Rusya, Ukrayna, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Amerika gibi dünyanın değişik coğrafyalarında yaşamakta olup, hala da geleneklerini korumaktadırlar.

Tezin Bilimsel Önemi: Osmanlı kaynakları ışığında araştırılması yapılan “Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik, Sosyo-ekonomik Durumu” konulu tezimizin bilimsel önemi şudur ki, tahrir defterlerine dayalı günümüze kadar araştırılması yapılmayan Çıldır Eyaleti'nin Gürcistan sınırları içerisindeki Akhalkalak, Khertvis, Bedre ve Türkiye sınırları içerisindeki Posof, Ardahan sancaklarının incelenmesinde yönlendirici olacaktır.

Tezimiz, bir giriş, üç ana bölüm, sonuç, kaynakça ve eklerden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde çalışmamızın konusu ve kaynakları üzerinde durulmuş olup tezin güncelliği, yöntemi, bilimsel yeniliği, pratik önemi ve kapsamı açıklığa kavuşturulmuştur.

Birinci ana bölümde, Ahıska'nın coğrafi konumu, etimolojisi hakkında bilgiler verilmiş, Ahıska'nın Osmanlı hakimiyeti öncesi ve Osmanlı hakimiyeti dönemi değerlendirilmiştir. Bu bölümde Gürcistan'la ilgili düzenlenen H. 982 (M.

nazvaniyu mesyatsev v meskhetskom dialekte turetskogo yazıka”, **Voprosi tyurkologii**, Baku, 1971, s. 116-122; a.y.: “K prosikhojdeniyu slova Lazut”. **Soobçeniya AN Gruz. SSR**, 1944, s. 227-235; a.y. “Ob odnom morfologičeskom yavlenii v akhalsikhskom nareçii anatoliyskogo yazıka”. **TGU**, C. VI., Tbilisi, 1937, s. 115-122; a.y.: “Turetskiy dokument XVIII veka ob Okros-Tsihe”, **Trudi TGU**, No: 91, **Seriya Voskokovedeniya**, C. II, Tbilisi, 1960; G. Gamkrelidze, “Gurjstanis vilayetis didi daftarı” rogoris demograpıuli-statistikuri dzegli”, **TSU şromebi**, 1948, C. 34; Nodar Şengelia, “Osmaluri gadasahadebi da valdebulebani Gurjstanis vilayetis didi davtris mihedvit”, **TSU Şromebi**, C. II, **Ağmosavletmsodneobis seria**, 1960, Tbilisi; a.y.: **Osmaluri gadasahadebi da sagadasahado sistema Gurjstanis vilayetis didi davtris mihedvit**, Rusul enaze, Avtoreferati, Tbilisi, 1961; a.y.: “1572/1573 tslis Gurjstanis kanunname”, **Ağmosavluri krebuli**, 1, 1960; M. Svanidze, Samtskhe-Saatabagos administratsiuli dakopa da sosyalur-ekonomikuri mdgomareoba “Gurjstanis Vilayetis Didi Daftaris” mikhedvit, 1967, C. 121, **Ağmosavletmtsodneobis Seria**; Shota Lomsadze, **Meskheti i meskhi**, Merani-3, Tbilisi 1999.

1573) tarihli II. Selim Devri Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmesi ve H. 1004 (M. 1595) tarihli III. Mehmed Devri Gürcistan (Ahıska) Kanunnameleri ve onların hukuki hükümleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

İkinci ana bölümde, “Ahıska Sancağı'nda Nüfus ve Yerleşme” başlığı altında kır iskan merkezleri olarak isimlendirilen nahiyeler ile ona tabi köyler hakkında bilgiler verilmiştir. Şehir, kale ve köylerin nüfus durumu, ürettiği mahsüller belirtilmiştir. Bu bölümde ayrıca Osmanlı kaynakları ışığında Ahıska ile ilgili antroponim ve toponimlerin lengüisik özellikleri incelenmiştir.

Üçüncü ana bölümde, Ahıska Sancağı'nın ekonomik durumu incelenmiştir. Bölge, toprak tasarrufu, yetiştirilen ürünler ve onlardan alınan vergiler, hayvancılık ve onlardan alınan vergiler, balıkçılık, reayadan alınan şahsa ait vergiler, küçük işletmeler ve onlardan alınan vergiler, sancağın ticari, pazar ve gümrük gelirleri, sancaktaki narh fiyatları, Osmanlı zamanında yolların onarım ve bakımına önem verilmesi konuları ayrı ayrı incelenmiş ve tablo haline getirilmiştir.

Çalışmamızın **sonuç** kısmında tez içeriği özetlenmiş halde verilmiştir.

Kaynakçada, tezimize kaynaklık eden kitaplar, dergilerde yayınlanmış makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri, sözlük ve ansiklopediler, elektronik kaynak türlerine göre alfabetik sırayla verilmiştir.

Ekler kısmında Gürcistan'la ilgili düzenlenen H. 982 (M. 1573) tarihli II. Selim Devri Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmesi ve H. 1004 (M. 1595) tarihli III. Mehmed Devri Gürcistan (Ahıska) Kanunnamesi'nin hukukla ilgili hükümleri verilmiştir.

Kaynaklar Üzerine

Ahıska tarihinin bilimsel araştırılması için tezimizde genel olarak Türkçe, Gürcüce, Rusça Osmanlı Türkçesi ve Azerice kaynaklardan faydalanılmıştır. XVI.

yüzyıl Ahıska tarihini öğrenmek için en önemli kaynak Osmanlı Devleti'nin resmî belgeleri, sultan fermanları ve tahrir defterleridir.

Konumuzla ilgili kullandığımız kaynaklardan Türkçe olanlar çoğunluk teşkil etmektedir. Yararlanan Türkçe kaynakların en önemlileri Osmanlı Kanunnâmeleri ve Tahrir Defterleridir. Bu kaynaklar içerisinde Gürcistan Türkolojisi'nin “babası” sayılan Sergey Cikia'nın, 1941 yılında Gürcü dilinde (“Gurcistanis Vilayetis Didi Davtari”⁴), 1947 yılında ise Osmanlı Türkçesi'nde yayınladığı 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri, 1958 yılında yayınladığı “Gurcistanis Vilayetis Didi Davtari” (şerhlerini) ve Sisana Abuladze'nin 1979 yılında Gürcü ve Osmanlı Türkçesi ile yayınladığı “Çıldiris Vilayetis Didi Davtari 1694-1732” kitabı, Ahıska'da Osmanlı fetihlerinden sonraki nüfus, idari ve ekonomik durumu hakkında bilgi tespitine imkan sağlamaktadır.

Tezimize kaynaklık eden “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan”, 1595 tarihli olup Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 114 numara ve Gürcistan Devlet Müzesi'nin Türk Elyazmaları Bölümü'nde 1 No'lu Elyazması adı altında kayıtlı bulunmaktadır. Ayrıca Cikia tarafından 1940-1958 tarafından 3 cilt olarak yayınlanan bu tahrir defteri, şu ciltlerden ibarettir:

Cilt I: Türkçe, Gürcüce ve Rusça mukaddime ve metin mütalaalarıyla / XX+17+516 s.ve 15 Tablo/ 1.

Cilt II: Metnin Gürcüce tercümesi, Gürcüce ve Rusça önsöz ve dipnot izahlarıyla /XV+503 s./ 2

Cilt III: Metnin esas ilmi değerlendirmesini ihtiva eden, biri manuskriptin tasviri, diğeri de metninle ilgili coğrafya ve yer isimleri bilimi /toponomastik/ bakımından mülahazalardan meydana gelen iki bölüm halinde, yine Gürcüce ve Rusça önsözle birlikte /16+660.s./ 3.

⁴ Sergey Cikia, **Gurcistanis Vilayetis Didi Davtari (Gürcistan Vilâyeti'nin Mufassal Defteri)**, II. Kitap, Tercüme, Tbilisi, Sakartvelos SSR Metsinierebata Akademiis Gamomtsemloba, 1941; a.y.: **Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan**, I. Kitap, Osmanlıca Metin, Tbilisi, Gürcistan S. S. R. Cumhuriyeti Ulum Akademisi Neşriyat Evi, 1947; a.y.: **Gurcistanis Vilayetis Didi Davtari (Gürcistan Vilâyeti'nin Mufassal Defteri)**, III. Kitap, Gamokvleba (Tetikikler), Tbilisi, Sakartvelos SSR Metsinierebata Akademiis Gamomtsemloba, 1958.

Bu tahrir defterinin giriş kısmında Çıldır Eyâleti için düzenlenmiş kanunnâme yer almaktadır. Tezimizde, Ahmet Akgündüz'ün 1994 yılında yayınladığı “Osmanlı Kanunnâmeleri Hukukî Tahlilleri” kitabının 7. cildinin II. kısmında yer alan II. Selim Devri kanunnâmelerinden olan Gürcistan Eyâleti Kanunnâmeleri⁵ ve 8. cildin I. kısmındaki III. Mehmed Devri kanunnâmelerinden olan Çıldır Eyâleti Kanunnâmeleri incelenmiştir.

BOA, TTD. No: 525, sh. 1-8'de bulunan II. Selim Devri'ne ait Gürcistan Eyaleti'nin 981 tarihli kanunnamesi Ömer Lütüfî BARKAN tarafından daha önceler neşredilmiştir⁶.

Kanunnamenin 2. nüshası Paris, Bib. Nat. No: 85. Vrk. 63/b-205/b'de, 3. nüshası ise Viyana Milli Kütüphanesi, A. F. No: 77. Vrk. 63/a-66/b'dedir⁷.

Defterin Farsça mukaddemesinde şöyle yazılmaktadır: “Bu, Gürcistan Vilâyeti'nin livalarına ait mufassal defterdir. Sultan Selim Han'ın fermanıyla Defter Emîni ve aynı Vilâyetin za'îmlerinden Hayreddin ile Katib Defter-i Dergah-i Ali katiblerinden Nebi tarafından tahrir olunmuş ve 20-30 Zilka'de 981 tarihinde Hizane-i Amire'ye teslim edilmiştir⁸”.

III. Mehmed devrinde (1595-1603) yeni fethedilen eyalet ve sancakların dışında yeni kanunnameler düzenlenmemiştir. 1595 Tarihli “Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan” tahrir defteri III. Mehmed devrine aittir.

⁵ Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 7//II. Kitap, II. Selim Devri Kanunnâmeleri, Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994; a.y.: **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 8//I. Kitap, III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri, Çıldır Eyâleti Kanunnâmeleri, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994.

⁶ Ömer Lütüfî Barkan, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, I**, Kanunlar, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943.

⁷ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 578.

⁸ Akgündüz, **loc. cit.**

1003 yılında tahrir olunan ve Tapu-Kadastro Kuyud-i Kadime Arşivi, TTD. No: 130 (58), sh. 1-7’de bulunan kanunnamenin ilk bölümü eski kanunname ile aynı, sonraki 4 bölümü farklıdır. Bu bölümlerde ceza hükümleri, ikamet etme ve öşürle ilgili hükümler vardır⁹.

Ahıska’nın XVI. yüzyıl idarî, sosyo-ekonomik tarihi hakkında en önemli bilgilere Ö. L. Barkan’ın İstanbul’da 1945 yılında ve Ahmet Akgündüz’ün Ankara’da 1994 yılında¹⁰ yayınladığı kanunnamelerde rastlıyoruz. Bu kanunnameler genelde Osmanlı tahrir defterlerinin giriş kısmını içermektedir¹¹. Şüphesiz, Türk arşivleri incelenmeden, Ahıska’nın XVI. yüzyıl tarihi hakkında bilgi edinmek mümkün değildir.

Her eyâletin defteri, o eyâlete ait kanunnameyle başlar. Defterlerin bilimsel önemini Cikia’nın yayınladığı “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân” kitabında görmek mümkündür¹². Ünlü tarihçi Ömer Lütfi Barkan’a göre bu kanunnameleri “orijinal” olarak nitelemek doğru olmaz¹³, fakat yine de çoğunlukla Osmanlı Devleti’nin XVI. yüzyıl hayatına ışık tutmaktadır.

Bu kanunnâmelere göre Ahıska’da XVI. yüzyıl Türk vergi sisteminin yürürlükte olduğu belgelerle teyit edilmektedir. Bu belgelerde Ahıskalı reaya ile Osmanlı toprak sahipleri arasındaki ilişkiler belirtilmektedir. Ayrıca kanunnamelerde, vergi kalemleri, ağırlık ölçüleri, para (akçe) gibi bilgiler de yer almaktadır.

Türk yazarların eserlerinde genel olarak askeri-siyasi olaylar, Sultan ve serdarlarının faaliyetleri, askeri savaşlar ve fetihler yer almaktadır. Sosyo-ekonomik

⁹ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Çıldır Eyâleti Kanunnâmeleri, s. 646.

¹⁰ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri; **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Çıldır Eyâleti Kanunnâmeleri.

¹¹ Türk Tarihçisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya göre Osmanlı Arşivlerinde 1000’den fazla defter bulunmaktadır. BKZ. Uzunçarşılı İ. H., **XIV ve XV Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi**, — «II Türk Tarih Kongresi (TTK)» İstanbul, 1943.

¹² Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 1-5; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 1-6.

¹³ Ömer Lütfü Barkan, **Osmanlı Kanunnameleri**, II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 20-25 Eylül 1937, TTK Yayınları, İstanbul 1943, s. 507.

olaylara ve halk kitlelerinin durumuna az yer verilmekle birlikte, bu eserlerin dikkatle incelenmesi sonucu, bölgenin sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgiler edinmek de mümkündür.

XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl ilk yarısının en büyük tarihçisi Katip Çelebi'dir (1609-1657). Tezimizde, "Kitâb-ı Cihânnümâ li Katip Çelebi" I. cilt kaynak olarak kullanılmıştır¹⁴.

Evliya Çelebi'nin (1611-1679) asıl adı Mehmet Zilli ibn Derviş'tir. İstanbul doğumludur. Hayatının 50 yılını Osmanlı İmparatorluğu'nun nerdeyse tüm eyaletlerini gezerek geçirmiş olup, orijinal coğrafî bir eser olan "Seyahatname"yi yazmıştır. Eserde Çıldır Eyâleti'nin idarî, politik ve ekonomik durumu ile yanı sıra Güneybatı Gürcistan'ın sosyal, ekonomik ve politik durumu hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Seyahatname'den, Çıldır Eyâleti'nin idari bölümü, sancak hasları, timar ve zeametler hakkında bilgiler elde etmekteyiz. Ayrıca eserde Çıldır Eyaleti'nin önemli kalelerinden olan Ahıska, Hirtız, Ahılkelek, Perkan, Vale, Çeçerek, Şeytan, Kızlar, Altın, Odurya, Al, Posof, Şavşad, Harbe, Ardanuç, Ohçu, Cağışman, Gömek, Aharsin, Pertak, Samağar, Mamrevan, Kinze, Kazan, Kinnav, Ardahan, Göle, Penk, Oltu ve diğer kaleler hakkında bilgi verilmektedir¹⁵. Tezimizde, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman'ın 2005 yılında yayınladığı "Evliya Çelebi Seyahatnamesi" eserinin 2. cildinin 2. kitabından istifade olunmuştur¹⁶.

Osmanlı'nın iç durumunu aydınlatan ve Sultan IV. Murad'a sunulan zamanın en güzel eseri Koçibey'in "Risale-i Koçibey" yapıtıdır. Tezimizde, Yılmaz Kurt'un 1998 yılında eski ve yeni harflerle yayınladığı "Koçibey Risalesi"nden¹⁷ istifade olunmuştur.

¹⁴ Katip Çelebi, **Kitâb-ı Cihânnümâ li Katip Çelebi** I. Cilt, Tıpkıbasım, Ankara, TTK Basımevi, 2009.

¹⁵ Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit**, 2. Cilt-3. Kitap, 2 B. İstanbul, YKY, 2005, s. 376-381.

¹⁶ **Ibid.**, s. 374-376.

¹⁷ Yılmaz Kurt, **Koçibey Risalesi (Eski ve Yeni Harflerle)**, 2. B. Ankara, Akçağ Yayınları, 1998.

Avrupa Osmanlı Tarihçisi ünlü Joseph Von Hammer (1774-1856) “Osmanlı Tarihi Devlet-i Aliye” eserinde Osmanlı sultanları ve vezirlerinin Avrupa ve Asya seferlerini kaleme almıştır¹⁸.

Ortaçağ Ahıska tarihinde Osmanlı-Safevi savaşları büyük yer tutar. Bu konuda gerek Türk, gerekse de Gürcü tarihçileri tarafından bilimsel araştırmalar yapılmıştır¹⁹. Tezimizde, kullanılan Bekir Kütükoğlu'nun “Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)” bu konuda en önemli çalışmalardan olup Gürcistan'ın Osmanlı ve İran arasında önemli bir yer olduğu vurgulanmaktadır²⁰.

Tezimizdeki önemli kaynaklardan biri Mustafa Selânîkî'nin “Tarih-i Selaniki (1563-1595)” eseridir²¹. Bilindiği üzere Mustafa Selaniki Gence fethini bizzat görmüştür²².

Fahrettin Kırzioğlu'nun, “Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)” adlı eserinde Fatih Sultan Mehmed (1451-1479), Yavuz Selim (1508, 1514), Sultan Süleyman (1534-1555) ve Sultan Murad (1578-1590) devirlerindeki Gürcistan'la ilgili bilgi ve incelemeler bulunmaktadır²³.

Platon Zubov'un “Kartina Kavkazskogo Kraya”²⁴ ve Orest Evetski'nin “Statistiçeskoe Opisanie Zakavkazskogo Kraya”²⁵ adlı çalışmalarında Çıldır

¹⁸ Joseph Von Hammer, **Osmanlı Tarihi Devlet-i Aliye**, Haz. Hüseyin Tekinoğlu, İstanbul, Kamer Yayınları, 2013.

¹⁹ Yunus Zeyrek, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara, Pozitif Matbaacılık, 2001; Feridun Ababay, **Çıldır Yönetmelik Örgüt Süreci; Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü**, Ankara, Eda Matbaası, 2000.

²⁰ Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962.

²¹ Selaniki Mustafa Efendi, **Tarih-i Selaniki (1563-1595)**, Haz. Mehmed İpşirli, C. I. İstanbul, TTK, 1989.

²² Kırzioğlu, **op. cit.** s. 400.

²³ **İbid.**

²⁴ Platon Zubov, **Kartina Kavkazskogo Kraya, Prinadlejaşago Rossii i Sopredelnikh omomu zemel; V İstoriçeskom, Statistiçeskom, Etnografiçeskom, Finansovom i Torgovom otnoşeniyakh**, IV, S. Peterburg, Tipografiya Konrad Vingreer, 1835.

Eyâleti'nin Edirne Antlaşması gereğince Rusya'ya birleşen sancaklarının durumu hakkında bilgiler sergilenmektedir.

Çıldır Eyaleti hakkında edindiğimiz kaynaklardan biri de Feridun Ababay'ın “Çıldır Yönetmelik Örgüt Süreci: Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü”²⁶ kitabıdır.

Osmanlı-Samshe ilişkileri ile ilgili en çok dikkati çeken çalışmalardan Nebi Gümüş ve Şota Lomsadze'nin doktora tezleridir²⁷. Ayrıca tezimizde Şota Lomsadze'nin “Meskheti ve Meskhi”²⁸, Nikoloz Berdzenişvili ve Marie Brosset'in, İvane Cavahişvili, Asif Hacılı'nın²⁹ eserlerinden de istifade olunmuştur.

Tarihteki Atabey Devletleri hakkında bilgi almak için Azerbaycan'ın ünlü bilim adamı, milli meclisin eski milletvekili akademisyen Ziya Bünyadov'un çalışmalarından istifade olunmuştur³⁰.

Ahıska sözcüğü hem şekil hem de anlam bakımından tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmaları açıklığa kavuşturmak ve çözmek için Türkçe³¹,

Gürcüce³² ve Rusça³³ kaynaklara başvurulmuştur.

²⁵ Orest Stepanoviç Evetskiy, *Statistiçeskoe opisanie Zakavkazskogo kraya*, Sankt-Peterburg, Tipografiya Ştaba otdelnogo korpusa vnutrenney straji, 1835.

²⁶ Feridun Ababay, *op. cit.*

²⁷ Nebi Gümüş, *op. cit.*; Şota Lomsadze, *Yujnaya Gruzia (Samtskhe-Cavaheti) s seredin XVIII v. Po 50-e gg. XIX v.* Avtoref., dokt. İst. Nauk / AN GSSR, İstitut istorii, arkhelologii i etnografii, Tbilisi, Metsniyereba, 1973.

²⁸ Şota Lomsadze, *Mesheti i meshi...*

²⁹ Nikoloz Berdzenişvili, *İstoria Gruzii*, Tbilisi, Tsodna, 1962; Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşa, İvane Cavahişvili, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, Sorun Yayınları, 2000; Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, X. Dizi,-Sa. 17. Ankara, TTK Basımevi, 2003; İvane Cavahişvili, *Kartveli eris istoria (Gürcü Milletinin Tarihi)*, C. II. Tbilisi, Metsniereba, 1983; Asif Hacılı, *Ahıska Türkleri Vetan Bilgisi*, İstanbul, Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı, 2009.

³⁰ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti, 1136-1225. yıllar*. Bakı, Şerq-Qerb Yay. 2007.

³¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs'l-A'lâm*, Cilt I, Tıpkıbasım /facsimile. Ankara, Kaşgar Neşriyat, 1996; Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it Türk*, Çev. Besim Atalay, Cİ. 1. 5. B. Ankara, TDK Yayınları, 2006; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi XVI. Yüzyıl Ortalarından XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, C. III, 2. Kısım, 5. B. Ankara, TTK Basımevi, 1995.

Ahıska Bölgesi'nin Osmanlı öncesi ve sonraki dönemlerde, çeşitli padişahların zamanında Osmanlı-Samtshe (Ahıska Bölgesi) ile olan ilişkilerinin açıklığa kavuşturulmasında Nebi Gümüş³⁴, Şota Lomsadze, Fahrettin Kırzioğlu, Yılmaz Öztuna³⁵, Bekir Kütükoğlu³⁶, Mikhail Svanidze'nin³⁷ eserleri kaynaklık yapmıştır.

Tezimizde, Osmanlı taşra teşkilatı hakkında bilgilerin açıklığa kavuşturulmasında Mustafa Akdağ³⁸, Şevket Pamuk³⁹, Ömer Lütfi Barkan, İlber Ortaylı, Tuncer Baykara ve Yusuf Halaçoğlu'nun kitaplarından yararlanılmıştır.

1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri bilgilerine göre Ahıska Sancağı'ndaki ekonomik yaşamı tahlilinde Cikia'nın kitapları ile yanı sıra İsmet Miroğlu, Ahmet Gündüz, Mehmed Ali Ünal vb yazılarından istifade edilmiştir.

Osmanlı'nın zamanında bölge vergi kalemleri, tartı ve ölçü birimlerinin açıklığa kavuşturulmasında Halil İnalıcık⁴⁰, Cenk Pala⁴¹, Yılmaz Kurt⁴², Cengiz

³² Cikia, **Gurcistanis vilayetis didi davtari (tetkikler)**, s. 42-50; Gürcüce Standart Sözlük, **Gürcüce-Türkçe, Türkçe-Gürcüce**, Haz. Kakha Abuladze, İstanbul, Fono Yayınları, Ekim 2011.

³³ Vasiliy Aleksandroviç Potto, **Kavkazskaya Voyna, C. IV, Turetskaya Voyna 1812-1829 gg.** Moskva, İzdatelstvo Senterpoligraf, 2007; Fazulullah İbn Ruzbihan Hunji, **Tarih-i Alam-Ara-i Amini**, <http://www.voslit.info/Texts/rus/Hunji/frametext1.htm> .

³⁴ Gümüş, **op. cit.**

³⁵ Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C. I, İstanbul, Faysal Finans Kurum Yayınları, 1986.

³⁶ Bekir Kütükoğlu, **op. cit.**

³⁷ Mikhail Svanidze, **İz istorii Samtskhe-Saatabago v pervoy çetverti XVII v. po 50-e gg XIX v.** Avtoref. Dis. Kand. İst. Nauk, Tbilisi, 1954.

³⁸ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, 2 C., İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.

³⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005; **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, 3. B. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

⁴⁰ Halil İnalıcık, **Osmanlılarda Raiyet Rüsûmu, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993.

⁴¹ Cenk Pala, “Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Örgütlenme,” **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Cilt: 7, Sa. 21, s. 39-69, 1996.

⁴² Yılmaz Kurt, “Kars-ı Maraş (Kadirli) Sancağı'nda Ekonomi,” XIV. TTK Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Ankara 2005, **Kongreye Sunulan Bildiriler**, II. Cilt-II. Kısım.

Becermen⁴³, Ziya Kazıcı⁴⁴, İsmet Zeki Eyuboğlu⁴⁵, Neş'et Çağatay⁴⁶, Halil Cin⁴⁷, Ünal Taşkın⁴⁸, Fehmi Yılmaz⁴⁹, Temel Öztürk⁵⁰ gibi bilim adamlarının çalışmaları kullanılmıştır.

Türkiye’de Ahıska ile ilgili lisans⁵¹ ve yüksek lisans⁵² ve doktora⁵³ tezlerinin yapılmış olmasının da iyi bir gelişme olduğunu vurgulamak istiyorum. Fakat XVI. yüzyıl tahrir defterlerine dayalı bir tez yazılmamıştı.

⁴³ Cengiz Becermen, **Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri**, Ankara, Eramat Basım, yy.

⁴⁴ Ziya Kazıcı, **Osmanlı’da Vergi Sistemi**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2005.

⁴⁵ İsmet Zeki Eyuboğlu, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 2004.

⁴⁶ Neş'et Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’unda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler,” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1947.

⁴⁷ Halil Cin, **Türk Hukukunda Mera, Yaylak ve Kışlaklar**, Ankara, Turhan Kitapevi, 1980.

⁴⁸ Ünal Taşkın, “Rüsûm-i Örfiye,” **Tarih Okulu**, İlkbahar-Yaz 2013, Sayı XIV.

⁴⁹ Fehmi Yılmaz, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul, Gökkubbe, 2010.

⁵⁰ Temel Öztürk, “Osmanlılarda Narh Sistemi,” **Türkler**, X., Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002.

⁵¹ Rasim Şakirov, **Ahıska Türkleri ve Ahıska Türkleri’nin Basında Yer Alışı**, Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, İstanbul, 2004. <http://www.ahiskalilar.org/dosyalar/RASIMTEZ.pdf> Erişim Tarihi: 18.08.2014; Rasim Bayraktar, **Hatıralar İçinde Ahıska Türklerinin Vatanlarından Sürgün Edilmesi**, İlahiyat Fakültesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999. http://iif.giresun.edu.tr/fileadmin/user_upload/_ozgecmis/rasim_bayraktar.pdf. Erişim Tarihi: 18.08.2014.

⁵² Fatma Dervişeva, **Kazakistan’da Ahıska Türklerinin Sosyal-Kültürel Yapılarındaki Değişmeler**, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/3262/4116.pdf?show>, Erişim Tarihi:18.08.2014; Ragibova İlmira, **Kırgızistan’da Yaşayan Ahıska Türklerinin Folkloru**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.

⁵³ Rasim Bayraktar, **Ahıskalı Türklerde Göçün Dinsel Yaşayışa Etkileri**, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2011. <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/3262/4116.pdf>. Erişim Tarihi: 18.08.2014.

BİRİNCİ BÖLÜM: AHISKA'NIN SİYASÎ, İDARÎ, HUKUKÎ VE TOPLUMSAL YAPISI

A- OSMANLI ÖNCESİ AHISKA

1. Ahıska'nın Coğrafi, Stratejik Konumu ve Etimolojisi

Tarihi ismi “Samshe” olan Ahıska Sancağı günümüzde Adigün, Akhaltsikhe ve Aspınza Belediyelerinden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin düzenlediği 1595 tarihli tahrir defterine göre Ahıska Sancağı'nın sınır komşuları; batıda Acara, kuzeyde Guria ve Bedre Sancağı (Tori), doğuda Akhalkalak Sancağı (Cavakheti), güneyde ise Posof ve Ardahan sancaklarıdır. Ahıska Sancağı'nın günümüzdeki sınır komşuları ise batıda Gürcistan Cumhuriyeti'nin Acara Özerk Cumhuriyeti, kuzeyde Gürcistan'ın Çohataur, Van, Bağdad, Borcom Belediyeleri, doğuda Akhalkalaki Belediyesi, güneyde ise Türkiye'nin Ardahan ilidir.

XVI. yüzyılda Gürcistan İmereti, Samshe, Kartli ve Kaheti olmak üzere dört bölgeye ayrılıyordu⁵⁴. İmereti batıda, Kaheti doğuda Azerbaycan sınırında, Kartli Kaheti ve İmereti arasında, Samshe ise Anadolu'nun kuzeyinde yer almaktaydı.

Samshe'nin Anadolu ve Kafkasların arasında ve transit ticaret yollarının kesiştiği noktada olması, onu stratejik bakımdan Kafkasya'nın en önemli bölgesi haline getirdiği gibi, Gürcistan ve Kafkasya'yı da önemli bir ticaret merkezi haline getirmişti. Rion ve Kür havzaları Ortadoğu'ya hakim olmak isteyenlerin savaş alanı olmuştur⁵⁵. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın bölge için yaptıkları savaşlar, Avrupa ülkelerinin Gürcistan ve tüm Kafkasya ile diplomatik ilişkiler kurma çabaları bölgenin önemini kanıtlamaktadır⁵⁶. Nitekim Rus bilim adamı

⁵⁴ Gümüş, **op. cit.**, s. 28.

⁵⁵ Gümüş, **loc. cit.**

⁵⁶ Gümüş, **loc. cit.**

Lunin'in "siyasî bakımdan Ahıska'nın alınması Paris'in alınmasından daha önemlidir"⁵⁷ sözleri, Ahıska'nın stratejik önemini ortaya koymaktadır.

Akhaltsikhe (Ahıska), günümüzde Gürcistan Cumhuriyeti'nin Samtskhe-Cavakheti Vilayetinin merkezidir. Posof Çayı'nın iki yanına kurulmuş olan şehir, deniz seviyesinden 979,8 m. yükseklikte olup, karayoluyla Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlanmaktadır. Vale'ye kadar gelen demiryolu ise, Ahıska'yı Tiflis üzerinden Azerbaycan ve Orta Asya'ya bağlar. Şehir Rabat-Kale, Eski Şehir ve Yeni Şehir⁵⁸ olmak üzere üç kısımdan ibarettir: Rabat kalenin üç tarafı kayalarla çevrilidir, dördüncü tarafı ise kalın bir duvarla korunmaktadır. Nehrin bir tarafında Eski Şehir, diğer tarafında ise Yeni Şehir yer almaktadır. Her iki tarafı bir köprü birleştirmektedir.

Ahıska isminin anlamıyla ilgili tartışmalar günümüzde halen devam etmektedir. Bu nedenle, tartışmaların açıklığa kavuşması adına, bu konuya kısaca değinmek gerekir. Ahıska ismine "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân" tahrir defterinin I. cildinin 6, 8, 9, 19, 21, 22, 33, 50, 53 ve başka; II. cildin ise 7, 9, 11, 24, 37, 54, 55, 57 ve başka sayfalarında rastlıyoruz. Akhaltskhe⁵⁹ ismi Türkçe'ye tam tercüme edilmemiş ve Ahıska⁶⁰ şeklinde kullanılmıştır. Osmanlı zamanında Akhıska ve Ahıska olarak iki şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Dünyaca ünlü coğrafyacı ve tarihçi Katip Çelebi (1606-1657) "Akhıska, nam-ı diğer Ahıska, Gürcistan hududuna dahildir"⁶¹ cümlesiyle ismi her iki şekilde kullanmıştır. Sofyalı Ali Çavuş, Kanunnamesi'nde "Eyalet-i Çıldır, nam-ı diğer Ahıska"dan

⁵⁷ Mikhaıl Sergeeviç Lunin, **Pisma iz Sibiri**, Moskva, Nauka, 1988, s. 15.

⁵⁸ Zubov, **op. cit.**, s. 298.

⁵⁹ Günümüzde Samtskhe-Cavakheti Vilayeti'nin baş şehri Akhaltskhe şehridir. Ayrıca Akhaltsikhe ismi ile alandırılan köyler Gürcistan'ın Kaspi, Kazbegi ve Duşeti ilçelerinde de mevcuttur (**Sak. SSR administrasiul- teritoriuli dakopa**, Tbilisi, 1949, s. 162).

⁶⁰ Günümüzde Ahıska ismi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sabirabad ilçesine bağlı bir köydür. Bu köyde 1944 yılında Gürcistan'ın Meskheti bölgesinden sürgün olunanlar, onların çocukları ve torunları yaşamaktadırlar (Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Prezident Kitabxanası- **İnzibati-erazi vahidleri**, s. 155).

⁶¹ Kâtib Çelebi, **op. cit.**, s. 408.

bahsederken⁶², ünlü seyyah Evliya Çelebi Ahıska'nın paşa tahtı olduğunu bildirmiş ve Akhıska kelimesini ayrıca "Ahıska", "Akhıska", "Ahçıska", "Akıska", "Akhışa", "Akışa", "Ahiçka", "Usiha"⁶³ şekillerinde kullanmıştır. J. V. Hammer "Achıska"⁶⁴ olarak, Rus bilim adamı Platon Zubov ise "Axalsixe" şeklini kullanırken, kelimenin Gürcüce "Yeni Kale" anlamına geldiğini belirtir⁶⁵. Şemseddin Sami, "Kâmûs'l-A'lâm" isimli tarihi-coğrafi ansiklopedisinde Akhıska ve Akhalçikh adlı iki ayrı coğrafi birimden söz etmiştir. Oysa her ikisi de aynı yeri bildirmektedir. Ayrıca, Akhalçikh'in Yeni Kale anlamı taşıdığını ve Ermenice'den geldiğini yazmaktadır⁶⁶. Akhalsikhe ismi Gürcüce akhali (ახალი-yeni⁶⁷) ve tsikhe (ციხე-kale⁶⁸) kelimelerinden oluşmuş olup, "yeni kale" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kelime Şemseddin Sami'nin dediği gibi Ermenice değil, Gürcüce'dir. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, "Ahıska, Akhıska ve Akhıska" olarak⁶⁹ Marie Felice Brosset ise "Ahal Tzike" şeklinde okumuştur⁷⁰. Ahıska'yı Akhızka (Axızka) olarak okuyup, manasının "güçlü kale" olduğunu söyleyenler de vardır⁷¹. Fezulillah İbn Ruzbihan Hunci "Tarih-i Alam-Ara-i Amini" eserinde Ahıska'yı, "Akhıska" (Axıska) olarak yazmıştır⁷². Ünlü tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise "Ahıska'yı "Ahışa" şeklinde ifade etmiştir⁷³.

Ahıska'ya "Sa-mskhe", "Saatabago" denildiği iddiaları da vardır⁷⁴. Oysaki Samskhe günümüzde Adigün, Akhaltskhe ve Aspinza belediyelerinin tarihi adıdır.

⁶² Midhat Sertoğlu, **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 515, 1992, s. 36.

⁶³ Dağlı, Kahraman, **op. cit.**, s. 372-375.

⁶⁴ Cikia, **Gurcistanis vilayetis didi davtari (tetkikler)**, s. 42-44.

⁶⁵ Zubov, **op. cit.**, s. 280.

⁶⁶ Şemseddin Sâmî, **op. cit.**, s. 45-46.

⁶⁷ Gürcüce Standart Sözlük, **op. cit.**, s. 26, 669.

⁶⁸ **İbid.**, s. 279, 501.

⁶⁹ Kırzioğlu, **op. cit.** s. 294, 307, 452.

⁷⁰ Brosset, Andreasyan, Merçil, **op. cit.**, s. 279.

⁷¹ Potto, **op. cit.**, s. 58.

⁷² Hunji, **op. cit.**

⁷³ Uzunçarşılı, **op. cit.**, s. 290.

⁷⁴ Zeyrek, **op. cit.**, s. 7.

Ayrıca Samtskhe, “mesh kavminin yaşadığı yer” demek olduğu gibi⁷⁵, “üç kale” anlamına da gelmektedir⁷⁶. Gürcü tarihi kaynaklarında Ahıska, Meshilerin yurdu olarak zikredilmektedir. Gerek Prof. Dr. Nebi Gümüş, gerekse de Dr. Fahrettin Kırzioğlu Samshe'nin “Meshi Yurdu” anlamına geldiğini savunmaktadırlar⁷⁷. Osmanlı kaynaklarında Samshe yerine “Gürcistan” adına rastlanmaktadır⁷⁸. “Saatabago” ise, 312 yıl yaşamış Atabeyler Devleti'nin tarihi adıdır. Bu durumda “Ahıska” şehrine “Sa-mtskhe” veya “Saatabago” demek doğru değildir. Araştırmacıların bir kısmı Ahıska ismini, Kitab-ı Dede Korkut'ta adı geçen, “Ak-Sıka” ile ilişkilendirerek, kelimenin “Ak-Kale” manasını taşıdığını belirtmektedirler⁷⁹. Bu iddia sahipleri, Ahıska'nın “Akhal-Kelek” olduğunu da belirtmekten çekinmemişlerdir⁸⁰. Oysaki “Akhalkalaki” (Yeni Şehir) bölgedeki başka bir şehrin adıdır ve tahrir defterinden bu şehrin Osmanlı zamanında Akşehir olarak adlandırıldığını öğreniyoruz. Dede Korkut'taki Ak-Sıka'nın Ahıska (Akhaltsikhe) ile ilişkisi muhakkaktır ama her iki kelimedeki “ak” da “beyaz” anlamında olmakla birlikte, “Ak-Sıka” “Ak Kale” değildir. Bunu, Kaşgarlı Mahmud'un “Divan-i Lugat-it-Türk” sözlüğünde de görmekteyiz⁸¹. Kaşgarlı sözlüğünde “sıka” kelimesinin açıklaması verilmemiş, ona yakın “az” anlamına gelen “sık” kelimesi verilmiştir. Örneklersek; “Olarda koy sık ol”, yani “Onlarda koyun azdır”⁸².

Önemli bir hususu belirtmek gerekir ki, tahrir defterinde Gürcistan veya Ahıska Eyâleti kayıtlarına rastlanmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde vilayetin resmi adı “Çıldır Eyâleti”dir. Eyâletin merkezi Ahıska olduğundan, Çıldır Eyâleti “Ahıska Eyâleti” olarak da adlandırılmaktadır. Bu Osmanlı kayıtlarında “Eyalet-i Çıldır be-

⁷⁵ Gümüş, **op. cit.**, s. 114.

⁷⁶ Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 171.

⁷⁷ **İbid.**, s. 523.

⁷⁸ Gümüş, **op. cit.**, s. 114.

⁷⁹ Dervişeva, **op. cit.**, s. 5.

⁸⁰ Dervişeva, **loc. cit.**

⁸¹ Kaşgarlı, **op. cit.**, s. 8.

⁸² **İbid.**, s. 130.

nâm-ı diğer Ahıska” olarak tanımlanmaktadır⁸³. Defterde Ahıska'nın karye (köy) ve kasaba olduğu belirtilmiş olsa da, Rabat isimli muhteşem bir kaleye sahip olan Ahıska'nın, şehir olduğu muhakkaktır.

Günümüzde Ahıska Sancağı toprakları; Samtskhe-Cavakheti Bölgesi'nin güneybatı kısmını oluşturmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: Ahıska Haritası⁸⁴

⁸³ Ahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1703)*, Ankara, TTK Basımevi, 1997, s. 22; Sertoğlu, *op. cit.*, s. 63.

⁸⁴ Harita <http://www.ahiskalilar.org/portal/modules.php?name=Harita> sitesinden alınmıştır.

2. Osmanlı Hakimiyeti Öncesi Osmanlı Devleti'nin Ahıska (Samshe) Atabeyliği İle Olan İlişkileri

1092-1157 yılları Selçuklular Devleti'nin zayıflama ve parçalanma dönemidir⁸⁵. Bu devirde yeni devletler ortaya çıkmaya başlamıştır ki, bunlara Atabeyler devletleri denilmektedir. Atabey, doğu devletlerinde, özellikle Selçuklularda şehzadelerin eğitiminden sorumlu olan kişilere veya bağımsız olarak herhangi bir eyaletin yönetimi ile görevli vezirlere verilen addır. Muhammadhusayin Burh “atabey”in anlamını “muhafız”, “maneviyat bakımından terbiye eden” şeklinde vermektedir⁸⁶. Bu söz Türkçe olup, “ata” ve “bey” kelimelerinden oluşmuş ve “çok saygı değer, ulu, yüce baba” anlamlarını içermektedir⁸⁷. “Giyes-ül Luğat'da, Türkçe bir kelime olan atabeyin anlamı “usta ve emir” olarak verilmiştir. Farhangi Reşidi'de ise “ata-baba”, “beg-bey” kelimelerinden türetilen ve “atabeg” olarak kullanılan kelimeye “babasının tahtına geçen emir”⁸⁸ anlamı verilmiştir.

1092 yılında Melikşah'ın ölümünden sonra ortaya çıkmaya başlayan atabeylikler şunlardır: Fars Atabeyliği (1147-1284), Erbil Atabeyliği (1176-1232), Azerbaycan Atabeyliği (1146-1232), Şam Atabeyliği (1128-1154), Musul Atabeyliği (1127-1284)⁸⁹ ve Samshe Atabeyliği (1266-1578)⁹⁰. Atabeylikler içerisinde en uzun ömürlü olanı Sa-Atabago⁹¹ olarak bilinen Samshe Atabeyliği'dir. Bu atabeylik; Azğur, Ahıska, Posof, Ardahan, Acara, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Tortum, Yusufeli,

⁸⁵ Bünyadov, **op. cit.**, s. 6.

⁸⁶ Safina Yusupovna Abodulloeva, **Onomastika “Farsname” İbna Al-Balkhi**, Diss. na soiskanie učenoy stepeni, kand. fil. nauk, Khorog 2008, s. 40.

⁸⁷ Vasiliy İvanoviç Abaev, **K voprosu o prarodine i drevneyşih migrasiyah indoiranskih – narodov- Drevniy Vostok i antiçniy mir**, Moskva, İzdanie MGU, 1972, s. 324; Ataniyazov Soltanşa. **Toponomiya Yugo-Vostoçnogo Turkmenistana**: Avtoreferat kand. Filologičeskih nauk.- Aşkabat, 1966, s. 22; Eduard Makaroviç Murzayev, **İzbrannaya tyurkskaya geografiçeskaya leksika // Onomastika Vostoka. – Moskva. Nauka, 1980, s. 72-88.**

⁸⁸ Vasiliy İvanoviç Abaev, **İstoriko-etimologiçeskiy slovar osetinskogo yazıka**, C. I, Moskva, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, 1958, s. 655; Abayev, **K voprosu o prarodine i drevneyşih migrasiyah indoiranskih – narodov- Drevniy Vostok i antiçniy mir**, s. 324.

⁸⁹ Bünyadov, **op.cit.**, s. 6.

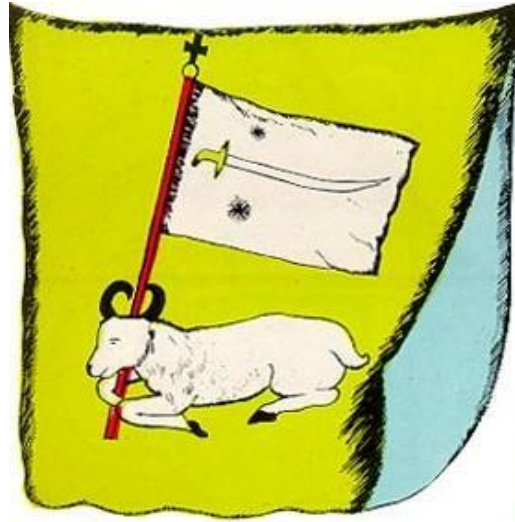
⁹⁰ Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 525.

⁹¹ **İbid**, s. 162.

Olur, Şenkaya, Sarıkamış, Göle, Hanak, Çıldır, Kurtkale, Nialishev topraklarından oluşmaktadır. “Sa-atabago”, yani “Atabeyler Yurdu” şu beş bölgeden ibaret idi;

1. Samshe; merkezi Ahıska.
2. Cakhet (Cavakhet); merkezi Çıldır-Akçakale.
3. Şavşat; merkezi Maçahel.
4. Klarcet; merkezi Ardanuç.
5. Tao (Tav Evi); merkezi Oltu⁹².

Samshe-Saatabago (1266-1578) Devleti'nin kendine özgü bayrağı (Şekil 2) ve kanunları vardı. Devleti, Sarkis Cakeli, Beka ve onun oğulları yönetmiştir. Beka, ülke tarımını yeniden kurmuş ve yönetimini güçlendirmek için yeni kanunnameler hazırlamıştır. Tarihe “Beka ve Ağbuğa Kanunnâmesi” olarak geçen⁹³ “Her Türlü Cürüm Hakkında Kanun” Beka zamanında düzenlenmiştir, torunu Ağbuğa tarafından da tamamlanmıştır. Samshe-Saatabago veya diğer ismiyle Meskheti (Akhalsikhe, Akhalkalaki, Ardahan ve Çoruh Deresi) o zamanki Gürcistan'ın hissesinin üçte birini teşkil ediyordu⁹⁴.

Şekil 2- Samshe-Saatabago Bayrağı

⁹² Ümit Kılıç, “Oltu’da Arslan Paşa Külliyesi,” **Karadeniz Araştırmaları**, C. V, S. 17 (2008), s. 113-131.

⁹³ Sakartvelos Samartaşemokmedis İstoria, http://www.justice.gov.ge/index.php?sec_id=66, (Erişim Tarihi: 05.02.2014).

⁹⁴ Avtandil Silagadze, “K voprosu o razvitii ekonomičeskoy mısli v feodalnoy Gruzii,” http://www.cac.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-3-4/07.shtml#nazad4, (Erişim Tarihi: 05.02.2014).

Samshe Atabeyliğinin merkezi Ahıska'dır. Ardanuç ve Altunkale kasabaları da idarî merkez idiler. Atabey II. Keyhosrov'un eşi Dedisimedi'ye "Altunkale hakimesi" denmesi de Altunkale'nin bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır⁹⁵. Samshe, XVI. yüzyıl başında batıda Osmanlı Devleti, doğu ve güneyde İran'la komşu olup, sınırları kuzeyde Borcomi vadisinden Çoruh boylarına ve Erzurum'a kadar uzanmaktaydı⁹⁶.

Osmanlı Devleti ile Gürcü Krallıkları arasında 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasından sonra başlayan ilişkiler, 1461 yılında Trabzon'un alınmasından sonra daha da yoğunlaşmıştır⁹⁷. Ahıska (Samshe) Atabeyliği ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri kısaca şöyle özetleyebiliriz;

1512 yılında Osmanlı tahtına geçen Sultan Selim'in hükümdarlığı zamanında doğu siyasetine önem verilmiştir. 1514 yılındaki Çaldıran Zaferi ile Ahıska Atabeylerinden Kökez (Kökâns) ve İspir alınarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır⁹⁸. Şah İsmail'in Erzincan ve Şirvan dönüşünde Gürcistan'daki bir çok yeri yağmalaması üzerine Şehzade Selim harekete geçmiş ve Ahıska'nın bazı yerlerini Osmanlı hakimiyetine dahil etmiştir⁹⁹.

Ahıska (Samshe) Atabeyliği ile Osmanlı Devleti arasında ilişkilerin başladığı tarih tam bilinmese de, XVI. yüzyıl başlarında Atabey Kvarkvare'nin yerine geçen oğlu Keyhüsrev, daha Osmanlı orduları ülkesine girmeden önce Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmişti¹⁰⁰. Keyhüsrev'in 1502 yılındaki ölümü üzerine yerine Ardanuç'da oturan ve Çoruh havzası bölgesi ile Ardahan, Göle, Oltu ve İspir bölgelerinin hakimi olan oğlu Mzeçabuk geçti. Mzeçabuk, Şehzade Selim daha Trabzon'da valiyken dostluk ilişkileri kurmuştu. Mzeçabuk'un Osmanlı Devleti'ne

⁹⁵ Gümüş, **op. cit.**, s. 115.

⁹⁶ **İbid.**, s. 115.

⁹⁷ Mikhail Svanidze, **Osmaletis İstoria (Osmanlı Tarihi)**, Cilt 1, Tiflis, Chornografi Yayınevi, s. 72.

⁹⁸ Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 100.

⁹⁹ Gümüş, **op. cit.**, s. 114.

¹⁰⁰ Gümüş, **loc. cit.**

yakınlığı, bölgede Osmanlı nüfuzunun hakim olduğunu¹⁰¹ göstermektedir. Gürcü kroniklerinde Osmanlıların Çaneti ve Acara bölgelerini aldıklarını ve onlara itaat edip her türlü yardımlarını yapan Atabey Mze-Çabuk (1502-1516) Bey'in kılavuzluğunda İmeret'e yapılan akınları şöyle anlatılmaktadır: “Atabekler, Bagratlı sülâlesinden gelen Gürcistan kralları ve Beyleri ile anlaşamadıklarından, bu mezhebdaşları üzerine her zaman Akkoyunlular ile Osmanlılar gibi Müslümanların ordularını getirmiş ve onlara kılavuz olarak hasımlarını ezdirmişlerdir. Sa-Atabago'nun 12. Atabeki olan Mzeçabuk, Ahıska'da hükûmete başladığında Kartli (Tiflis)-Bagratlı Kralı III. Konstantin (1469-1505) ile barışmış ve iki ülke arasında dostluk ilişkileri kurulmuştur.¹⁰² Osmanlılar'a erken itaatini bildiren Mzeçabuk, Yavuz Sultan Selim'e 1514 Çaldıran dönüşünde hem kılavuzluk yapmış, hem de gıda ile yardımda bulunmuştur¹⁰³. Atabeylerin savaş yanlısı değildi, zaten Osmanlılar'ın da gıda ve erzak yardımına ihtiyaçları vardı ki, atabeyler de bu konuda Osmanlı Devleti yanında yer almışlardır¹⁰⁴.

Mzeçabuk'un 1515 yılında (bazı kaynaklarda 1516 yılında) ölümünden sonra, kardeşi Kvarkvare Samshe atabeyliğine geçti. Mzeçabuk'un oğlu Menüçöhr tahtın kendisinin hakkı olduğunu düşünerek amcası Kvarkvare'ye karşı mücadeleye kalkıştı. Osmanlı, Atabey sınırları içerisinde nüfuzunun sona ermesi endişesiyle Menüçöhr'ü, İran ise Kvarkvare'yi desteklemeye başladı¹⁰⁵. 28 Ağustos 1515 tarihinde divan toplantısında Sinan Paşa'nın Samshe'ye gönderilmesi kararlaştırıldı. Osmanlı Devleti'nin desteği sayesinde Menüçöhr atabey tahtını ele geçirse de, Kvarkvare daha sonraki ikili mücadelede başarılı olmuştur¹⁰⁶. Samshe'de Osmanlı nüfuzu sürekli Osmanlıların lehine gelişmekteydi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Şirvan'la olan ilişkilerinde Samshe Atabeylerinin önemli yeri olmuştur¹⁰⁷.

¹⁰¹ Gümüş, **loc. cit.**

¹⁰² Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 87-88.

¹⁰³ **İbid.**, s. 93.

¹⁰⁴ Gümüş, **op. cit.**, s. 123.

¹⁰⁵ **İbid.**, s. 125.

¹⁰⁶ **İbid.**, s. 128.

¹⁰⁷ **İbid.**, s. 129.

1520 yılında Kanuni Sultan Süleyman Osmanlı tahtına çıktığı zaman Doğu Gürcistan (Kartli ve Kaheti) ve Şirvan, Safevi Devleti'ne, Gürcistan'ın batı kısmı (Guria, Megrelia ve İmereti) Osmanlı Devleti'ne tabi idi. Bu dönemde Osmanlı'nın desteklediği Samshe Atabeyi Menüçöhr'ün Kvarkvare ile girdiği mücadelede yenik düşmesi, Osmanlı Devleti'nin Samshe'de nüfuzunu zayıflatmıştı. Buna rağmen nüfuz mücadelesini sürdüren Osmanlı, Kanuni döneminin ilk zamanlarında İspir'i Gürcülerden almıştır¹⁰⁸.

Atabey Kvarkvare bir müddet sonra Osmanlı hakimiyetini kabul ederek onlara gıda yardımı yapmış olsa da, 1521 yılında İran ordusunun Doğu Gürcistan'a girmesinden endişe ederek Safevilerle ilişkilerini geliştirmeye çaba göstermesine karşın, anlaşma halinde olduğu Kartli ve İmereti krallarıyla mücadele halindeydi¹⁰⁹. Hatta Kartli Kralı Davit, 1522 yılında Samshe topraklarının bir kısmını ele geçirmesi, atabeyin Osmanlılar ile yakınlaşmak zorunda kalmasının bir nedenidir¹¹⁰. Kvarkvare 15 Ağustos 1535 yılında Murcaheti savaşında İmereti kralına esir düşmüş ve Samshe yaklaşık 10 yıl bu krallık sınırları içerisinde kalmıştır¹¹¹. Osmanlılar bu durumdan yararlanarak 1536 yılında Bayburt Emiri Mehmed Han, 1542-1543 yıllarında da Erzurum Hakimi Musa Paşa 60 sancağın emriyle Samshe'ye göndermiştir¹¹². Musa Paşa'nın İmereti kralı Bagrat'a yenimesi üzerine 1543-1544 yıllarında Diyarbakır Beylerbeyi Hadim Ali Paşa Samshe'ye gönderilmiş, 1545 yılında Sohoista Köyü yakınında yapılan savaştan galip çıkan Osmanlı olmuştur¹¹³. Böylece Kvarkvare'nin varisi Keyhüsrev ve onu destekleyen Otar Şalikaşvili sayesinde Osmanlı desteği yeniden sağlanmış oldu¹¹⁴. Sohoista Savaşı sonunda Tortum, İspir ve Pasin Osmanlıların eline geçmiştir¹¹⁵. Öte yandan, Kartli kralı Luarsab'ın Cavaheti, Göle ve Ardahanı ele geçirmesini Osmanlılar'ın bölgedeki etkinliğinin azalması olarak

¹⁰⁸ **İbid.**, s. 130.

¹⁰⁹ Gümüş, **op. cit.**, s. 131.

¹¹⁰ Gümüş, **loc. cit.**

¹¹¹ Lomsadze, **op. cit.**, s. 16.

¹¹² Lomsadze, **loc. cit.**

¹¹³ Gümüş, **op. cit.**, s. 131.

¹¹⁴ **İbid.**, s. 132.

¹¹⁵ **İbid.**, s. 133.

değerlendiren atabey, Şah Tahmas'a yakınlaşmaya başladı¹¹⁶. 1546 yılında Şah Tahmas Cavaheti'yi geri aldı ve 1548 yılında bölgenin ikinci önemli adamı Otar Şalikaşvili'nin kızı ile evlendi¹¹⁷.

Şah Tahmas 1551 yılında Kars ve Erzurum'u ele geçirdi. Artık Keyhüsrev Samshe'nin geri alındığını düşünmüştü ancak 29 Mayıs 1555 yılında Türkiye ve İran arasında "Amasya Muahedesi" imzalandı¹¹⁸. Keyhüsrev için beklenmedik bir olay olan bu antlaşmaya göre, Gürcistan'ın doğusu yani Atabeyliğin merkezi Ahıska İran'a, batısı yani Tao, Klarçeti, Şavşeti, Eruşeti Osmanlı'ya bırakıldı. ¹¹⁹. Sırası gelmişken belirtmek gerekir ki, 27 Eylül 1554 Erzurum Mütarekesi'nde göre de; Kahet, Ahıska ve Kartli (Guria ve Tiflis) Safevîlerde; İmereti (Başaçık), Megreliya, Svanet, Guriya ve Atabeylerin bazı kısımları ise Osmanlılar'da kalmıştı. Amasya Antlaşması'nda da bu durum kabul edilmiştir¹²⁰. Kanuni Sultan Süleyman'ın fethettiği Samshe'de Tortum, Ağcakale, Kemhis ve Livane Deresi adında dört sancak kurulmuş ve bu sancaklar Erzurum'a bağlanmıştır¹²¹. Tüm bu gelişmelerden sonra Gürcü beyleri Müslüman olmuş ve onlara toprak verilmiştir. Gürcü beylerinden Şalot Bey'in oğlu ve Perterek Beyi Mualla Bey'in Müslüman oldukları kayıtlardan belli olmaktadır¹²².

Kanuni Sultan Süleyman, hakimiyeti döneminde üç defa doğuya sefer yapması¹²³ onun doğuyu en az batı kadar önemseydiğinin bir kanıtı olduğunu düşünmekteyiz. Bu dönemde Samshe'nin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti sınırlarına katılmış bulunmaktadır.

¹¹⁶ **İbid.**, s. 134.

¹¹⁷ Gümüş, **loc. cit.**

¹¹⁸ Öztuna, **op. cit.**, s. 245.

¹¹⁹ Lomsadze, **op. cit.**, s. 18.

¹²⁰ Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 244-249.

¹²¹ Gümüş, **op. cit.**, s. 137.

¹²² **İbid.**, s. 142.

¹²³ **İbid.**, s. 130-143.

II. Selim Dönemi Osmanlı-Samshe arasındaki ilişkilerin en sakin devridir. Hem Osmanlı hem de Safeviler Amasya Antlaşması'na uydukları için Samshe bu devirde bu iki devletin savaş alanı olmaktan çıkmıştır. Ancak, Atabey Keyhüsrev bölgenin tam hakimi olamamasını kabullenmediği için ara sıra Osmanlılar'ın fethettiği yerlere müdahale etmekteydi. Ardahan Sancakbeyi, atabey ve yakın adamı Varaza Şalikaşvili'nin Meşe Ardahan Nahiyesi'nin Otağlı, Begre Hatun, Vel, Guguna ve diğer köylere saldırdıklarını bildirmiştir¹²⁴.

Keyhüsrev bu saldırılardan bir sonuç elde edemediği için yeniden Safevilerle ilişkiler kurmaya çaba göstermiş hatta şahla görüşmek amacıyla Kazvin'e gitmiştir¹²⁵.

Gürcistan'da ünlü ve büyük hükümdar olarak zikredilen Keyhüsrev öldüğünde, Kvarkvare, Menüçöhr ve Beka adında üç oğlu vardı. Onların yaşları küçük olduğu için ülkeyi anneleri Dedisimedi yönetiyordu. Dedisimedi Osmanlı kaynaklarında Altunkale Hakimi olarak bilinmekteydi¹²⁶. Daha sonra onun büyük oğlu Kvarkvare, annesinin yardımıyla dokuz yıl ülkeyi yönetti.

Kvarkvare öldükten sonra Samshe'de iç karışıklıklar başladı. Samshe beyleri Varaza Şalikaşvili'nin önderliğinde Kvarkvare'ye karşı mücadele ettiler. Oysaki Şalikaşvili, Samshe idaresinin ele geçirilmesinde Kvarkvare'ye yardımda bulunmuştu. Buna rağmen Dedisimedi Şalikaşvili'den şüphelenmiş ve 1574 yılında öldürtmüştür¹²⁷. İran Şahı, kayınpederi Şalikaşvili'nin ölüm haberini aldıktan sonra Samshe'ye gelerek Dedisimedi'den kayınpederinin öcünü almak istemiş ancak Dedisimedi oğullarıyla birlikte Acara ormanlarına kaçarak saklanmıştır. Şah Dedisimedi'ye tabi olan Ahılkelek, Tümük, Hertvis, Çıldır, Ahıska ve Posof bölgelerini Şalikaşvili'nin oğlu Kokola'ya (Mahmut Han) vermiştir¹²⁸.

¹²⁴ **İbid.**, s. 144.

¹²⁵ **İbid.**, s. 144-145.

¹²⁶ **İbid.**, s. 145.

¹²⁷ **İbid.**, s. 146.

¹²⁸ Gümüş, **loc. cit.**

B- OSMANLI HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE AHISKA

1. Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Ahıska'da Siyasî Durum

III. Murad'ın tahta çıktığı 22 Aralık 1574 yılında Osmanlı Devleti dünyanın en büyük imparatorluğu haline gelmişti. 1577 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeyinde, batısında ve güneyinde uğraşılacak düşman ve tamah edilerek alınması gereken bir toprak kalmamıştı¹²⁹. Bu arada Safevi'ler, II. Şah İsmail zamanında Anadolu'daki şifleri tahrik ederek¹³⁰, sınır boylarındaki halkı kendi tarafına çekme çabasındaydı. Hata bazı iddialara göre, II. Şah İsmail, Kürt beylerini Osmanlılar'a karşı kıskırtmaktaydı¹³¹. Bu durum Osmanlı Devleti'nin 1578 yılında Gürcistan ve Şirvan'a sefer yapılması ile sonuçlanmıştır. Bu sefer için 2 Ocak 1578 yılında bir Bulgar ve Müslüman olan Lala Mustafa Paşa görevlendirildi¹³². Paşa, Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa'ya mektup göndererek, silah, mühimmat ve gıda temini konusunda gereken hazırlıkların yapılmasını istedi. Ayrıca Pasin Beyi Mirza Ali Bey ve Ulema oğlu Şahrüh Bey'e de mektup yazarak, Gürcistan'a gitmenin hangi yoldan daha uygun olduğunu da sormuştur¹³³.

Lala Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu Ağustos 1578 yılında 200.000 kişilik ordu ve 500 topla Kafkasya'ya hareket etmiş ve Temmuz ayında Erzurum-Trabzon hattında¹³⁴ Begre Hatun denilen yerde¹³⁵ yerleşmişti. Lala Mustafa Paşa buradan İran şahına; “Samshe ve diğer toprakları almaya geldik, eğer karışır seninle savaşırız” diye mektup gönderdi. Ayrıca Samshe beylerine de mektup yazarak Osmanlıya tabii olmalarını istedi. Paşa, mektubuna cevap almayı beklemeden 1578 yılı Temmuz ayının sonunda Ardahan'dan Samshe'ye doğru

¹²⁹ Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 268.

¹³⁰ Kütükoğlu, **op. cit.**, s. 23.

¹³¹ Gümüş, **op. cit.**, s. 147.

¹³² Lomsadze, **op. cit.**, s. 18.

¹³³ Gümüş, **op. cit.**, s. 153.

¹³⁴ Lomsadze, **op. cit.**, s. 19.

¹³⁵ Kütükoğlu, **op. cit.**, s. 39-40.

hareket etti¹³⁶. 1576-1578 yıllarında Samshe'de iç savaşlar sürmekteydi, büyük toprak sahipleri Şalikaşvili, Diasamidze, Amatakishvili, Atabey'e karşı savaşmaktaydı¹³⁷. Lala Mustafa Paşa bu durumdan yararlanmasını bildi, 8 Ağustos 1578 yılında Şeytan Kalesi yakınlarında Gürcülerle yapılan savaş sonunda arka arkaya Vel Kalesi, Akkale, Kurtkale ve nihayet Şeytan Kalesi Osmanlı'nın eline geçti¹³⁸. Tam bu sırada Safevilerin Tokmak Han'ın idaresindeki 30.000 kişilik ordu Çıldır düzündeki Osmanlı ordusunun yolunu kesti¹³⁹. Bazı kaynaklarda Tokmak Han'la İmam Kulu Han'ın emirlerinde toplam 20.000 kişi olduğu bildirilmektedir¹⁴⁰.

Menüçöhr Lala Mustafa Paşa'nın mektubuna cevabı geciktirmekte devam ediyordu. Safevi-Osmanlı Savaşı sonucunu beklemekteydi.

9 Ağustos 1578 yılında Çıldır düzündeki Zurzna ve Sintsal köyleri arasında Osmanlı ve Safevi ordusu karşı karşıya geldi. Bu savaşla Osmanlı ve Safevi orduları 1514 Çaldıran Savaşı'ndan 64 yıl sonra ilk defa karşılaşmış oldu ve savaş Osmanlı'nın zaferiyle sonuçlandı. Daha önce itaate davet edilen, fakat savaşın sonuçlarına göre, galip gelene meylenmek için bekleyen Meshiya Prensi Atabey Menüçöhr, 10 Ağustos Pazar günü Lala Mustafa Paşa'nın huzuruna gelerek itaat ettiğini bildirdi. Bunun karşılığında ona Azğur Sancağı, kardeşi Gorgora'ya Oltu Sancağı, annesi Dedisimedi Debora Hatun'a da üç köy verildi¹⁴¹. Menüçöhr Şirvan ve Tiflis'in fetihlerinde kılavuzluk yapmıştır¹⁴².

Böylelikle, Dedisimedi'nin teslim ettiği Altunkale ve çevresindeki 32 kale Osmanlı topraklarına katılmış oldu. Bu savaş Samshe-Saatabago Devleti'nin sonunu

¹³⁶ Lomsadze, **op. cit.**, s. 19.

¹³⁷ Devi Konstantinoviç Berdzenişvili, **İstoriçeskaya Geografia Yujnoy Gruzii (srednie veka)**, Dis...d-ra ist. Nauk, Tbilisi, İstitut istorii, arkhelologii i etnografii, 1985.

¹³⁸ Lomsadze, **op. cit.**, s. 19.

¹³⁹ Lomsadze, **loc. cit.**

¹⁴⁰ Kütükoğlu, **op. cit.**, s. 49-51.

¹⁴¹ Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 290.

¹⁴² Kütükoğlu, **op. cit.**, s. 53.

getirdi. Böylece 312 yıl varlığını sürdüren “Atabeyler Yurdu”¹⁴³ ve en uzun ömürlü Atabeyler Devleti tarihe karışmıştır¹⁴⁴.

1579 yılında Samshe Atabeyleri topraklarında Çıldır Eyâleti kuruldu. Daha önce bölgenin güneyinde kurulmuş olan Gürcistan Eyaleti de Çıldır Eyâleti'ne bağlandı. Eyâletin merkezi Ahıska şehri oldu. Samshe'de Osmanlı idaresi 1587-1594 yıllarında tam yerleşti.

Çıldır Savaşı, Osmanlı ordusuna Kafkasya kapılarını açmıştır. Çıldır zaferinden sonra Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki ordu Tiflis'e doğru hareket etmiş¹⁴⁵, İran Şahı tarafından Tiflis Hanı olarak tayin olunan David Han Tiflis halkı ile birlikte şehri terk ederek dağlara çıktığı için, hiçbir mukavemete karşılaşmadan 24 Ağustos'ta Tiflis'i zaptetmiştir. Şehirdeki üç kilise camiye çevrilerek, 29 Ağustos Cuma günü padişah adına hutbe okunmuş, Cuma namazı kılınmıştır¹⁴⁶.

Ahıska bölgesi prensleri arasındaki süregelen mücadelenin prenslerde yarattığı yılgınlık ve Osmanlı'ya tabi olmakla bu mücadeleden kurtulacaklarına duyulan inanç sonucunda, eski atabey soyundan olanlar islami kabul ederek, Osmanlı yönetimini tanımışlardı. Örnek olarak Menüçöhr ve kardeşi Greguarı göstere biliriz¹⁴⁷.

1578 yılında Kafkasya'nın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesiyle, eski Samshe Atabeyleri toprakları Osmanlı topraklarına katıldı. Samshe Beyliği formalite olarak kaldırıldı. XVI. yüzyılın ortalarında fethedilmiş yerlerde sancaklar oluşturuldu. Bu tedbirler Osmanlı'ya bağlılığı pekiştiriyordu. 1579 yılında bu

¹⁴³ Selaniki Mustafa Efendi, **op. cit.**, s. 138-139.

¹⁴⁴ Berdzenişvili, Canaşıa ve Cavahişvili, **op. cit.**, s. 180.

¹⁴⁵ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Yayınları, 1979, s. 27.

¹⁴⁶ Gökçe, **loc. cit.**

¹⁴⁷ Mustafa Adil Özder, **Tarihte Çıldır Atabeyleri ve Torunları**, Erzurum, 1971, s. 47; Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Gelişme Devri**, TTK Yay. Ankara, 1998, s. 284-295.

sancakların birleştirilmesi ve 1578 yılında fethedilen toprakların Osmanlı'ya katılması sayesinde ıldır, nam-ı diğer Ahıska Beylerbeyliği veya Paşalığı kuruldu. XVI-XVII. yüzyıllardaki ıldır Beylerbeyliği'nin sınırları, XV-XVI. yüzyıllardaki Samshe-Saatabago sınırları kadar geniş değildi, küçülmüştü¹⁴⁸. Tortum, İspir, Namervan ve Küçük Ardahan Çıldır Eyaletine dahil deęildi¹⁴⁹. Çıldır Eyaleti'ne dahil olmayan eski Samshe-Saatabago toprakları Kars ve Erzurum Beylerbeyliği'ne dahil edilmişti¹⁵⁰. Bölge aralıksız süren savaşlar nedeniyle köylüler, köylerini terk ediyordu. Nitekim, XVI. yüzyıl sonlarında Samshe-Saatabago'da 296 terk edilmiş köy olup, 344 köyün ise her birinde bir veya iki aile kalmıştı¹⁵¹.

1590 yılında Osmanlı ve Safeviler arasında imzalanan ve Ferhat Paşa Antlaşması olarak bilinen anlaşmayla Safeviler'in elinde olan Şirvan, Gence ve Revan Osmanlı hakimiyetine geçti, Samshe-Saatabago'da da Osmanlı hakimiyeti kesinlik kazandı.

III. Mehmed döneminde Osmanlı hakimiyetine geçen Samshe Atabeyleri topraklarında yeni kanunnameler düzenlendi, bölgenin yeni tahriri yapıldı. "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan" tahrir defteri de 1595 yılında III. Mehmed döneminde düzenlenmiştir.

Bu deftere göre beylerbeylik sekiz sancağa veya livaya ayrıldı. Günümüzde bu yerleşim birimleri, Gürcistan Cumhuriyeti'nin Borjomi, Akhaltskhe, Adigeni, Aspinza, Akhalkalaki, Ninosminda ve Türkiye sınırları içerisinde olan Ardahan ve Posof arazilerindedir. Tahrir defteri, bölgenin sosyo-ekonomik durumu, devletin vergi sistemi, vergiye tabi şahısların isim ve baba adları gibi önemli bilgiler içermektedir. Reayanın başlıca meşguliyeti zirai üretim yapmak ve hayvancılık idi. Defterde her bir köyün verdiği vergi miktarları gösterilmiştir, ancak nedense 53 köy tahrir dışında kalmıştır ki, bunlar Borcomi bölgesine ait köylerdir. Osmanlı

¹⁴⁸ Lomsadze, **Yujnaya Gruzia (Samtshe-Cavaheti) s seredim XVIII v. po 50-e gg. XIX v.**

¹⁴⁹ Berdzenişvili, **İstoria Gruzii**, s. 293.

¹⁵⁰ Svanidze, **İz istorii Samtshe- Saatabago v pervoyoy četverti XVII v.;** Lomsadze Şota, **Samtshe-Cavaheti s seredim XVIII v. po 50-e gg. XIX v.**

¹⁵¹ Berdzenişvili, **op. cit.**, s. 292.

fethetmeden önce, Borcomi bölgesinde 53 köy ve 1.500 hane vardı. 1595 yılında ise köy sayısı 12, hane sayısı ise 20 ye kadar azalmıştı¹⁵².

I. Ahmed'in Osmanlı tahtına oturduğu dönemde Osmanlı-Safevi ilişkileri bozulmuştu. 1603 yılında İran Şahı I. Şah Abbas Osmanlı ile yapılan 1590 Antlaşmasını bozarak savaş başlattı. 1607 yılında birleşmiş İran-Gürcü birlikleri Ahıska'yı aldı¹⁵³, Samshe beyliği yeniden kuruldu. Samshe, 1639 yılına kadar Safevi ve Osmanlılar arasında sürekli el değiştirdi.

Osmanlılar II. Osman döneminde Samshe'yi yeniden almayı başardıysa da, bazı bölgeler de kaybedildi. 1619 yılında Osmanlı Safevi antlaşmasına göre Bağdat Vilâyeti'ndeki Derne ve Dertenci sancaklarını Safevilere , Samshe de Osmanlılar'a bıraktı¹⁵⁴.

IV. Murad döneminde Samshe'de özellikle atabey hanedanları arasında iç karışıklıklar baş göstermişti. Atabey soyundan olan Cakeli Beka 1582 yılında İstanbul'a gelip Müslümanlığı kabul ederek Sefer Paşa adını aldı, 1625 yılında Samshe'ye dönerek son atabey olan amcası Menüçöhr'ü zehirleyerek öldürdü. Gürcistan hakimi olarak bilinen Sefer Paşa 1628 yılında Gürcistan (Çıldır, nam-ı diğer Ahıska) Eyâleti'nin Beylerbeyi olarak tayin edildi ve ömrünün sonuna, yani 1651 yılına kadar Samshe Atabeyi olarak kaldı¹⁵⁵. 1647 yılında bölgeyi ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi Samshe kaleleri ve halkı hakkında önemli bilgiler vermiştir.

¹⁵² Tina İvelashvili, "Cavahetis mosahleobis etno-sosialurimdgomareobaGurcistanis Vilayetis Didi Davtris mihedvit, The etno-social Condition of the Population of Javakheti according to the "Great book of Gurjistani Vilayeti" // **Kavkazovedenie**, No. 2. s. 41-47.

¹⁵³ Lomsadze, **op. cit.**, s. 22.

¹⁵⁴ Lomsadze, **loc. cit.**

¹⁵⁵ Lomsadze, **op. cit.**, s. 22; **Kommentarii**, <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi4/primtext8.phtml>. Erişim Tarihi: 12.08.2014.

Samshe'de reaya üzerinde islamın yayılmaya başlaması IV. Mehmed padişahlığı döneminde başlamış¹⁵⁶ ve Osmanlı sosyo-politik düzeni kurulmuştur.

1723 tarihinde Osmanlılar Tiflis'i fethetti, beylerbeylik kuruldu¹⁵⁷ ve VI. Vahtang'ın Müslüman olmuş oğlu Bakar Gürcistan krallığına getirildi. Ancak, Tiflis'te beylerbeylik kurulması, Kartli'nin sancaklara bölünmesi, tahrir defterlerinin tutulması gibi Osmanlı hükümlerinin kanıtı uygulamaları kabullenmeyen Bakar, beylerbeylikten vazgeçip Osmanlıya isyan etti. Aynı durum 1582 yılında Samshe'de vuku bulmuş ve Menüçöhr Müslümanlıktan dönmüş ve Osmanlıya isyan etmişti. Bakar'ın isyanı üzerine Kartli krallığına Vahtang'ın kardeşi Müslüman İese (Mustafa) getirildi. 1727 yılında Mustafa'nın ölümünden sonra Osmanlılar Kartli'de krallığı kaldırıp, yönetimini Atabey soyundan gelen Ahıska Paşası İshak Paşa'ya verdiler¹⁵⁸. Osmanlı Veziri rütbesindeki İshak Paşa'nın 20 Haziran 1731 yılında Gürcüce yazdığı bir mektubunda, kendisinin tüm Gürcistan'ın, Samshe'nin, İmereti, Kartli, Lore, Kazah, Şamşadili ve Kaheti'nin hakimi olduğunu bildirmektedir¹⁵⁹.

III. Mustafa döneminde vuku bulan Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biridir. Bu savaş, yaklaşık 30 yıl süren barışçı dış siyasete son verdi. Rusya bu savaşta Kafkasya Hıristiyan kral ve knezlerini Osmanlı'ya karşı kullanmak istedi: Nitekim Doğu Gürcistan Kralı II. İrakli ve Batı Gürcistan Kralı II. Soloman Osmanlı-Rus Savaşı'na Ruslar'ın yanında yer alarak katılma kararı aldı¹⁶⁰. II. İrakli bu savaşta Ahıska paşalığını Osmanlılar'dan, Kaheti'nin doğu kısmındaki Çar ve Balaken'i lezgilerden geri almayı umuyordu. 1769 yılın sonlarında Rus ordusu Totleban'ın kumandanlığında Gürcistan topraklarına girdi, 1 Mart 1770 yılında II. İrakli ve Totleban Surami'de görüşmeler yaptı¹⁶¹. Bu görüşmeler sonucu Totleban Ahıska üzerine hareket etme kararını aldı. 15 Nisan 1770 yılında Rus-Gürcü ordusu Sadgeri'ye geldi ve oradan da Azğur'a taraf hareket ettiler. Totleban

¹⁵⁶ Lomsadze, **loc. cit.**

¹⁵⁷ Lomsadze, **op. cit.**, s. 26.

¹⁵⁸ Lomsadze, **loc. cit.**

¹⁵⁹ Lomsadze, **loc. cit.**

¹⁶⁰ Lomsadze, **op. cit.**, s. 28

¹⁶¹ Lomsadze, **loc. cit.**, s. 28.

Azğur'a toplam 600 asker ve 8 küçük çaplı top ayırdı. II. İrakli Ahıska'ya hareket ettiğinde ordusunda 7.000 kişinin olduğu ve köylerden de ona katıldığı bilinmektedir¹⁶². 17 Nisan'da Azğur Kalesi ablukaya alındı. 18 Nisan'da Ahıska Paşası Numan Paşa bölgeye 2.000 kişilik bir ordu gönderdi. Totleban kendi adamlarını Azğur'dan geri çekerek Kartli'ye doğru hareket etti. II. İrakli Totleban'ın Tiflis'i ele geçirmesinden endişe ederek Cavahet ve Trialet yoluyla Tiflis'e hareket etti. Aspinza'ya geldiğinde Ahıska paşasının Ahıskalılardan teşkil olunmuş 8.000 kişilik ordusu karşılaştı. Aspinza'da büyük bir savaş oldu. Bu savaşta II. İrakli galip çıktı. Bu başarısızlık üzerine İstanbul Noman Paşa'yı Ahıska paşalığından azletti ve onun yerine Atabey soyundan olan Süleyman Paşa'yı getirdi. Eyalet içerisinde paşaya karşı çıkanla da vardı. Hertvis Sancakbeyi İbrahim Bey ve onun yanında bir kaç Ahıskalı toprak sahibi Trialeti (Tsalka'da) bulunan İrakli'ye gelerek onun tarafında olduklarını bildirdiler. Bu olaydan sonra II. İrakli 25 Ekim'de Hertvis kalesine girdi ve kendi görevlilerini kaleye yerleştirdi. Sancağın bazı Hıristian tebaası Kartli-Kaheti krallığına birleşti. II. İrakli, savaş bittiğinde bu bölgenin kendisine verileceğini umuyordu, ancak Rus temsilcisi Lvov İrakli'den Hertvis Sancağı'nı terk etmesini talep etti¹⁶³.

I. Abdülhamit dönemindeki Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlılar'ın ağır mağlubiyeti sonucunda 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona erdi. Bu antlaşma Osmanlı-Gürcü ilişkilerinde her hangi bir değişiklik getirmedi. Rusya'dan umudunu kesen Kartli-Kaheti krallığı yeniden Ahıska paşalığı ile ilişkiler kurmaya başladı. Fakat 1780 yıllarında Rusya yeniden Kartli-Kaheti krallığı ile ilgilenmeye başladı. Bu durumu fırsat bilen II. İrakli, 1782 yılında Rusya'dan Osmanlılar'a karşı savaş için 4.000 kişilik bir ordu istedi. 1783 yılında Rusya ve Gürcistan arasında Giorgievski Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmanın 5. maddesine göre Rusya, Osmanlılar'ın elindeki Gürcistan topraklarını geri alınması öngörülüyordu¹⁶⁴. Atabey soyundan olan Ahıska Paşası Süleyman Paşa Osmanlı'dan ayrılmak istese de II. İrakli'nin tabeliğine de geçmek istemiyordu çünkü Gürcistan'a tabi olması halinde

¹⁶² Lomsadze, **op. cit.**, s. 29.

¹⁶³ **İbid.**, s. 31.

¹⁶⁴ Lomsadze, **loc. cit.**

eski Samshe toprakları üzerindeki hakimiyetini kaybedeceğinden endişe ediyordu. Bu yüzden Dağıstan lezgilerinin Gürcistan üzerine saldırılarını organize etmekteydi. İrakli Rusya'dan destek umudunu kaybetmesi üzerine 15 Eylül 1786 yılında Ahıska paşasıyla barış antlaşması imzaladı¹⁶⁵. Bu antlaşma Süleyman Paşa'nın başarısıydı. Çünkü Kartli-Kaheti krallığı Süleyman Paşa'yı bölgenin tek hakimi olarak kabul etti.

17 Şubat 1791 yılında Süleyman Paşa'nın ölümüyle, oğlu Şerif ile Hasan Paşa'nın oğlu İshak arasında taht kavgası baş gösterdi. III. Selim İshak Paşa'yı Ahıska paşası olarak tahta çıkardı. Ardanuç Paşası Şerif'in İshak Paşa'ya tabi olmaması nedeniyle, üzerine Amilahvari soyundan olan Posof beyi gönderildi. Posof beyi 1791 yılında Ardanuc'u fethetti ancak bir yıl sonra Şerif Paşa Ardanuc'u geri aldı ve Ahıska'ya yöneldi. Şerif Paşa ile İshak Paşa arasındaki mücadele İshak Paşa'nın mağlubiyeti ile bitti. Şerif Paşa Ahıska'ya girdi ve Ahıska paşası olarak tayin edildi. Ancak iç ve dış düzeni kuramadığı için 1796 yılında Adana'da görevlendirildi¹⁶⁶. Ahıska paşalığına ise yine atabey soyundan olan Yusuf Paşa'yı getirildi.

1800 yılında Şerif Paşa Ahıska'ya geldi, 18 Ocak 1801 yılında yeniden Ahıska'yı aldı. 1802 yılında Selim Himşiaşvili ve Azğur beylerinden Selim Kipiani komşu paşalarla anlaşarak 2500 kişilik orduyla Ahıska'ya girdi ve 17 Ekim'de şehir alındı.

Bu devirde Ahıska'da iç karışıklıklar da vuku bulmaktaydı. Azğur Beyi Selim Kipiani'nin 17 Şubat 1805 yılında Selim Himşiaşvili tarafından öldürülmesi kendisine düşman kazandı. Trabzon Seraskeri olan Şerif Paşa Trabzon seraskerliğini bırakarak, amcasının oğlu Suli Bey Livanski ile birlikte Ahıska paşalığını ele geçirmek için mücadele etmeye başladı, 1809 yılında Ahıska'yı ele geçirdi. Himşiaşvili Acara'ya kaçtıysa da, 1812 yılında Ahıska'yı yeniden ele geçirdi¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Lomsadze, **loc. cit.**

¹⁶⁶ Lomsadze, **op. cit.**, 32.

¹⁶⁷ Lomsadze, **op. cit.**, s. 36-37.

Bu mücadele Hizat Kalesi'nde 1815 yılında Selim Himşiaşvili'nin idamı ile son buldu. Ahıska paşası olarak Mehmed Reşid Bey atandı. Reşid Bey'in, görevde olan yerli Müslüman beyleri görevlerinden almakla eyâlette büyük tepkilere yol açtı, bu tepkiler 1816 yılında halkın ayaklanmasına dönüştü. Kale görevlisi Süleyman Bey 30 atlısıyla birlikte Reşid Paşa üzerine geldi ve onu yakaladı. Ayaklanma beylerbeyliğinin diğer sancaklarına da sıçradı 16 Mayıs'ta Hertvis Sancakbeyi Ağzi Acuh (Mehmed Bey Vaçnadze) diğer sancak beyleriyle birlikte isyana komutanlık yaptı. İsyancılar, 21 Mayıs'ta Kvablian köylerine girerek 400 kişilik Osmanlı ordusunun komutanı Topal Sulia'yı Ahıska'dan çıkardı. Buradan Acara'ya mektup göndererek yerli halkın Mahmud Turani'ye karşı çıkmaları istendi. Acara halkı 8.000 kişilik Mahmud Turani ordusuna karşı savaş açtı. Ahıska ve Acara halkı arasında kalan Mahmud Turani bu savaşta yenildi ve esir alındı. Erzurum Seraskeri Baba Paşa Reşid Bey ve Mahmud Turani'nin kendisine verilmesini, aksi halde savaş açacağını bildirse de, isyancılar Baba Paşa'ya cevap vermedi, Ahılkelek'e girdi ve orada kendi hakimiyetlerini kurdular. Baba Paşa ise ordusuyla Surskab'a gelerek saldırıya hazırlanmaya başladılar. Diğer taraftan Hertvis Sancakbeyi Ağzi Acuh Mehmed Bey Vaçnadze ordusuyla Digor köyüne yaklaştı. 13 Ağustos 1816 yılında isyancılarla Osmanlı ordusu arasında yapılan savaş, isyancıların yenilmesiyle son buldu. Baba Paşa 26 Ağustos'ta Ahıska'yı ablukaya aldı. 11 gün gece ve gündüz savaş oldu. 5 Eylül'de Osmanlılar şehre saldırsalar da sonuç alamadılar. Baba Paşa, 11 Ekim'de Ahıska Kalesi'ni terk etmeye mecbur oldu. Mehmed Bey Hertvis'e döndü¹⁶⁸.

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Türk ordusunun başında Kafkasya Başkumandanı Erzurum Seraskeri Yusuf Ziya Paşa, Rus ordusu başında ise General Gudoviç vardı. Gudoviç saldırı öncesi Ahıskalıları tehdit ederek savaşaacağını bildirdi. Fakat teslim olanlara da dokunmayacaklarını bildirdi¹⁶⁹.

3 Mayıs 1807 yılında Gudoviç'in ordusu Taparavan Gölü yakınlarında sınırı geçerek Ahılkelek'in 2 km.de kamp kurdu, şehir kumandanından teslim olmasını istedi. Kale kumandanı olan Selim Himşiaşvili'nin yeğeninin ret cevabı üzerine

¹⁶⁸ Lomsadze, **op. cit.**, s. 37-38.

¹⁶⁹ **İbid.**, s. 39..

Gudoviç kaleye saldırı emrini verdi. Bu arada Selim Himşiaşvili de kaleye yardıma yetişti. 5 saat süren savaş sonucu her iki taraftan kayıplar oldu fakat Ahıska Ruslara teslim olmadı.

1810 yılının II. yarısında Ruslar ikinci defa Ahıska'yı alma teşebbüsünde bulundu. Bu defa orduya Tormasov başkomutanlık yapmaktaydı. Gudoviç'ten farklı olarak Tormasov 25 Ekim 1810'de halka bölgeyi tahrip amacıyla değil düzene sokmak amacıyla geldiğini söyledi. Sınırı geçerek 14 Kasım'da Ahıska'nın Klde köyü yakınlarında kamp kurdu¹⁷⁰. Cavahet taraftan gelen Pontryagin birlikleri ve Zekar geçidinden gelen polis birlikleri de ona katıldı. 15 Kasım'da Tormasov'un emriyle şehir kuşatıldı ve savaş başladı. 22 Kasım itibariyle şehir 4 gün süreyle top ateşine maruz kaldı, ancak ordusunda başlayan veba salgını, zaten mühimmatı da bitmek üzere olan Tormosov'un geri çekilmesine neden oldu. Böylece Rusların Ahıska'yı alma yolundaki bu teşebbüsleri de bir sonuç vermedi.

1828 yılının başlarında Rus-İran Savaşı sona ermiş ve Türkmençay Antlaşması imzalanmıştı. Savaşı zaferle bitiren ve Tebriz'den Tiflis'e dönmekte olan Paskeviç'e, Petersburg'un Osmanlı ile hem Balkanlarda, hem de Kafkasya'da savaş kararı ulaştırıldı¹⁷¹. O tarihte Osmanlı'da kaldırılan yeniçeri ocağı yerine düzenli bir ordu kurabilmek için eli silah tutabilen herkes savaşa çağrılıyor ve bir gönüllü ordu teşkil edilmeye çalışılıyordu. Bu durumda Kafkas askerini düzene sokmak için fazla çaba göstermek gerekiyordu¹⁷².

Osmanlı Devleti, iki cephe için 92.000 asker toplamıştı. Kafkas cephesi için hazırlanan asker sayısı, Kars'ta 11 000, Erzurum'da 15.000-20.000 olmak üzere toplam 32.000 idi¹⁷³. Bu sayı o devir için büyük rakam olmasına rağmen asker,

¹⁷⁰ **İbid.**, s. 40.

¹⁷¹ **İbid.**, s. 41.

¹⁷² Gökçe, **op. cit.**, s. 228.

¹⁷³ Celal Erkin, **1828-1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi)**, İstanbul , Askeri Matbaa, 1940, s. 24-25.

savaşta gereken başarıyı sağlayamadı¹⁷⁴. Osmanlı ordusuna üç tuğralı vezir Galip Paşa, onun yardımcılığına ise üç tuğralı Köse Mehmed Paşa tayin olundu¹⁷⁵. Mayıs ayında Anadolu paşalarına savaş için gereken yardımların yapılması hakkında fermanlar gönderildi, kalelerin onarılması emri verildi. Savaştan yorulan halk İsmail Paşa'ya ret cevabı verdi. Devlet ayaklanmadan endişe ederek halkı cezalandırmadı, fakat orduyu ve kaleleri güçlendirmeye başladı. 40.000 kişilik Osmanlı ordusunun Kars'a toplanması ve oradan Tiflis'e taarruza geçmesi planlanmıştı. Ahıska Paşası İsmail' de İmereti'ye girmek ve Batum-Kobuleti tarafından gelen birliklerle birleşip Tiflis üzerine hareket etme emri verilmişti¹⁷⁶.

Kafkasya ordusu Başkumandanı Paskeviç'in 15.000 silahlı askeri vardı. Rus birlikleri 14 Haziran 1828 yılında Gümrü'den hareket etti ve 8 saat sonra Arpa çayını geçerek Muşko köyüne girdi. Burada yapılan savaştan Osmanlı askeri galip çıktı. 18 Temmuz'da Rus birlikleri Kars yakınındaki Azathevi köyünde kamp kurdu. 20 Haziran'da Kars kuşatıldı (Şekil 3) ve 23 Haziran'daki taarruzla Kars alındı¹⁷⁷. Paskeviç çok iyi biliyordu ki, Kars Kalesi alınırsa Ahıska'nın savunması için takviye kuvvet gelmesi engellenecek, erzakın depolandığı Erzurum ile irtibatı kesilecekti¹⁷⁸.

¹⁷⁴ Ahmed Muhtar, **1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi**, C.1, Ankara, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, 1928, s. 210.

¹⁷⁵ Lomsadze, **op. cit.**, s. 41.

¹⁷⁶ **Ibid.**, s. 41.

¹⁷⁷ Lomsadze, **op. cit.**, s. 42.

¹⁷⁸ Allen, W.E.D.-Muratoff, Paul, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (Kafkas Harekâtı), **Türkler**, C. XII, Ankara 1966, s. 23.

Şekil 3: 1828-1829 Rus-Türk Savaşı Zamanı Kars'ın Kuşatılması¹⁷⁹

Rus ordusunun hedefinde Kars'tan sonra Ahılkelek ve Ahıska vardı. Ancak Erzurum'a doğru yola çıkan Paskeviç aniden yolunu değiştirdi ve 18 Temmuz'da Ahılkelek'e doğru yöneldi. 23 Temmuz'da Paskeviçin birlikleri Ahılkelek'e yaklaştılar. Kale teslim olmak istemedi ve Ruslara onurlu bir şekilde şöyle cevap verdi: "Biz Karşlılar ya da Erivanlılar değiliz, biz Ahılkelek savaşçılarıyız. Kadınlarımız ve çocuklarımız gitmiştir, biz de kılıç elde öleceğiz. Bu yüzden, biz 1000 kişi şehir duvarlarında ölürüz, ama teslim olmayacağız"¹⁸⁰. Şehri savunanların tümü Ahıskalı, şehir komutanı da Ferhad Bey Himşiaşvili idi.

¹⁷⁹ **Rusko-turetskaya voyna**, <http://rushist.com/index.php/russia/2303-rusko-turetskaya-vojna-1828-1829>. Y. Suhodolskiy, 1839 Yılında Çizdiği Resim. Erişim Tarihi: 12 Ağustos 2014.

¹⁸⁰ Ali Rza Seyfi, **Bir Milletın Bir İmparatorlukla Savaşı : 1828-1829 Türk-Rus Harbi (İngiliz Zabiti James Brow'un Hatıralarından)**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1940, s. 77.

Rus ordusu 18 topla aynı anda kaleye ateş açtı. Paskeviç bir süre sonra yine adamlarını gönderip teslim olmalarını istedi. Yaralı askerler teslim olmak istediklerinde Ferhad Bey meydana çıkarak onların teslim olmamaları için ettikleri yemini hatırlattı. Ancak Rus ordusu savaşı kazandı, Ahılkelek halkının bir kısmı batıya doğru, diğer bir kısmı da Hertvis'e taraf çekilmeye mecbur oldu. Savaşta 400 asker öldü, 300 asker ise yaralı olarak esir alındı. Ölenlerin içerisinde Ahıska Paşası Selim Himşiaşvili'nin oğlu Ferhad Himşiaşvili de vardı. Ahılkelek Sancakbeyi Muti Bey Palavandişvili ve çok sayıda devlet görevlisi Ruslar tarafından esir alındı. Paskeviç, Ahılkelek Kalesi'ne kumandan olarak Yarbay Dreşern'i tayin etti¹⁸¹. Kendisi Hertvis üzerine hareket etti.

Hertvislilerin Ahılkelek savaşından haberleri vardı. Albay Raevskiy kale kumandanına savaşız teslim olmasını teklif etti, iki saat aralıktan sonra kalenin anahtarları albaya teslim edildi¹⁸².

Hertvis alındıktan sonra Paskeviç bir kaç gün içerisinde ünlü Ahıska Kalesi'ne önlerinde olunması emri verdi. Ahıska Eyâleti'nde 12-60 yaş arası tüm Müslüman halk orduya çağrılmıştı, orduda 15.000 asker vardı. Soğanluk dağlarında bulunan Köse Mehmed Paşa da 30.000 askeri ile Ahıska'ya hareket etti. Ahıska kale komutanı Ahmet Paşa, Köse Paşa'ya yardım olmadan da Rusları yeneceğini söylese de, 4 Ağustos'ta Köse Paşa Ahıska'ya girdi. 5 Ağustos'ta Osmanlı atlıları taarruza geçti, ancak geri çekilmek zorunda kaldı. 8 Ağustos'ta Rus birliklerinin bir kısmı Skrut ve Ziir yolu ile kaleye doğru harekete geçti, diğer kısmı ise Mardi ve çevresini ele geçirdi. Her iki taraf büyük kayıplar verdi. Köse Paşa yaralandı. 12 Ağustos'ta Paskeviç kaleye teslim olma teklifinde bulundu. Bu teklifi elçi sıfatıyla Ruslar elinde esir bulunan Ahılkelek Sancakbeyi Muti Bey Palavandaşvili ve Yüzbaşı Korganov götürdü¹⁸³. Kaleden düşmana meydan okuyan şu cevap verildi: “Siz, gökyüzündeki

¹⁸¹ Lomsadze, **op. cit.**, s. 43.

¹⁸² Lomsadze, **loc. cit.**

¹⁸³ **İbid.**, s. 44.

ayı Ahıska'nın camisindeki hilaldan çok daha kolay sökebilirsiniz!¹⁸⁴“. Kaleye hücum 15 Ağustos saat 04.00'da başladı, ilk taarruz eden Şirvan alayı, büyük kayıp verdi, ölenler arasında Alay Komutanı Albay Borodin ve Binbaşı Rayevskiy de vardı. Bu savaşa Müslüman kadınlar erkek elbiseleri giyerek katılmışlardı¹⁸⁵. Paskeviç şehrin yakılmasını emretti, rüzgar nedeniyle yangın çok büyüdü, evlerdeki kadın, ihtiyar ve çocuklar da yanarak öldü. Yangından kaçmak isteyenler ise, Rus askerlerinin silahlarıyla karşı karşıya kaldı. Şehir cehennemi hatırlatıyordu (Şekil 4).

Şekil 4: 1828-1829 Rus-Osmanlı Harbi. Ahıska'nın Alınması İçin Yapılan Savaş: Y. Suhodolski'nin Resmi Yıl: 1839¹⁸⁶.

¹⁸⁴ John Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, çev: Sedat Özden, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1995, s. 202.

¹⁸⁵ Lomsadze, **op. cit.**, s. 44.

¹⁸⁶ **Rusko-turetskaya vojna**, <http://rushist.com/index.php/russia/2303-rusko-turetskaya-vojna-1828-1829>, Erişim Tarihi: 12 Ağustos 2014.

15 Ağustos'ta Rus ordusu Ahıska'yı aldı. Ahıska Ahmediye Camii'nden ay yıldız kaldırıldı, yerine haç asıldı¹⁸⁷. 16 Ağustos'ta Köse Mehmed Paşa elçilerini göndererek 5 günlük barış teklifinde bulundu ancak Paskeviç teslim olmaları için 5 saat süre verdi. Bir saat sonra Türk komutanı orduya silahıyla gitme izni verilirse kaleyi teslim etmeyi kabul etti, fakat Paskeviç silahsız gitmeye izin verdi. Teslim olma şartları imzalandı ve Paskeviç'e kale anahtarları teslim edildi. 16 Ağustos sabah saat 08.00'da Köse Mehmed Paşa, üç tuğralı Ahmed Himşiaşvili ve Ahıska Kalesi komutanı Ardahan'a doğru hareket etti, Ahıska halkı da ordunun arkasından gitti ve Ahıska'yı terketti. Paskeviç, 17 Ağustos'ta Petersburg'a Ahıska'nın alındığını ve şehrin küle çevrildiği haberini ilettiler¹⁸⁸.

1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşı sonucunda 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne'de antlaşma imzalandı. Bu antlaşma gereğince Ahıska paşalığının 10 sancağı; Ahıska, Khertvis, Ahılkelek, Çeçerek, Çıldır, Posof, Kvablian, Abastuban, Azğur ve Aspinza Ruslara verildi¹⁸⁹.

Sultan, Ahıska'nın düşmesi üzerine Galip Paşa, Köse Mehmed Paşa ve üç tuğralı Ahmed Himşiaşvili'yi görevden azledip hapse attırdı, Galip Paşa bir kaç ay sonra hapisanede öldü.

Böylelikle Ağustos 1828 yılında Ahıska paşalığı düştü. Caklı Atabeyler bu bölgeyi yaklaşık 600 sene idare ettiler¹⁹⁰.

Ahıska halkı büyük acılar çekerek Ruslara karşı direnişleriyle kahramanlık destanı yazmışlardır. Ahıska'nın stratejik önemi, halkın yaşadığı vahşet anları şairler tarafından kaleme alınmıştır. Aşağıdaki dördlük Ahıska'nın stratejik önemini net bir şekilde ifade etmektedir:

¹⁸⁷ Lomsadze, **op. cit.**, s. 44

¹⁸⁸ **İbid.**, s. 45.

¹⁸⁹ Evetskiy, **op. cit.**, s. 174; Zubov, **op. cit.**, s. 297-308.

¹⁹⁰ Lomsadze, **op. cit.**, s. 46.

*“Ahıska gül idi gitti
Bir ehli dil idi gitti
Söyleyin Sultan Mahmud’a
İstanbul kilidi gitti.”*

Ahıska sadece İstanbul'un değil, tüm Anadolu'nun kilidi idi.

2. Osmanlı Devletinde Taşra İdari Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilatı şu iki temel sisteme dayanmaktadır;

Tımar sistemi: Osmanlı Devletinde taşra teşkilatının (merkez dışı) temelini, tımar (dirlik) sistemi oluşturuyordu. Tımar, klasik dönem Osmanlı toplumundaki en önemli iktisadi ve mali kurumdu. “Tımar düzeni, para kullanımının sınırlı kaldığı ortamda, devlet mülkiyeti altındaki topraklarda, köylü üreticilerden toplanan vergi gelirlerinin, sipahi ağırlıklı bir orduya dönüştürülmesini sağlıyordu”¹⁹¹. Tımar sistemine göre, toprağın tasarruf hakkı sipahilere, işletmesi ise köylülere (reayaya) aitti¹⁹². XVI. yüzyılın ortalarında, tımar düzeni, imparatorluğun çok büyük bir bölümünde yürürlükteydi. 1527-28 yıllarının devlet bütçesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda 40 bine yakın büyüklü-küçüklü tımar bulunmaktaydı¹⁹³. Devlet, bazı bölgelerin vergi gelirlerini hizmet veya maaş karşılığı olarak askerlere veya devlet görevlilerine ayırırdı ki, bu gelir kaynağına “dirlik” denilirdi. Rakabesi devlete ait olan ve tasarruf hakkı belli hizmetler karşılığında şahıslara verilen dirlikler, gelirlerinin büyüklüğüne göre; tımar, zeamet ve has olarak üçe ayrılmıştı¹⁹⁴.

1-Tımar: Tımar Beyi olma özelliğini kazanmış sipahilere belirli görev ve hizmet karşılığında verilen 3.000 - 20.000 akçe arası yıllık vergi geliri olan diriliklerdir.

¹⁹¹ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s. 4.

¹⁹² Akdağ, **op. cit.**, 2., s. 214.

¹⁹³ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s. 42.

¹⁹⁴ Ömer Lütfi Barkan, Tımar, **İA**, XII/I, Eskişehir, MEB Yayınları, 1997. s. 314-315.

2-Ze'amet: Savaşta üstün yetenek göstermiş olan tımar sahipleri ile devlet merkezindeki divan çavuşlarına, katiplere, eyalet ve sancaklardaki ileri gelen devlet görevlilerine yıllık vergi geliri 20.000 - 99.999 akçe arasında geliri olan toprak dirlikleridir.

3-Has: Padişah ve ailesine, sadrazama, vezirlere, beylerbeylerine ve sancakbeylerine mahsus olan ve yıllık geliri 100.000 akçeden fazla tımar ve diriliklerdir.

Tımar sistemi devlete şu kolaylıkları sağlamaktaydı:

1. Devlet o günlerdeki şartlara göre zor olan vergileri toplayıp hazineye aktarma ve yeniden maaş olarak dağıtma gibi ağır işten kurtulmaktaydı.
2. Görevliler dirlikleri yöneterek önemli bir örf görevini yerine getiriyorlardı.
3. Dirlik sahipleri, dirliklerin geliri ile asker besliyor ve besledikleri askerlerle savaşa katılıyorlardı.
4. Hem yönetici, hem asker olan dirlik sahipleri üreticiyi koruyarak, üretime katkıda bulunuyorlardı.

Tımar sistemi, tarımsal ekonomik yapıdaki bir toplumun ve devletin sistemiydi¹⁹⁵. Koçibey, tımar ve zeamet sahiplerinin din ve devlet uğruna can ve baş veren, seçilmiş, cesur, itaatli, baba ve dedelerinden kalma padişah dirliğine sahip kişiler olduğunu ve savaşta faydası olmayanların maaşında artış yapılmadığını belirtmektedir¹⁹⁶.

İltizam Sistemi: Bu sisteme göre, devlete ait vergi gelirlerinin özel bir şahsa belirli bir süreliğine verilmesidir. İltizamı alan kişiye mültezim denirdi¹⁹⁷. Mültezim her hangi bir faaliyetin vergisini peşin olarak devlete öder; daha sonra bu vergiyi söz konusu faaliyeti yapan halktan toplardı. Mültezimler, iltizamını aldığı bölgenin yöneticisidirler. İltizam sistemi XVI. yy'dan sonra uygulanmaya başlanmıştı.

¹⁹⁵ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi**, 2. B., Ankara, Cedit Neşriyat, 2008, s. 124.

¹⁹⁶ Kurt, **Koçibey Risalesi (Eski ve Yeni Harflerle)**, s. 69-74.

¹⁹⁷ Yılmaz, **op.cit.**, s. 278.

3. Osmanlı Devleti'nde Askeri-idari Teşkilat

Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra idari yapısı aşağıdan yukarıya doğru; nahiye, kaza, sancak ve beylerbeylik (eyalet) şeklinde sıralanmakta idi. Eyalet en büyük yönetim birimi idi. Eyaletler, üçe ayrılırdı¹⁹⁸:

1. Saliyaneli (Yıllıklı) Eyaletler: Vergi gelirleri iltizam usulü ile toplanan ve tımar sisteminin uygulanmadığı eyaletlerdir. Cezair, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Habeş, Yemen, Basra, Bağdat ve Lahsa sâlyâneli eyaletlerden idi¹⁹⁹. Bu eyaletler merkez hazinesine mukataalar ve avariz haneleri bakımından bağlı olup, gelirleri devlete aitti²⁰⁰.

2. Saliyanesiz (Yıllıksız) Eyaletler: Tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerdir. Rumeli, Anadolu, Karaman, Bosna, Tameşvar, Budin, Şam, Halep, Diyarbekir, Rum, Trabzon, Kars, Van, Kıbrıs, Tunus, Çıldır vb. saliyanesiz eyaletler idiler²⁰¹.

3. Özerk Eyaletler: İç işlerinde serbest, dış işlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan eyaletlerdir. Yöneticilerini kendiler seçerlerdi. Bu eyaletler yıllık vergilerini ödemek ve gerektiğinde sultanın emri ile savaşa ordularını göndermek zorunda idiler. Bu eyaletlerin en önemlilerini Eflâk-Boğdan (Wallachia-Moldavya), Erdel (Transilvanya), Dubrovnik ve Kırım teşkil ediyordu²⁰².

Osmanlı İmparatorluğu'nda bölge idaresi için padişah tarafından iki görevli tayin edilirdi. Bunlardan biri askeri sınıf kökenli bey, diğeri ise ulema kökenli kadıydı. Bey (ilk anlarda subaşı) sultanın icra-î otoritesini, kadı ise hukuki otoritesini temsil ederdi²⁰³. Bey, kadının hükmü olmadan hiçbir ceza veremediği gibi, kadı da kararı kendisi icra etmezdi. Kadı şeriat ve kanunları uygulamada, beyden bağımsız

¹⁹⁸ Abdullah Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, 2. B., Trabzon, Derya Kitabevi, 1999, s. 120-121.

¹⁹⁹ İlhan Şahin, **XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilâtının Özellikleri, XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, İstanbul, 1997, s. 238.

²⁰⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları," **O.A.**, C. III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 126.

²⁰¹ Ababay, **op. cit.**, s. 61.

²⁰² Ortaylı, **op.cit.**, s. 255-260.

²⁰³ İbid., s. 251.

idi. Demek ki, “eyalet idaresinde ikili bir denge ile hükümlanlık tesis edilmiş oluyordu”²⁰⁴.

Eyaletin mali işlerinden tımar defterdarı ve hazine kethüdası sorumlu idi²⁰⁵. Beylerbeyinin de kethüdası ve tezkirecisi vardı. Bunlar beylerbeyi başkanlığında divanı teşkil ederlerdi. Beylerbeyi ve divanı tımar meselelerini çözümler, şikâyetleri dinler, gereken tedbirleri alırlardı²⁰⁶. Beylerbeyinin sorumlu olduğu bölge beylerbeylik iken, idari birim olarak önceleri vilayet, XV. yüzyıl sonlarında ise eyalet terimi kullanılmaya başlanmıştır²⁰⁷.

Beylerbeyliğinin temelini sancaklar veya livalar teşkil etmekteydi²⁰⁸. Beylerbeyinin oturduğu sancağa Paşa Sancağı denirdi. “Sancak” kelime anlamı olarak “bayrak” ve “geminin sağ tarafı” anlamlarına gelmektedir²⁰⁹. Sancaklar İslam devletlerinde “Liva” olarak anılmaktaydı²¹⁰. Sancaklar eyaletleri oluşturmaktaydı²¹¹. Köylerden nahiyeler, nahiyelerin büyümesiyle de kazalar meydana gelmişti.

4. Ahıska'nın İdari Yapısı

Osmanlı Devleti'nde nüfus ve vergi sayımlarında kolaylık olsun diye eyaletler sancaklara, kazalara, nahiyelere ve köylere ayrılmaktaydı. Ahıska'nın da sistem gereği sancak, nahiyeye ve köylere ayrıldığını görmekteyiz. 1595 Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân” tahrir defterine göre Çıldır, nam-ı diğer

²⁰⁴ **İbid.**, s. 251.

²⁰⁵ **İbid.**, s. 253.

²⁰⁶ **İbid.**, s. 253

²⁰⁷ Metin Kunt, **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümuresi ve İl İdaresi**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 28.

²⁰⁸ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1988, s. 87.

²⁰⁹ J. Deny, **Sancak, İA, C.X**, İstanbul, 1966, s. 186.

²¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, **XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkiatı ve Sosyal Yapı**, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s. 73-77.

²¹¹ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i merkezîyet) Dair Genel Gözlemler,” **Bellekten**, C.XXXVIII, S. 152. Ankara, 1974, s. 665.

Ahıska Eyaleti'nde 8 sancak ve bu sancaklara bağlı 28 nahiyeye vardı²¹². Kuruluşunda sancak sayısı 6 olan Çıldır Eyaleti'nin sancak sayısı daha sonraları 14-21 arası değişmiştir²¹³. 1595 tarihli tahrir defterine göre Çıldır Eyaleti'nin sancak ve nahiyeleri şunlardır:

I. Ahıska Sancağı Nahiyeleri: 1. Güney, 2. Kuzay, 3. Ude, 4. Kvablani, 5. Azğur, 6. Altunkale, 7. Otshe, 8. Aspinza, 9. Çeçerek.

II. Hertvis Sancağı Nahiyeleri: 1. Hertvis, 2. Meşe-Cavahet, 3. Buzmaret.

III. Ahılkelek Sancağı Nahiyeleri: Akşehir, Tmogvi, Nialiskur.

IV. Çıldır Sancağı Nahiyeleri: 1. Canbaz, 2. Kanarbel, Kurtkale.

V. Posof Sancağı Nahiyeleri: 1. Güney, 2. Kuzay.

VI. Bedre Sancağı Nahiyeleri: 1. Bedre, 2. Kaşvet.

VII. Büyük Ardahan Sancağı Nahiyeleri: 1. Güney, 2. Kuzay, 3. Meşe-Ardahan.

VIII. Penek Sancağı Nahiyeleri: 1. Penek²¹⁴, 2. Kâmkhis²¹⁵, 3. Panaskert²¹⁶.

Çıldır Eyaleti, "Caba Defteri"ne göre 1694-1732 yıllarında şu sancaklardan ibaretti: 1. Ahıska, 2. Ahalkalaki, 3. Çıldır, 4. Posof, 5. Hertvisi, 6. Aspinza, 7. Altunkale, 8. Otshe, 9. Çeçerek, 10. Artanuc, 11. Oltu, 12. Mamirvani, 13. Penek, 14. Didi (Büyük) Ardahan, 15. Patara (Küçük) Ardahan, 16. Zemo (Yukarı) Acara, 17. Kvemo (Aşağı) Acara, 18. Şavşat, 19. Livana, 20. Nısf-i Livana, 21. Perterek²¹⁷.

²¹² Cikia, **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 6-11; Abuladze, **Çıldiris Vilayetis Didi Davtari 1694-1732**, Tbilisi, Metsniereba, s. 79-80.

²¹³ Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı /1631-32 Tarihli Bir İdari Taksimat Defteri", **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, (1963), s. 222-223.

²¹⁴ **Penek (Panak) Oltu-Göle Yolu Üzerinde ve Penek Suyu Boyunda** (bkz: M. Fahrettin Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 195), Yüksek ve ulu bir hisar Kalesi (Gürsoy Solmaz, "Penek / Bana Kalesi," **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı, Sayı XXVIII, (2005), s. 269.

²¹⁵ Kâmkhis: **Şenkaya ve Olor/Olur İlçesiyle, Oltu'nun Kosor bucakları kesimi** (bkz: Kırzioğlu, **op. cit.**, s. 202)

²¹⁶ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 6-8, 404-410; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 7-21, 393-402.

²¹⁷ Abuladze, **op. cit.**, s. 80.

Nahiyeler: Nahiye Arapça kelime olup, idari bölümlerde kazadan küçük, köyden büyük olan yerleşim birimidir²¹⁸. XVI. yüzyılda nahiye tabiri, bir sancağın muhtelif kısımlarını bildirmektedir. 1595 tarihinde bölgenin tahriri yapılırken Ahıska Sancağı “Güney”, “Kuzay”, “Ude”, “Kvablian”, “Azğur”, “Altunkale”, “Otskhe”, “Aspinza” ve “Çeçerek” olmak üzere 9 nahiyeden ibaret idi.

Şehirler: Ahıska Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyâleti'nin en büyük şehridir. Ahıska hakkında 1595 tarihli tahrir defterinde şu kayıtlar bulunmaktadır; 1. Çıldır Eyâleti'nin baş şehri, paşa tahtı, beylerbeyliğin merkezi; 2. Ahıska Sancağı'nın merkezi; 3. Güney Nahiyesi'nin merkezi; 4. Karye-belli bir halkın yaşadığı yer. Ahıska hakkındaki detaylı bilgiler, tezimizin “Ahıska'nın Coğrafi Konumu ve Etimolojisi” bölümünde verilmiştir. Burada yalnız şunu söyleyebiliriz ki, başkent İstanbul, Ahıska Kalesi'nin korunmasına büyük önem vermektedir. 10 Mayıs 1787 (22 Receb 1201) tarihinde Trabzon'a gönderilen fermana göre Ahıska, Ahılkelek, Ardahan ve diğer kalelere gemiyle gönderilen barut, kurşun ve diğer mühimmat Trabzon üzerinden nakledilmekteydi²¹⁹.

Ude: Ude Rabat Kalesi Kvablian nehrinin sağ tarafında yer almaktadır²²⁰. Eskiden “Büyük Meydan” olarak bilinmekte idi²²¹. 1595 yılında şehir statüsünde olup, 135 hanelik nüfusa sahip idi. Yıllık vergi miktarı 30.000 akçe olan Ude hakkında Evliya Çelebi bilgi vermektedir²²². Günümüzde Ude, Zazalo köylerinden²²³ oluşan nahiyenin merkezi olup, Ahıska deresinin güneyinde, deniz seviyesinden 1.220 m. yüksekliktedir. Adıgün kasabasından 14 km, Ahıska'dan 20 km uzaklıktadır.

²¹⁸ Abdullah Yegin, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lugat**, Sebat Basım Yayım Dağıtım Hiz. LTD ŞTİ, İstanbul, 2006, s. 754.

²¹⁹ Melek Öksüz, **1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 299.

²²⁰ Cikia, **Gurcistanis vilayetis didi davtari (tetkikler)**, s. 84.

²²¹ **İbid.**

²²² **İbid.**

²²³ **Sakartvelos administratsiul-territoriuli erteulebi** (Gürcistan'ın İdari-Bölgesel Birimleri)

Aspinda: Aspinza Fars dilinde “büyük yol üzerinde olan otel veya dinlenme yeri” anlamına gelmektedir. Resmi kaynaklarda Aspinza ismine ilk defa 888 yılında rastlanmaktadır²²⁴. Aspinza Kasabası aynı isimli belediyenin merkezi olup, Ahıska deresinin doğu kısmında, Kura nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. Ahıska'nın güney-doğusunda 34 km mesafede olup, deniz seviyesinden 1.090 m. yüksekliktedir. Tiflis'den uzaklığı 248 km'dir.

Köyler: Ahıska Sancağı'nda toplam 341 olan köylerin nahiyelere dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo. 1. Ahıska Sancağı Nahiyelerine Göre Vergilendirilmiş Köylerin Sayısı²²⁵

Sıra No	Ahıska Sancağı Nahiyeleri	Nahiyelerdeki Köy Sayısı
1	Güney	30
2	Kuzay	28
3	Ude	58
4	Kvablian	17
5	Azğur	61
6	Altunkale	17
7	Otskhe	25
8	Aspinza	43
9	Çeçerek	62
	Toplam	341

Mezralar: Mezra Arapça bir kelime olup “ekim yapılabilecek arazi veya tarla²²⁶” anlamına geldiği gibi, “en küçük yerleşim birimi²²⁷” anlamı da vardır. Mezra ahalisinin, dağılan eski yerleşim birimleri olduğunu bildiren açıklamaları, her mezra için geçerli değildir. Tablo 2'de gösterilen tahrir (kayıt) listesine göre, Ahıska Sancağı'nda coğrafi birim olarak 12 mezra görülmektedir. Bu mezralar farklı kapsamlarda vergilendirilmiştir. Demek ki, mezraları küçük yerleşim birimleri olarak değerlendirmek doğrudur. Tablo 2'de Ahıska Sancağı nahiyelerindeki mezra isimleri ve onların yıllık vergileri gösterilmiştir.

²²⁴ Cavahişvili, **Kartveli eris istoria (Gürcü milletinin tarihi)**, s. 102.

²²⁵ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

²²⁶ İsmail Parlatur, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, 4. B., Ankara, Yargı Yayınları, 2011, s. 1086.

²²⁷ TDK, **Türkçe Sözlük**, 1-2, 9. B., Ankara, TDK Yayınları, 1998, s. 1556.

Tablo. 2. Ahıska Sancağı Nahiyyelerinde Coğrafi Birim Olarak Vergilendirilmiş²²⁸
Mezralar ve Onların Vergi Miktarları

Sıra No	Nahiyyeler	Mezralar	Yıllık Vergisi (Akçe)
1	Güney	Burur	500
		Kusilia	100
		Shvare	500
2	Kvablian	Çocolari	100
3	Azğur	Adabuk	1.000
		Tevdoretuban	500
4	Aspinza	Kurima	6.000
		Şoreta	600
5	Çeçerek	Ahalket	1.000
		Sagugla	1.000
		Sakverishev	1.000
		Ahaldaba	500
	Toplam	12 mezra	12.800

Defterde ayrıca coğrafi birim olarak vergilendirilmeyip, köylere bağlı mezraların da ismi geçmektedir. Tablo 3’de Ahıska Sancağı nahiyyelerinin, köyllerine bağlı mezraların isimleri verilmiştir.

Tablo. 3. Ahıska Sancağı Nahiyyelerine Göre Köyllere Bağlı Mezralar²²⁹

Sıra No	Nahiye	Köy	Mezra
1	Kuzay	Arissihe	Modagan
2	Ude	Yukarı Pareha	Meşunet
3	Ude	Hona	Dahurla
4	Ude	Amha	Zoranzvel
5	Ude	Debr Kezaul	Ahaşen
6	Ude	Debr Kezaul	Kord
7	Altunkale	Kilse	Çule
8	Aspinza	Mushi	Telvana
9	Aspinza	Gora	Koret
10	Aspinza	Onğora	Agara
11	Çeçerek	Ğrel	Masabanuban
12	Çeçerek	Giorgisminda	Rumure
13	Çeçerek	Hakize	Sakuvvara
	Toplam		13 mezra

5. Ahıska Sancağı'nın Yönetimi

Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerine nazaran Ahıska paşalığında büyük toprak sahipleri daha fazlaydı. Fetih öncesi Ahıska'da en büyük toprak sahibi Cakeli

²²⁸ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

²²⁹ *İbid.*

hanedanından olan Patron Atabey idi, daha sonra da “Didebullar” ve “Aznaurlar” gelmekteydi. Didebulların geniş toprakları, kale ve kiliseleri vardı. Soyluluğu mülkiyet ile ölçülmekte idi²³⁰. Feodallerin, toprak üzerindeki mülkiyetlerini korumak için, Osmanlı toprak mülkiyeti sistemine geçmeleri gerekmekteydi. Bunun için ilk önce İslam dinini kabul edip, Sultan’ın hizmetinde bulunmalıydılar. Örnek olarak 1626 yılında Müslüman olup, Sefer Paşa adını alan Cakeli III. Beka’yı gösterebiliriz. İslam Dinini kabul etmek istemeyenler ise İmereti ve Kartlı’ya göç ettiler.

Ahıska’da hukuku korumak ve devleti her kademede temsil etmek üzere mirliva, kadı, çavuş, katip, piskopos, imam, subaşı, keşiş, vakıf yöneticileri tayin olunmuştu. Bu görevliler Osmanlı Sultanı için çalışır, çoğunlukla da vergi toplardı. Bu vergilerin büyük kısmını Sultan alırken, geri kalan kısım bölge için kullanılırdı. Ahıska Sancağı yönetiminde bulunanlar aşağıda sıralanmıştır:

Sancakbeyi (Mirliva): Sancakbeyi sancağın hem yöneticisi, hem de komutanı idi. Sancakbeyi merkezden tayin edilir ve kadı ile birlikte sancağı yönetirlerdi. Sancakbeyinin sancağındaki tımarlı sipahilerle savaşa hazır durumda olmak ve gerektiği zaman savaşa katılmak²³¹ ile sancak dahilinde asayişi sağlamak gibi iki asli görevi vardı. Tabii bu görevi adliyeden sorumlu olan kadı ile birlikte yaparlardı. Sancak merkezinde oturan sancakbeyi ayrıca gerektiği zaman sancağının tahririni (kaydını) yapardı. Nahiyelerde sancakbeyini zaim (subaşı) ve diğer asayiş görevlileri temsil ederdi.

Kadı: Osmanlı taşra teşkilatında iki önemli görevliden biri sancakbeyi ise, diğeri de kadıydı. Kadı “şeriat hükümlerine göre davalara bakan kimse”dir²³² ve adliye teşkilatının başı olup, bulunduğu bölgenin hâkimiydi. Kadılar sultanın emrine

²³⁰ Svanidze, **op. cit.**, s. 1984.

²³¹ Yaşar, **op. cit.** S. 657.

²³² Parlatır, **op. cit.**, s. 814.

uygun olarak bölgede adli görevlerden başka mülki ve mali işlerle de uğraşmaktaydılar²³³.

Çavuşlar: Osmanlı Devleti teşkilatında çavuşlar orduda da üst komutanların emirlerini ast komutanlara ulaştırma görevini yapmakta idiler²³⁴. Buna ilaveten diğer tüm sancaklarda olduğu gibi Ahıska Sancağı'nda da çavuşlar başka görevlerde üstlenmişlerdi. Çavuşlar mülk edinme hakkına sahiptiler.

Çavuşlar, Dergah-i Ali ve sıradan çavuşlar olmakla ikiye ayrılmaktaydılar:

a) Dergâh-ı Ali Çavuşları: Ahıska'da sancakbeyinden sonra görevli ümarâ sınıfından en önemlilerinden biri Dergâh-ı Ali çavuşlarıdır²³⁵. Ali, Kaya ve Uğurlu, XVI. yüzyıl sonlarında Ahıska Sancağında görev yapan Dergah-i Ali çavuşlarındandı. Tahrir defteri kayıtlarından da belli olduğu gibi, ismi geçen Dergâh-i Ali çavuşları büyük servet sahibi olup, Azğur (Sinuban köyünde) ve Kuzay (Yukarı Marda Köyünde) nahiyelerinde mülkleri vardı²³⁶.

b) Çavuş: Ahıska sancağında çeşitli görevler yapan Ahmet, Şaban, Hüseyin, Murad, Mustafa, Himmet ve Mehmed Seyid Ali isimindeki çavuşların da tahrir defterinde isimleri geçmektedir. Bu çavuşların Güney (Yukarı ve Aşağı Huma Köyü), Kuzay (Aşağı Pamaç), Ude (Irka Köyü), Azğur (Zurzana ve Giorgisminda köyleri) ve Aspinza (Aşağı Oşora Köyü) naiyelerinde servetleri olduğu yine defter kayıtlarından anlaşılmaktadır²³⁷.

²³³ İlber Ortaylı, **Hukuk ve İdari Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı**, Ankara, Turhan Kitabevi, 1994, s. 25.

²³⁴ TDK, **Türkçe Sözlük**, s. 447.

²³⁵ Genç, **op. cit.** s. 176.

²³⁶ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

²³⁷ İbid.

Miralay: Miralay Arapça “mir” ve “alay” kelimelerinden oluşmuştur²³⁸. Anlamı, “alay başı”, yani “alay komutanı”dır ve günümüzdeki “albay” rütbesine eşittir. Miralaylar beylerbeyi ve sancakbeyi tarafından tayin edilir, gerekli durumlarda beylerbeyi ve kadı tarafından görevinden alınırlardı.²³⁹. Tablo 4’de Ahıska Sancağı’ndaki miralaylar ve onların tasarrufundaki mülkiyetler gösterilmiştir.

Tablo. 4. Ahıska Sancağı Miralayları ve Onların Mülkleri²⁴⁰

Miralayın görev yeri	İsmi	Mülkleri	Köyü	Nahiyesi
Otskhe Miralayı	Hızır	Çiftlik	Ahıska Rabat	Güney
Oltu Miralayı	Veli	İki hisse bağ, elli kilelik zemin tarla	Hideti	Azğur
		Bir hisse bağ	Tkemlovana	Azğur
		Aznaur Zavika ve kardeşleri Keygubat, Rajden, Talut’ ait üç hisse tarla, 1 hisse bahçe	Blorza	Azğur
Ahıska Miralayı	Yadigar	Simon’un kızı ve Menüçöhr’ün hanımı Elena Hatun’un iki hisse bağı, yirmi kilelik harmanı, tarlası ve merak.(samanlık)	Büyük Merek	Kuzay
Çıldır Miralayı	Kaya	Aznaur Bayandur ve Çomağa’a ait bağ, bahçe, çayır, harman, değirmen	Yukarı ve Aşağı Huma	Güney
Ardanuç Miralayı	Veli	Zemin tarla, çayır, bir bab değirmen, bostanlık tarla, bahçe, bir hisse bağ	Aşağı Marda	Kuzay

Çeribaşı: Ahıska Sancağı’nda Alaybey’den sonra en yetkili komutan çeribaşı idi ve “kumandan ve serasker” anlamlarına gelmektedir²⁴¹. Ayrıca sipahi, müselleme, voynuk, çingene, çörük, tatar, evlad-ı fatihan ve akıncı gibi askeri teşekküllerin zabitlerine de çeribaşı denir²⁴². Çeribaşılar sancak nahiyelerinin amirleridir, görevde bulunduğu nahiyenin güvenliğini sağlamak, sefer zamanı askerleri çıkarmak ve onları talep olunan yerlere göndermek, savaş sonrası da gerekli muafiyetleri tahsil etmekle görevliydi²⁴³.

²³⁸ Parlatur, *op. cit.*, s. 1097.

²³⁹ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 50.

²⁴⁰ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

²⁴¹ Parlatur, *op. cit.*, s. 289.

²⁴² Abdülkadir Özcan, *Çeribaşı, DİA*, İstanbul, 1993, s. 270.

²⁴³ *İbid.*, s. 270.

Dizdar: Kalenin ve şehrin güvenliğinden sorumlu yönetici idi ve görevini ser'i hukuka uygun yapmakta yükümlüydü. Dirlik olarak tımar alıp, onun geliri ile geçimini sağlardı. Dizdar, tımar sahibi olduğundan, bir askerdi ve savaş zamanı sefere çağrıldığında, orduya katılmakla yükümlüydü. Bulunduğu bölgenin beylerbeyi ve sancakbeyine bağlıydı. Bu da, onun kadı karşısında sorumlu olduğunu göstermektedir²⁴⁴. Dizdar başarısız olduğu veya görevini kötüye kullandığı zaman beylerbeyi, sancakbeyi ve kadı tarafından azledilebilirdi²⁴⁵.

Kethüda: Dizdarların yardımcılarıydı. Kale erlerinin dirlik ve düzeninin sağlanmasında dizdarla aynı sorumluluğu taşımaktaydı. Tayinlerindeki izlenen yol da, dizdarların tayininde izlendiği yol gibi olup, makamları da dizdarlar ile aynıydı²⁴⁶. Kethüdalar da dizdarlar gibi dirlik olarak tımar alıp, onun geliri ile geçimini sağlardı. Örneğin Ahıska Kalesi Azabları Kethüdası Mehmed'in H.1748'de 6.000 akçelik tımar geliri vardı²⁴⁷.

Katip: Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun'da ve devlet teşkilatının çeşitli yerlerinde yazı ve kayıt işlerini yapmakla görevli kimselerdir. Ahıska Sancağı'nda görevli kâtipler ve onların tasarrufundaki mülkiyetler Tablo 5'te verilmiştir.

²⁴⁴ Özer Ergenç, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995, s.79.

²⁴⁵ Eftal Şükrü Batmaz, Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatı'na Genel Bir Bakış, **OTAM**, VII, (1996), s. 5.

²⁴⁶ **İbid.**, s. 5.

²⁴⁷ **İbid.**, s. 5.

Tablo. 5. Ahıska Sancağı'ndaki Katipler ve Tasarrufundaki Mülkiyetler²⁴⁸

Katipler	Tasarrufundakiler	Köyü	Nahiyesi
Ahıska zaimi Yusuf	Aznaur Gulaba'nın iki hisse bağı, bahçesi, zemini, tarlası, çayırı	Klde	Güney
Çeçerek zaimi Yusuf	İvane Batona'nın beş kilelik bağı	Klde	Güney
Çeçerek Zaimi Katip Yusuf	Menüçöhr'ün beş kilelik bir hisse bağı ve bostanı	Ahıska Rabat	Güney
Mustafa	Mermle ve Melhamatur'un tarlası	Oral	Kuzay
Mehmed Kasu oğlu	Yedi hisse zemin tarla	Borcomi	Çeçerek

Subaşılar veya Zaimler: Subaşı, “sü” ve “baş” kelimelerinden meydana gelmiş olup “ordu kumandanı”, “asker başı” anlamlarını ifade etmektedir²⁴⁹. Subaşılık eski bir unvan olup, Türk tarihinde askeri terim olarak kullanılmıştır²⁵⁰. Subaşılar sancakta asayişini sağlamakla yükümlüydüler. Her sancağın ve kazanın subaşısı olduğu gibi köylerin de “köy subaşıları” vardı²⁵¹. Subaşılar “zaim” veya “zaimü'l-vakt” da denilirdi. Yıllık geliri 20.000 akçeden fazla olan seyfiye memurlarına, yörük, voynuk, müselleme veya yaya beylerine “zaim” denirdi. Zaimler yaşadıkları yerlerde subaşılık görevini de yaparlardı²⁵². Bu yüzden onlar kanunen dirliklerinde oturmak mecburiyetinde idiler. Ahıska Sancağı'nın nahiyelerinde bulunan zaimler ve onların tasarrufundakiler Tablo 6'da verilmiştir.

²⁴⁸ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

²⁴⁹ Kramers, J.H. "Sübaşı," **İA**, çev. İbrahim Kafesoğlu, C. XI. İstanbul, 1987, s. 79.

²⁵⁰ Akdağ, **op. cit.**, II. s. 32.

²⁵¹ Akdağ, **op. cit.**, II. s. 324.

²⁵² **İbid.**, II, s. 324-325.

Tablo. 6. Ahıska Sancağı'ndaki Zaimler (Subaşılar) ve Onların Tasarruf Ettikleri Mülkler²⁵³

Zaimlerin İsimleri	Tasarrufundakiler	Köyü	Nahiyesi
Kaya	Bir hisse bağ ve zemin	Ahıska Rabat	Güney
Mustafa	Arsen keşişin bir hisse bağı	Büyük Merek	Kuzay
Veli	Dekanos keşişin bir hisse bağı	Büyük Merek	Kuzay
Hüseyin	Üç hisse Ahalşeni bağı, Kakaur, Debodar, Kodaraul ve Dablar bağları, Ude Kalesi yanındaki iki hisse bağ, iki hisse Hodabun'un meşhur tarlası, Sabudaur'un bir hisse çayırı, bir bab değirmen, Zemo Çala'da bir hisse çayır.	Ude Kalesi	Ude
Hüseyin	Bir hisse çiftlik	Aral	Ude
Hüseyin	İki hisse zemin tarla	Kaharet	Ude
Hüseyin	Bir hisse çiftlik	Hona	Ude
Hüseyin	Reraul'un bir hisse çiftliği	Huro	Ude
Hüseyin	Üç hisse bağ	Untsa	Otshe
Hüseyin Abdullah oğlu	İki hisse bağ	Goraşen	Ude
Hüseyin Abdullah oğlu	Bir hisse bağ	Tsre	Altunkale
Ahmet Çelebi	Ahmed Beg ve Ali kardeşlerinin çiftliği	Tsahan	Otskhe
Elia	Mahu Ener Ali'nin bir hisse bağı	Aspinza Rabat	Aspinza

Din Görevlileri: Ahıska Sancağı'nda hukuku koruma için din adamlarına da büyük görevler düşmekteydi. Bölgede Müslüman halkın yanı sıra gayrimüslimler de yaşamaktaydı. İmamlar, piskoposlar ve keşişlerin, hukuki görevleri vardı.

İmamlar, Müslüman halka hizmet veren kadrolar arasında çoğunluk teşkil etmekteydi. Padişah beratı ile atanıyor ve kamu görevlisi sayılıyordu. Hatta resmi kayıtlarda bulunduğu çevredeki “kadıların” (hakimlerin) yardımcıları sayılmışlardı²⁵⁴. İmamlar, Osmanlı Devlet sisteminde askeriyeden sayılmaktaydı. Berat sahibi imamlar, görev süresince vergi ve avarızdan muaf tutulmuşlardı. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden görüldüğü gibi bazı bölgelerde imamlar toprak sahibi olduklarından vergi ödemiş ve sonuçta reaya statüsüne girmişlerdi²⁵⁵.

²⁵³ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

²⁵⁴ **Osmanlı Devrinde İmam-Hatiplik Görevi, Rolü ve Statüsü**, <http://www.kutahyamuftulugu.gov.tr/yazar/30-osmanli-devrinde-imam-hatip39lik-gorevi.html>, Erişim Tarihi: 29.08.2013.

²⁵⁵ **Osmanlı'da İmamlık Müessesesine Dair Birkaç Not**, <http://www.gencdoku.com/osmanlida-imamlik-muessesesine-dair-birkac-not-946.html>, Erişim Tarihi: 29.08.2013

Piskoposlar, Aznaurların soyundan gelme, fetva verme yetkisine haiz üst kademeli din adamı, başpapaz idi. Ahıska Sancağı Piskoposu Matskverili, büyük miktarda mülke sahipti. Tablo 7’de Azğur piskoposunun Ahıska Sancağı köylerindeki mülkleri gösterilmiştir:

Tablo. 7. Azğur Piskoposunun Ahıska Sancağı Köylerindeki Mülkleri²⁵⁶

Piskoposun Mülkleri	Tasarruf Edenler	Mülklerin Yerleştiği Köy ve bağlı bulunduğu Nahiyeler
Bir hisse bağ	Mustafa Zaim	Küçük Merek / Kuzay
Zemin, çayır, tarla, Karatuban mahallesindeki zemin, harman, evler	Mehmet Hasan	Çunte / Güney
Bir hisse bağ	Mustafa	Arkissihe / Kuzay
zemin tarlası, bahçes, çayır	Çıldır Vilayeti Mir alimi	Oral / Kuzay
Çiftlik	Veli Zaim	Yukarı Küçük Baral/ Kuzay
Bir hisse tarlası, mereki, zemini, harmanı, çayırı, değirmeni	Veli Zaim	Büyük Merek / Kuzay
İki hisse tarla ve bağ	Hızır Paşa	Küçük Merek / Kuzay
Bir hisse arazi	Hızır Paşa	Azğur Nahiyesi

Keşiş sözcüğünün kökü Arapça olup, anlamı “manastır rahibi”, “evlenmez rahip”, “papaz” anlamlarını ifade etmektedir²⁵⁷. Keşişler manastırda bütün hayatlarını Hıristiyanlığa göre yaşayan kişilerdir. Ahıska Sancağı’nda keşişlerin toprak sahibi oldukları görülmektedir. Tablo 8’de sancaktaki keşişlerin isimleri ve mülklerinin yerleştiği köylerin isimleri bulunmaktadır.

²⁵⁶ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

²⁵⁷ Parlatur, **op. cit.**, s. 889.

Tablo. 8. Ahıska Sancağı'ndaki Keşişlerin İsimleri ve Onların Mülkleri²⁵⁸

Keşişlerin İsimleri	Mülkleri	Mülklerin Yerleştiği Köyler
Arsen	Sekiz hisse zemin tarlası, iki hisse bağı, zemin hanesi, harman ve değirmeni Mehmed'in tasarrufunda	Tskrut köyü
Arsen	Zemin Ali Kethuda'nın	Güney / An
Arsen	Bir hisse bağı Mustafa Zaim'in tasarrufunda	Küçük Merek / Kuzay
Dekanos	Bir hisse bağı Veli Zaim'in tasarrufunda	Büyük Merek / Kuzay
Azğur keşişi	Bağı Ali Bey Haydar Paşa oğlunun tasarrufunda idi	Azğur / Rabat'ta
Yason	İki hisse bağı, elli kilelik zemin tarlaları Oltu Miralay Veli'nin tasarrufunda.	Azğur / Hideti
	Bir hisse bağı Oltu Miralay Veli'nin tasarrufunda	Azğur/Tkemlovana
Giorgi ve kardeşi Mahravel	Bir hisse bağı Mehmed Abdullah oğlunun tasarrufunda	Azğur / Sakuneti
Kristofor	Zemin İbrahim Abdullah oğlunun tasarrufunda	Altunkale/ Tsire
Maksime	Bağı Ardahan Miralay Fuad'ın tasarrufunda	Otskhe / Untsa
Şahaziz	İki hisse bağı, bir hisse bahçes, zemin tarlası ve çayır Dizdar Mehmet Çavuş Seydi Ali'nin tasarrufunda idi	Aspinza Rabat'ta

Vakıf Yöneticileri: Vakıf arazi gelirleri Osmanlı Devleti döneminde eğitim, sağlık, kültür ve bayındırlık gibi hizmetler için kullanılırdı. Vakıflar devlet tarafından desteklenir ve daima devletin gözetiminde olurdu. 1595 yılında Ahıska Sancağı'ndaki vakıflar, tasarrufundaki toprak ve diğer taşınmazlar, onların bulunduğu karyeler (köyler) Tablo 9'da gösterilmiştir.

²⁵⁸ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

Tablo. 9. Ahıska Sancağı'ndaki Vakıflar²⁵⁹

Vakıf İsimleri	Yöneticisi	Tasarrufundaki Topraklar	Bulunduğu Yer
Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı	Hızır Paşa	Menüçöhr'ün on kilelik üç hisse bağ, otuz kilelik üç hisse tarla, bir adet değirmen için yer. Menüçöhr'ün, Dedisimedi'nin ve Ana Hatuna'nın bir hisse çayırı	Güney Nahiyesi Ahıska Rabat-ı Kalesi
Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı	Hızır Paşa	Elli kilelik bir hisse çiftlik, otuz kilelik bir hisse çiftlik, on kilelik bir hisse etrafı çevrili çayır, Apiyet Köyü'ndeki bir bab değirmen (Hızır Paşa'nın)	Ude Nahiyesi Ude Rabat-ı Kalesi
Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı	Hızır Paşa	Hahana bağı ve bahçesi, Zaal Aznaur'un otuz kilelik 4 hisse zemin tarlası, bir bab değirmeni. (Hızır Paşa'nın)	Ude Nahiyesi Meydan köyü
Ahıska Kasabası Köprü Vakfı	Hızır Paşa	Hızır Paşa'nın tasarrufunda Ali Paşa'nın iki hisse bağı, Mlaşhev köyünde bir hisse bağı, on kilelik tarlası, Yevane ve Matskverili Keşiş'in iki hisse tarlası, bağı	Kuzay Nahiyesi / Küçük Merek köyü
Mesçidi, Şerifte Kur'an-ı Kerim-i Okuma Vakfı	Derviş Ağa	Bağ, bahçe, zemin tarla, Guraspa Aznaur'un değirmeni, Ude Kalesi'ndeki evler Derviş Ağa'nın tasarrufundaydı.	Ude Rabatı
Çule Kilsesi Vakfı		Çule Kilisesi keşişinin bir hisse bağı, bir hisse bahçesi, zemin tarlası, bostan Ömer Çelebi'nin tasarrufunda	Altunkale Nahiyesi / Tsire köyü
Çule Kilsesi Vakfı		Bağ İbrahim Abdullah oğlunun tasarrufunda	Altunkale / Tsire

Dikkat çekici şu hususu belirtmek istiyorum ki, Ahıska Sancağı'nda müslümanların cami-i şerifi olduğu gibi, gayrimüslimlerin de kilise vakfı (Çule Kilsesi Vakfı) vardı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Ortadoks halkının dinine saygılı olduğunun bir kanıtıdır.

6. Ahıska'nın Hukuki Yapısı

Osmanlı Devleti'nde hukuk, şer'i ve örfi hukuk olmak üzere iki temele dayanmaktaydı²⁶⁰. Şer'i hukuk İslam kurallarına dayanmakta olup, kaynakları Kur'an, hadis ve kıyastır. Bu hukuk sadece Müslümanlara uygulanırdı. Osmanlı Devleti'nde davalara şer'i mahkemelerde bakılırdı. Bu mahkemelerde hakimlik görevini de kadılar yapardı. Gayrimüslimlere bazı hukuk dallarında kendi dinlerinin

²⁵⁹ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

²⁶⁰ Erol Özbilgen, **Osmanlı Hukuku'nun Yapısı**, İstanbul, Güray Matbaacılık, 1985, s. 43.

kuralları uygulanırdı²⁶¹. Bölgede gayrimüslimlerin en yüksek din görevlisi Azğur Piskoposu idi²⁶². Azğur Piskoposu Ahıska Sancağı'nın başpapazı olup, fetva verme yetkisi olan din adamıydı. Köylerde onun yardımcıları keşişlerdi. Ahıska Sancağı'nda hane başına devlete 2'şer akçe murahhasiye vergisi ödeyen köyler çoğunluk teşkil etmekteydi²⁶³. Gayrimüslim köylerdeki papazları temsilcisi olarak kabul edilmiştir²⁶⁴.

Örfi hukuk ise gelenek ve görenek kurallarına göre düzenlenmiş olup padişahların buyruklarından oluşmaktaydı. Bu hukukun esasları kanunnamelerde toplanmıştı. Fatih tarafından düzenlenen “Kanunnâme-i Âli Osman” ilk Osmanlı kanunnamesi olarak bilinmektedir.

Hukuk terim olarak kullanılan “kanun”, “devletin yasama kuvveti tarafından herkesçe uygulanmak üzere her türlü nizam, kural ve kaide”dir²⁶⁵. Kanun hükümlerinin aynen veya özet olarak bir arada toplanması “kanunname”yi teşkil etmektedir. Başka bir ifadeyle, kanunname, yasa veya kanun kitabıdır²⁶⁶. Osmanlı kanunnameleri kendisinden önceki Türk idare kanunlarından yararlanmıştı. XVI. yüzyıl sonlarında Gürcistan ile ilgili Osmanlı Devleti tarafından iki kanunnâme düzenlenmiştir. Birincisi, H. 982 (M. 1573) tarihli II. Selim Devri Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmesi, ikincisi ise H. 1004 (M. 1595) tarihli III. Mehmed Devri Gürcistan (Ahıska) Kanunnamesi. Bu kanunnameler arasında çok az fark olduğundan tezimizde onları bir bütün halinde açıklamayı uygun bulmaktayız.

Gürcistan Vilayeti Kanunnamesi, klasik Osmanlı Sancağı Kanunnamesi şeklindedir. Önce ispenç vergisi söz konusu edilmekte olup, daha sonralar öşür,

²⁶¹ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, Ermeni Araştırmaları I. Kongresi, C. II, Ankara, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s. 173.

²⁶² Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 27; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 31.

²⁶³ **İbid.**

²⁶⁴ Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyâletler,” **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Sa. 6, 2008 (Güz), s. 8.

²⁶⁵ Parlatur, **op.cit.**, s. 1614, 838.

²⁶⁶ **İbid.**, s. 1614, 839.

ra'yyet ve sipahiler hakkında esaslar düzenlenmiştir. Kanunname'nin sonunda **bac** ve **bazar** hükümleri verilmiştir²⁶⁷.

Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmesi'ni, muhteva bakımından ayrıntılarıyla incelediğimiz zaman görüyoruz ki, Çıldır, nam-ı diğer Ahıska olan eyalette ceza hukuku, medeni hukuk ve adli hukuk alanları mevcuttu. Bu kanunlar Ahıska Eyaleti için düzenlenmiş olup, bölgede adaletin sağlanmasına ve vergilerin düzenli toplanmasına hizmet etmekteydi. Kanunname XVI. yüzyıl Ahıska Eyaleti'nin hukuksal anıtı olup, bölgenin sosyal, ekonomik, ticari ve hukuki durumuna dair zengin bilgiler içermektedir. Tahrir defterinin 20-30 Zilka 981 tarihinde düzenlendiği, Farsça mukaddemesindei şu bilgilerle kanıtlanmaktadır: “Bu, Gürcistân Vilâyeti'nin livâlarına ait mufassal defterdir. Sultân Selim Hân'ın fermanıya Defter Eminî ve aynı vilâyetin za'îmlerinden Hayreddin ile Kâtib Defter-i Dergâh-i Âli katiblerinden Nebî tarafından tahrîr olunmuş ve 20-30 Zilka'da 981 tarihinde Hizâne-i Âmire'ye teslim edilmiştir²⁶⁸.”

Kanunnâmenin hükümlerinden, Ahıska Eyaleti'ndeki miras, mülkiyet, köle, cariye, toprak, kira, hayvanları koruma, iskan, rüşvet, ticaret, ölçü ve tartıların hukuken düzenlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, kanunnâmenin ana kısmını teşkil eden vergi hukuku hakkında da geniş bilgi verilmiştir. Kanunâmedeki vergi hukukuna göre, bölgeden hangi vergi kalemlerinin olduğu ve onlardan ne kadar alındığı belirtilmiştir.

Kanunname belli bir sistemde olmayıp, vergi, ceza ve medeni hukuk kuralları karışık halde verilmişti. Kanunnâmenin ilk maddesinde Gürcistan'nın taşlık bir bölge olduğu ve nüfusu gayrimüslim olan bölge halkının ödediği ispenç vergisi bilgileri yer almaktadır. Bu ve diğer maddelere dikkat edilirse, suçlar para ile cezalandırılmaktaydı. Osmanlı kanunnamelerinde para cezası yaygın olarak yer alır. Bu cezalar suçu işleyen mali durumuna, yani “zengin”, “orta halli” veya “fakir” olmasına göre belirlenmekteydi. Bu kavramlar kanunnamelerde “ganî” (a'lâ), “evsat”

²⁶⁷ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 578-579.

²⁶⁸ **İbid.**, s. 578

ve “edna” tabirleriyle ifade bulmaktadır. Gürcistân (Ahıska) Kanunnâmesi'ndeki zina ile ilgili şu maddeyi, bu duruma örnek olarak verebiliriz:

Zina eden kimse, ganî (zengin) olursa üç yüz akçe, evsat (orta halli) olursa iki yüz elli ve edna (düşkünse) iki yüz akçe alınsın²⁶⁹.

Tahrir defterinde “Resm-i Tapu ve Deştbanî” adıyla anılan vergi kanunnamede hayvanlarla ilgili suçlar kısmında yer almış ve şu şekilde ifade bulmuştur:

“Hayvanlarla ilgili suçlarda halkın atı veya sığırı bütün dört ayaklı hayvan cinsi, birbirinin ekinlerine zarar verseler, zararları ödettirildikten sonra hayvan sahibine beş değnek vurulup, hayvan başına beş akça olmak üzere, timar sahibi, para cezası alsın. Koruyup tutulan hayvandan zikrolunduğu üzere alıp kır bekçisi vergisi olarak her hânedan götürü adıyla bir şey almasınlar²⁷⁰.”

Kanunnamede cinayet çeşitleri, diğer suçlar ve para olarak alınan cezalar şöyle belirtilmiştir:

“Bir kimse cinayet işlerse, idam edilmezse, zengin olursa dört yüz akça ve orta halli olursa iki yüz akça, yoksul hâldeyse yüz akça para cezası alınsın. Bunun gibilerden idam bedeli olarak para alınması, eski kanuna aykırıdır, alınmasın. Zina eden kimse zengin olursa üç yüz akça, orta halli olursa iki yüz elli ve düşkünlere iki yüz akça alınsın. Zina eden erkek bekâr olursa bu itibar üzere iki yüz elli ve yüz akça alınsın. Göz çıkarıcı ve el kesen kimseden suç ve baş yarım kemik çıkarsa, diş çıkarsa, kılıç ve çomak ile ve diğer savaş aletleriyle yaralanıp döneğe düşse, yüz akça ve bunlardan hafif para cezası -ki azarlama ve cezalandırma- lâzım olursa, otuz akça ve rahiplerden on akça para cezası alınması bilinen bir gelenektir. Suçlu olan kimse araştırılmadan fenalığı açıkça belli olmadan, sancakbeyi subaşları ve adamlarının, o kimseyi hapsedip bir nesnelere alıp salıvermek yasaktır. Her suçlunun suçu, vilâyet kadısı huzurunda ispat olunmadan tutup idam etmek, şeriata ve kanuna muhaliftir. Ama suçlu ve zanlı olan kimse inat ederek direnip, mahkemeye gelmekte mesele çıkarırsa, zorla mahkemeye götürmek meşrudur²⁷¹.”

²⁶⁹ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Çıldır Eyâleti Kanunnâmeleri, s. 646.

²⁷⁰ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 581.

²⁷¹ **İbid.**

Bir kimsenin suçu ispat edilinceye kadar ona hakaret etmek ve cezalandırmak yasaktı. Kanunda bu hükümler şöyle ifade edilmektedir: “Azılılar, şirretler, halka bazı töhmet isnat ederse, kadı huzuruna getirmeden, sancakbeyi subaşılarının halkı zincire vurup köy köy gezdirmeleri yasaktır. Onun gibi zanlı olanı, kadı mahkemesine götürüp şer’le ispat etmeyince zincire vurulmasın”²⁷².

Rüşveti önlemek için görevlilerin halka yakınlığı uygun görülmemekteydi. Kanunnamede bu konudaki hüküm şöyledir: “Sancakbeyi (ve) subaşıları, memleket içinde çok adamla gezmesinler ve parasını ödemededen (*hayvanlarına*) yem ve (*kendilerine*) yemek almasınlar”²⁷³.

Kanunnâmedeki diğer hükümler şöyledir;

Mülkiyet Hukuku: “Kadın, sahip olduğu yeri ham ve boş bırakmayıp, *Defter-i Cedîd-i Hakanî*’de kaydolunduğu gibi hissesini ve vergisini verdikten sonra elinden alınması uygun değildir. Halkın ziraate uygun yerlerinden, üç yıl aralıksız ve mazeretsiz ekilmemiş ve boş bıraktığı yerleri alınıp, başkasına tapuya verilmesi kanun gereğidir”²⁷⁴.

Miras Hukuku : “Halktan biri ölürse, toprağı oğluna intikal eder. Miras mülk gibidir. Oğlu olmasa kardeşine intikal etmez. Tapuya hak kazanmış olur. Lâkin gerekli tapu vergisini kardeşi verirse, başkasına verilmesin. Dedesinin yeri toruna intikal etmez”²⁷⁵.

Tapu Hukuku: “Dışarıdan gelen halkın tasarrufunda bulunan tapulu yerlerini elinden alıp, başka bir yere vermek yasaklanmıştır”²⁷⁶.

Muhafaza Etme Hukuku: Firari köle, cariye, yük ve binek hayvanların tutulup muhafaza edilmesi ve hazine arazisi eminlerine, sancak zabitlerine teslimi hakkındaki hükümler kanunnâmelerde şöyle ifade edilmektedir;

²⁷² **İbid.**, s. 581-582.

²⁷³ **İbid.**, s. 582.

²⁷⁴ **İbid.**, s. 579.

²⁷⁵ **İbid.**

²⁷⁶ **İbid.**

“Adı geçen vilâyette tutulan firarî köle ve küçük câriye ile yük ve binek hayvanlarından her kim tutarsa, götürüp devlet hesabına kaydolanı hazine arazisi emînlerine ve sancakbeyine kaydolan sancak zabitlerine - *kanun gereği kadar müjde bahşişini alıp-teslîm etsinler*. Bilinen belli vakitleri tamam olduktan sonra vilâyet kadıları aracılığıyla artırma ile satıp değerini saklasınlar. Köle ve câriye saklamanın müddeti üç aydır. Dört ayaklı hayvan cinsi, bir ay saklanır. Diğer sebepler, kumaş, halı ve bunun emsali nesnelere bulsalar, saklamasınlar, kadı aracılığıyla mutemetlere teslim etsinler. Eğer saklarlar ise suçlu olurlar²⁷⁷.

Ticaret Hukuku: “Halk, sipahilerinin öşürlerini en yakın pazara iletmelidir. Dışarıdan gelerek ekip biçenlerin köylerinde olan ambara iletmeleri kanun gereğidir^{278cc}.

Kanunnâmenin pazar vergilerinden belli olduğuna göre at, koyun, sığır, manda gibi canlı hayvan ve bez, pamuk, ceviz, incir, buğday, arpa gibi ürünlerin ticareti, belirli kurallar çerçevesinde yapılmaktaydı²⁷⁹.

²⁷⁷ **İbid.**, s. 581.

²⁷⁸ **İbid.**, s. 579.

²⁷⁹ **İbid.**, s. 581.

İKİNCİ BÖLÜM: AHISKA SANCAĞI'NDA NÜFUS VE YERLEŞİME

XVI. yüzyılda Ahıska Sancağı'nın nüfus ve yerleşim yapısını incelerken başvurduğumuz kaynak III. Mehmed dönemine ait 1595 tarihli Mufassal Tahrir Defteri'dir. Bu deftere göre Ahıska Sancağı, Güney, Kuzay, Ude, Kvablian, Azğur, Altunkale, Otskhe, Aspinza ve Çeçerek nahiyelerinden oluşmuştur. Bu birimlerin defterde bazen “nâhiye-i Güney (Kuzay, Ude, Kvablian, Azğur) der liva-i Ahıska”, bazen de “nâhiye-i Altunkale (Otskhe, Aspinza, Çeçerek) der liva-i im” şeklinde kaydedildikleri görülmektedir. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, Ahıska sancak merkezidir. Sancak genelinde 341 köy olup köylerden 91'i reayasız durumdadır. Güney Nahiyesi 430, Kuzay Nahiyesi 391, Ude Nahiyesi 703, Kvablian Nahiyesi 74, Azğur Nahiyesi 441, Altunkale Nahiyesi 200, Otskhe Nahiyesi 271, Aspinza Nahiyesi 385, Çeçerek Nahiyesi 489 hane olmak üzere, sancak toplam 3.384 haneden oluşmuş olup²⁸⁰, nüfus çoğunluğu gayrimüslim olan tahmini 27.142 kişidir.

Defterde vergilerin hesap ve tahsilinde kullanılan hane sayıları dikkate alınmıştır. Nüfusun bu şekilde tespitinin çok da sağlıklı olmadığını düşünmekteyiz. Bilindiği gibi hanede kaç kişinin yaşadığına dair çeşitli rakamlar ileri sürülmektedir. Dolayısıyla, Ahıska Sancağı'nda kaç hane olduğu bilinse de, nüfus hakkında kesin bir rakam vermek mümkün olamamaktadır. Çalışmamızda Ahıska sancağı yerleşim birimleri, nüfusu hakkında bilgi verildikten sonra bölgenin XVI. yüz yıl onomastiği, 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri kayıtları ışığında incelenmiştir.

A- İSKÂN BİRİMLERİ

XVI. yüzyıl sonlarında Ahıska Sancağı'nın yedi rabat kalesi ve 322 köyü bulunmaktaydı. 1595 tarihli tahrir defteri kayıtlarından anlaşıldığına göre, Ahıska Sancağı nahiyelerindeki 80 köy sakinleri tarafından terk edilmişti. Büyük veya küçük

²⁸⁰ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

olmasına bakılmaksızın bu köylerin hepsi mali ünite olarak kabul edilmiş ve devlet bu birimlerden vergi almıştır²⁸¹. Defterde nüfussuz köylerin vergilerinin hangi kalemlerden ibaret olduğu ve bu vergilerin kimler tarafından ödendiğine dair bir kayda rastlanmamaktadır. Defter kayıtlarına göre Ahıska Sancağı nahiyelerini şöyle sıralayabiliriz:

Güney Nahiyesi Ahıska'nın kuzeybatısında yerleşmiş olup, bir rabat kale, yirmi altı köy ve üç mezradan ibarettir. Rabat kale ve on yedi köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup, dokuz köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 427, yıllık vergi hasılatı 276.033 akçe olan Güney Nahiyesi'nde hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyunculuk, domuzculuk ve arıcılık yapılmaktaydı. Ahıska Sancağı'nda değirmencilik tarımsal sanayinin en eski kolunun teşkil etmekteydi. Nitekim Güney Nahiyesi'nde on üçü çalışır, ikisi harap durumda olmak üzere toplam on beş değirmen vardı. Defterde reayasız olan köylerin ve mezraların yıllık vergi hasılatı da belirtilmiştir. 1595 tarihli tahrir defterine göre, Güney Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek 1'de gösterilmiştir.

Kuzay Nahiyesi Ahıska'nın güneybatısında yerleşmiş olup, vergilendirilmiş yirmi yedi köy ve bir çiftlikten ibarettir. Yirmi iki köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup, beş köyün ise reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 391, yıllık vergi hasılatı 320.700 akçe olan Kuzay Nahiyesi'nde hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyunculuk, domuzculuk ve arıcılık yapılmaktaydı. Nahiyede toplam on dokuz değirmen vardı. Defterde reayasız olan köylerin yıllık vergi hasılatı da belirtilmiştir. 1595 tarihli tahrir defterine göre, Kuzay Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek 1'de gösterilmiştir.

Ude Nahiyesi Ahıska'nın batısında yerleşmiş olup, vergilendirilmiş bir rabat kale, elli altı köy ve bir çayırda ibarettir. Rabat kale ve elli köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup, altı köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 703, yıllık vergi hasılatı 320.700 akçe olan Ude Nahiyesi'nde hububat, bakliyat ve bostan

²⁸¹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, C. I, Çev., Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, s. 145-227.

ürünleri yetiştirilmekte, koyunculuk, domuzculuk ve arıcılık yapılmaktaydı. Nahiyede toplam on dört değirmen vardı. Defterde reayasız olan köylerin yıllık vergi hasılatı da belirtilmiştir. 1595 tarihli tahrir defterine göre, Ude Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek1'de gösterilmiştir.

Kvablian Nahiyesi Ahıska'nın batısında yerleşmiş olup, vergilendirilmiş on yedi köyden ibarettir. Yedi köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup, on köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Ahıska Sancağı'nın en küçük nahiyesi Kvablian'da hane sayısı yetmiş dört, yıllık vergi hasılatı 82.034 akçe idi. Kvablian Nahiyesi'nde ağırlıklı olarak hububat yetiştirilmekte, koyunculuk ve domuzculuk yapılmaktaydı. Nahiyede sadece bir değirmen çalışmaktaydı. Defterde reayasız olan köylerin yıllık vergi hasılatı da belirtilmiştir. 1595 tarihli tahrir defterine göre, Kvablian Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek 1'de gösterilmiştir.

Azğur Nahiyesi Ahıska'nın kuzeyinde yerleşmiş olup, vergilendirilmiş bir Rabat Kale, elli dokuz köy ve bir mezradan ibarettir. Bir rabat kale ve otuz sekiz köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup, yirmi bir köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 438, yıllık vergi hasılatı 516.900 akçe olan Azğur Nahiyesi'nde hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyunculuk, domuzculuk ve arıcılık yapılmaktaydı. Nahiyede toplam otuz değirmen vardı. Defterde reayasız olan köylerin yıllık vergi hasılatı da belirtilmiştir. 1595 tarihli tahrir defterine göre, Azğur Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek 1'de gösterilmiştir.

Altunkale Nahiyesi Ahıska'nın batısında yerleşmiş olup vergilendirilmiş bir Rabat Kale ve on altı köyden ibarettir. Rabat Kale ve on üç köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup üç köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 220 ve yıllık vergi hasılatı 188.950 akçe olan Kvablian Nahiyesi'nde ağırlıklı olarak hububat yetiştirilmekte, koyunculuk, domuzculuk ve arıcılık yapılmaktaydı. Nahiyede, dört adedi çalışır, biri harap vaziyette olmak üzere toplam beş değirmen vardı. Defterde reayasız olan köylerin yıllık vergi hasılatı da kaydedilmiştir. 1595 tarihli tahrir

defterine göre, Altunkale Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek 1'de gösterilmiştir.

Otskhe Nahiyesi Ahıska'nın batısında yerleşmiş olup, vergilendirilmiş bir rabat kale, yirmi iki köy, bir çayır ve bir çiftlikten ibarettir. Rabat kale ve on sekiz köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup, dört köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 272 ve yıllık vergi hasılatı 212.500 akçe olan Otskhe Nahiyesi'nde hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyunculuk, domuzculuk ve arıcılık yapılmaktaydı. Nahiyede on iki değirmen vardı. Defterde reayasız olan köylerin yıllık vergi hasılatı da belirtilmiştir. 1595 tarihli tahrir defterine göre, Otskhe Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek 1'de gösterilmiştir.

Aspinza Nahiyesi Ahıska'nın doğusunda yerleşmiş olup, vergilendirilmiş bir rabat kale ve kırk iki köyden ibarettir. Rabat kale ve otuz dört köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup sekiz köyün reayasız olarak kaydedilmiştir. Hane sayısı 387, yıllık vergi hasılatı 370.596 akçe olan Aspinza Nahiyesi'nde hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyunculuk, domuzculuk ve arıcılık yapılmaktaydı. Nahiyede çalışılır durumda on sekiz değirmen vardı. Defterde reayasız olan köylerin yıllık vergi hasılatı da kaydedilmiştir. 1595 tarihli tahrir defterine göre, Aspinza Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek 1'de gösterilmiştir.

Çeçerek Nahiyesi Ahıska'nın güneydoğusunda yerleşmiş olup vergilendirilmiş bir rabat kale, elli yedi köy ve dört mezradan ibarettir. Rabat kale ve kırk üç köyün tam tahrir dökümü verilmiş olup, on dört köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 489, yıllık vergi hasılatı 552.705 akçe olan Çeçerek Nahiyesi'nde hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyunculuk, domuzculuk ve arıcılık yapılmaktaydı. Nahiyede toplam on dört değirmen vardı. Defterde reayasız olan köylerin yıllık vergi hasılatı da belirtilmiştir. 1595 tarihli tahrir defterine göre, Çeçerek Nahiyesi'nin vergilendirilmiş coğrafi birimleri Ek 1'de gösterilmiştir.

B- AHISKA SANCAĞI'NDA NÜFUS VE YERLEŞME

Osmanlı toplumunda en önemli kesimi “reaya” teşkil etmektedir. Reaya, ekonomi hayatı tarım ve ziraata dayalı olan Osmanlı toplumunda üretimi elinde tutan, çeşitli vergileri vermekte yükümlü olan, devletin tüm hizmetlerini, savaş giderlerini, yöneticilerin masraflarını karşılayan bir sınıftı. İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi Çıldır Eyaleti'nde de durum aynıydı ve doğal olarak Ahıska Sancağı için de geçerliydi.

1595 yılı tahrir defteri çok titizlikle hazırlanmış olsa da, nüfus hakkında tam bir bilgiye rastlayamıyoruz. Şöyle ki, defterde aile fertleri hakkında kayıtlar bulunmamaktadır fakat kendi adlarıyla defterde kayıtlı bulunan ve vergi ödeyecek yaşa gelen şehirli, köylü, evli, bekar, dul, hane olarak kabul edilmektedirler.

Nüfus hesaplanmasında araştırmacılar genel olarak Ömer Lütfü Barkan'ın kabul ettiği gibi, hane sayısını 5 kat sayısı ile çarparak toplam nüfusu bulmaktadırlar²⁸². Enver Çakar, Abraham Marcus'un XVIII. yüzyıl sicillerine dayalı yaptığı çalışmalarda, hane başına 4,8 çocuk düştüğünü göz önünde bulundurarak, haneyi, anne, baba ve beş çocuk olmak üzere yedi kişi olarak kabul etmektedir²⁸³. Ama biz bu rakamı da kabul etmekte zorlanıyoruz. Osmanlı hakimiyeti sonrası yapılan resmi 1870²⁸⁴ ve 1886²⁸⁵ nüfus sayımlarında, nüfus ortalamasın, her hane için sekiz kişi olduğu ortaya çıkmıştır ve biz bu rakamın nüfus sayı hesaplamalarında kullanılmasını doğru bulmaktayız. Bu durumda; nüfus, yaklaşık olarak, hane x 8 şeklinde olur.

Defter kayıtlarına göre, eyalet merkezi Ahıska'da 174 hane bulunmaktadır. Resm-i ispenç ve resm-i hınzır vergi ödemelerinden görülüyor ki, nüfusun çoğu

²⁸² Dalgali, Fatih, **45 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi** (Yüksek Lisans Tezi), Kütahya. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 27.

²⁸³ Enver Çakar, **XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)**, Elazığ. Fırat Üniversitesi Basımevi, 2003. s. 139.

²⁸⁴ Karl Lvoviç Zisserman, **Sbornik materialov dlya opisaniya Tiflisskoy gubernii**, Tiflis, Dubelir Basımevi, 1870, ss. 1-34.

²⁸⁵ **Svod Statisticheskikh Dannikh o Naseleniya Zakavkazskogo Kraya**, Tiflis, 1893

gayrimüslimdir. Köylerden farklı olarak Ahıska'da piskopos yararına iki akçelik ödenek görünmüyor ki, bu da, şehirde piskoposun olmadığını göstermektedir. 174 haneyi sekiz katsayı ile çarptığımızda nüfusun yaklaşık 1392 kişi olduğu ortaya çıkar. Bu rakam da kent nüfus hesaplanmasında eksik sayılmaktadır çünkü tahrir defterlerinde kadı, asker, idari yöneticiler kayda alınmamaktadır. Bu nedenle, şehir nüfusu genelde tahrir defterlerinde gösterildiğinden daha fazladır, kesin sayısı bilinmeyen yukarıdaki zümreler için nüfusun % 15'i kadar bir sayı eklenmektedir.²⁸⁶ Ahıska'nın nüfusuna % 15 oranında (208 kişi) bir sayı eklediğimizde, kent nüfusunun 1600 kişi olduğu sonucuna ulaşırız.

Ahıska Sancağı'nda merkezi Ahıska ile Vale, Ude, Azğur, Altunkale, Otshe, Aspinza, Çeçerek'in nahiye merkezi ve kalelerinde toplam 585 hane bulunmakta idi. Resm-i ispenç, resm-i hınzır ve resm-i murahhasiye, yani piskopos yararına 2 akçe ödemelerden anlaşılıyor ki, nüfusun tümü gayrimüslimdir. 585 haneyi 8 katsayı ile çarptığımızda nüfusun yaklaşık 4.680 kişi olduğunu sonucuna ulaşırız. Bu rakam da kent ve kale nüfus hesaplanmasında eksik sayılmaktadır çünkü yukarıda belirtildiği gibi, tahrir defterlerinde kadı, asker, idari yöneticiler kayda alınmamaktadır. Bu nedenle, şehir nüfusu genelde tahrir defterlerinde gösterilenden daha fazladır. Kesin sayısı bilinmeyen kadı, asker, idari yöneticiler için nüfusun % 15'i kadar bir sayı eklenmesi gerekmektedir.²⁸⁷ Nüfusunun % 15, yani yaklaşık 70 kişi eklendiğinde, Ahıska şehir ve kalelerinin nüfusu 4750 kişiyi bulmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi 1647 yılında Azğur'da Kale'nin 200 askeri olduğunu belirtmiştir²⁸⁸.

Kırsaldaki nüfusu köy, mezra ve mahalledeki hane sayısını, sekiz katsayı ile çarparak bulmak mümkündür. Tahrir defterinde Ahıska Sancağı'nın tam tahrir dökümü verilmiş coğrafi birimlerde 3.384 hanenin olduğunu görülmekte. Bu rakamdan Ahıska şehri ve nahiye merkezi kalelerinin hane sayısını düşüldüğünde, köylerdeki yaklaşık hane sayısına ulaşılır. Yani $3.384 - 585 = 2.799$ hane. Bu sayıyı

²⁸⁶ Feridun Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara, TTK, 1989, s. 57.**

²⁸⁷ Emecen, **loc. cit.**

²⁸⁸ Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, **op. cit.** s. 369.

sekizle çarptığımızda, kırsal nüfus yaklaşık sayısını $2799 \times 8 = 22.392$ kişi olarak bulmuş oluyoruz.

Ahıska Sancağı'nda tam tahrir dökümü verilmiş 240 köy ve yalnız hane sayısı verilmiş iki köyün toplam nüfusu 22.392 kişidir.

Ahıska Sancağı'nın toplam nüfusu, nahiyedeki coğrafi birimlerin tümünden ibarettir. Şöyle ki:

1. Ahıska ve diğer rabat kalelerin nüfusu : 4.750 kişi
2. Köylerin nüfusu : 22.392 kişi
- Ahıska Sancağı'nın toplam nüfusu : 27.142 kişi

Ahıska Sancağı nahiyelerinin 91 reayasız coğrafi biriminden toplam 351.565 akçe hasıl elde edilmektedir (Tablo 10). Ancak, bu köy ve mezralarda ziraatın kimler tarafından yapıldığı ve vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defterde hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Tablo. 10. Ahıska Sancağı Nahiyelerine Göre Toplam Reayasız Coğrafi Birimlerin (Köy, Mezra, Çiftlik, Yayla vb.) Sayısı ve Vergi Miktarı

Sıra No	Nahiye	Karye ve Mezra Sayısı	Vergi miktarı	Sıra No	Nahiye	Karye ve Mezra Sayısı	Vergi miktarı
1	Güney	12	52.100	6	Altunkale	3	22.000
2	Kuzay	6	24.000	7	Otshe	5	7.000
3	Ude	5	23.500	8	Aspinza	8	14.600
4	Kvablian	10	38.500	9	Çeçerek	20	58.110
5	Azğur	22	111.755				
	Toplam					91	351.565

Bazı köylerin reayası olmadığı halde, bu köylerden rekor miktarda vergi toplanmaktaydı. Altı mahalleden oluşan ve reayası olmayan Dğvari Köyü²⁸⁹ 20.955 akçe olan vergisiyle nahiye merkezi Azğur'dan hemen sonra gelmekte, vergisi

²⁸⁹ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 93.

11.000 akçe olan yirmi üç hanelik nahiyenin en büyük köyü olan Sinuban'dan²⁹⁰ da yaklaşık iki kat vergi ödemekteydi. Bu durumda, “vergi vermekte mükellef olan köylerin hepsinin reayasız olması mümkün değildir” diye düşünmek yanlış olmaz kanaatindeyiz.

Ahıska Sancağı, nüfus ve yerleşim alanı itibariyle Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyaleti'nin en büyük sancağıdır. 1595 tarihli tahrir defterinde, 351.565 akçe ödeyen ve reayasız olduğu bildirilen 91coğrafi birimin nüfusu hakkında bir bilgi bulunmamakta, sadece hane reislerinin isimleri ve baba adları yazılmaktadır. Diğer yedi rabat kale ve 242 köyde toplam 3.384 hane kayda alınmıştır. Ahıska Sancağı'nın tahriri Güney Nahiyesi ile başlamış olup Kuzay, Ude, Kvablian, Azğur, Altunkale, Otshe, Aspinza ve Çeçerek nahiyeleri sırasıyla devam etmektedir. Ahıska Sancağı nahiye ve köylerinin tahririni incelerken görüyoruz ki, burada hane reislerinin isimleri ve verdikleri ispenç vergi miktarı, murahhasiye, bad-i heva, tarım ürünleri miktarı ve tutarları, hayvancılık, bostancılık, arıcılık ve diğer ticari faaliyetlerden alınan vergilerin haricinde herhangi bir nüfus kaydı bulunmamaktadır.

C- OSMANLI KAYNAKLARINDA AHISKA İLE İLGİLİ ANTROPONİM VE TOPONİMLER

1. 1595 (1004) Tarihli “Defter-İ Mufassal Vilayet-İ Gürcistan” Tahrir Defteri'ne Göre Ahıska Sancağı Onomastiği

XVI. yüzyıl arşiv belgelerinin en değerli hazinelerinden olan 1595 tarihi “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri, tarihi-coğrafi, siyasi, sosyo-ekonomik bilgileri içermektedir. Onomastik, tahrir defterinin en önemli kısmını teşkil etmektedir. Defterin düzenlenmesinde asıl amaç XVI. yüzyıl sonları - XVII. yüzyıl başlarında Çıldır Eyaleti'nden toplanan vergi kalemlerinin çeşit ve miktarının belirlenmesi olsa da, Ahıska tarihi, coğrafyası, dilbilimi için çok önemli olan onomastik bilgiler içermektedir. Tahrir defterinde merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaleti'nin arazi bölümü, sancak, nahiye, köy ve mezralar hakkında geniş bilgiler

²⁹⁰ **İbid.**, s. 98.

verilmiştir. Ayrıca, vergiye tabi halkın isimleri, baba adları, vergi kalemleri, onların miktarlarının da tahrir defterinde isimleri geçmektedir.

Onomastik - fr. Onomastique kelimesinden alınmış ve çağdaş dil biliminde en önemli bölüm olup, özel adlar ve özellikle kişi adlarını²⁹¹ araştırmaktadır. Onomastik (adbilimi) hem doğu, hem batıda bilim adamlarının dikkatini çekmişse de, ancak XX. yüzyılın ortalarına doğru bilimsel statü kazanmıştır. 1930 yılında Fransa’da bilim adamı A. Doza’nın inisiyatifi ile I. Uluslararası Onomastik Kongresi²⁹² düzenlenmiştir. Takiben, İsveç’te²⁹³ (Upsala), Bulgaristan’da²⁹⁴(Sofya), Polonya’da²⁹⁵ (Krakov), İspanya’da²⁹⁶ (Salamanca, Barselona) vb. ülkelerde yirmi dört Uluslararası Onomastik Kongresi düzenlenmiştir. Dünya kültür teşkilatı olan UNESCO 1949 yılında Belçika’da, Uluslararası Onomastik Kongre Komitesi kurmuş ve 1950 yılından itibaren “Onoma” dergisi çıkarmaya başlamıştır. Bu dergide Onomastik bilimine dair bibliyografi yayınlanmaktadır²⁹⁷ .

Son yıllarda geniş kapsamlı onomastik araştırmalar yapılmış olsa da, bu çalışmalar Ahıska Bölgesi’ni pek kapsamamıştır. Özellikle, 1950 yıllarda Sergey

²⁹¹ **Türkçe Sözlük**, s. 1468

²⁹² **Lingvistiçeskiy ehsiklopediçeskiy slovar. Onomastika**. <http://tapemark.narod.ru/les/346a.html>, Erişim Tarihi: 20.05.2013.

²⁹³ **IV. Beynelmîlel Onomastik Kongresi (18-21 Ağustos 1952). XXI. Beynelmîlel Onomastik Kongresi (2002)**. <http://www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/turk> .

²⁹⁴ **XI. Beynelmîlel Onomastik Kongresi (1972)**. Sofya

²⁹⁵ **XIII. Beynelmîlel Onomastik Kongresi**, Krakov, 21-25 Ağustos 1978. Polonya

²⁹⁶ Halil İnalçık, **V. Beynelmîlel Onomastik İlimler Kongresi**, V. Beynelmîlel Onomastik İlimler Kongresi (Salamanca, 12-15 Nisan) .TTK Yayınları, ANKARA 1956, s. 226; BELLETEN, Cilt: XX, Sayı: 78; [http://onomastics.ru/sites/default/files/VO_2012_2\(11\)/Pages%20from%20VO_2011-2\(11\)-9.pdf](http://onomastics.ru/sites/default/files/VO_2012_2(11)/Pages%20from%20VO_2011-2(11)-9.pdf). Konferensii, sezdi, simpozyumu. XXIV İnternational Congress of Onomastic sciences “Names in daily life” XXIV. Beynelmîlel Onomastik Kongresi (5-9 Eylül 2011). Barselona. İspanya. Erişim Tarihi: 15.07.2013.

²⁹⁷ **Lingvistiçeskiy ehsiklopediçeskiy slovar. Onomastika**, <http://tapemark.narod.ru/les/346a.html>, Erişim Tarihi: 20.05.2013.

Cikia²⁹⁸ ve günümüzde Merab Beridze²⁹⁹, Nodar Şengeliya³⁰⁰ dışında Osmanlı tahrir defterlerine dayalı bir araştırma yapılmamıştır. Asıf Hacılı³⁰¹ ve Kazımov³⁰² bu konuya değinmiş olsa da, onların da araştırması da Osmanlı tahrir defterlerine dayandırılmamıştır.

XVI. yüzyıl mufassal tahrir defterleri Türk onomastiği için birer hazine değerindedir³⁰³. Çalışmamıza kaynak olan 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan” tahrir defteri de, Ahıska onomastiği için çok büyük değer taşımaktadır.

2. 1595 Tarihli “Defter-İ Mufassal Vilâyet-İ Gürcistan” Tahrir Defterine Göre Ahıska Sancağı Antroponimlerinin Lengüistik Özellikleri

Onomastik biliminin kişi adlarını konu alan ve inceleyen dalına³⁰⁴ antroponimi (fr. Anthroponymie), yer adlarını inceleyen bilim dalına ise toponimi³⁰⁵ (Fr. Toponymie) denir. Tahrir defterinde birden fazla onomastik dalına rastlanmaktadır ki, bunların içerisinde en önemlileri antroponim, toponim ve hidronimlerdir.

²⁹⁸ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 1-517; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 1-503; **Gurcistanis vilayetis didi davtari (tetkikler)**, s. 1-660.

²⁹⁹ Merab Beridze, **Erkota da misi Şemogareni** / Tazrebi da Sahelebi. Tbilisi 2010, s. 132-190.

³⁰⁰ Nodar Şengelia, Osmaluri gadasahadebi da valdebulebani Gurjistanis vilayetis didi davtris mihedvit; Şengelia, “1572/1573 tslis Gurjistanis kanunname,” Şengelia, “1574 tslis Gurjistanis vilayetis didi davtari, rogoris tskaro Samkhret Sakartvelos istoriisatvis,” **Sakartvelo da Ağmosavleti**, C. III, Tbilisi, 2006; Şengelia, 1592 tslis Çildiris vilayetis mokle (ijmal) davtari, **Kartuli diplomatia**, Tbilisi, 2002, ss. 298-334;

³⁰¹ Hacılı, **Ahısqa Türkleri Veten Bilgisi...** s. 95-97

³⁰² İsmayıl Kazımov, **Ahıska Türklerinin Dili**, Bakı, Elm, 1999.

³⁰³ Halil İnalçık, “**V. Beynelmillel Onomastik İlimler Kongresi**,” s. 78.

³⁰⁴ Türkçe Sözlük, **op. cit.**, s. 2238

³⁰⁵ Türkçe Sözlük , **op. cit.**, s. 2238

a) Yönetim Fonksiyonlarına Göre Antroponimlerin Sınıflandırılması

Yönetenler³⁰⁶: Osmanlı Devleti'nin temel amacı vergi toplamanın yanı sıra, yeni topraklar fethetmek ve oralarda islamiyeti yaymak olmuştur. Bu yüzden devletin içerisinde askerlerin önemi diğer zümrelere göre daha fazla idi. Nitekim, yönetici sınıf "asker" olarak adlandırılmıştır³⁰⁷. Şunu önemle belirtmek gerekir ki, askeri terim yalnız ordu mensupları için kullanılmayıp, tüm yönetici sınıfı kapsamaktadır³⁰⁸. Yönetenler, yani askeri sınıf, şu dört ana bölümden oluşmaktadır: Seyfiye (ordu mensupları), İlmiye, Kalemîye (katipler) ve saray hizmetlileri³⁰⁹. Tahrir defterinde Ahıska Sancağı yönetici sınıfına dahil olarak ismi geçen şahıslar şunlardır³¹⁰:

1. Çıldır Beylerbeyi Cakeli Hanedanı'ndan Atabey Menüçöhr (Mustafa),
2. Altunkale'nin sahibi Dedisimedi Debora,
3. Simon'un kızı, Menüçöhr'ün (Mustafa'nın) hanımı Elene,
4. Ana Hatuna,
5. Çıldır Mir-Mirani Hızır Paşa,
6. Aznaurlar: Çomağa, Bayındur, Giorgi, Keygubat, Giorgi Gualaba, İvane, Davit, Bahadır, Guraspa, Zaal, Gogata, Gabriel Givia oğlu, Cibladze, Zavika, Keygubat, Rajden, Talut, Zarbel, İvane, Sevar, Papuna Mehrap Aznauroğlu, Barzi, Keykavus. Ahıska Rabatı sakinlerinden Asilzade Konstantine ve Sarkis Bey,

³⁰⁶ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 22-171.

³⁰⁷ Norman Itzkowitz, **Ottoman Empire and Islamic Tradition**, New-York., Alfreda A Knof, 1972, s. 40; Norman Itzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, Çev. Cihan Kaplan, İstanbul, Babil Yayınları, 2006, s. 44; Akyılmaz, **Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilâtı**, Konya, Gül Yaynevi, s. 20.

³⁰⁸ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Dveleti'nde Yönetici Sınıf- Reaya Ayrımı," **Gazi üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XII, 2008, Sa. 1-2. (Erişim Adresi: http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/12_15.pdf, Erişim Tarihi: 31.03.2014).

³⁰⁹ **İbid.**, Sa. 1-2.

³¹⁰ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 22-171.

7. Çıldır Miralayı Kaya Zaim; Ahıska Miralayı Yadigar, Hızır-i Miralay Liva-i Otshe, Oltu Miralayı Veli, Ardanuç Miralayı Veli, Ardahan Miralayı Fuad,
8. Çıldır Vilayeti Defter Kethüdası Kaya, Ali Kethüda,
9. Ahıska Zaimi Katip Yusuf, Çeçerek Zaimi Katip Yusuf, Kaya Zaim,
10. Ahıska Kalesi Koruyucusu İbrahim,
11. Dergah-ı Aliye Çavuşu Ali, Dergah-ı Aliye Çavuşu Kaya, Ahmet Çavuş, Dergah-ı Aliye Çavuşu Uğurlu, Şaban Çavuş, Hüseyin Çavuş, Murad Çavuş, Mustafa Çavuş, Himmet Çavuş, Mehmed Çavuş, Seydi Ali,
12. Defter Emimi Mehmet Çelebi,
13. Arsen Keşiş, Matskveril Keşiş, Dekanos Keşiş, Yason Keşiş, Giorgi Keşiş, Kristepore Keşiş, Maksime Keşiş, Azğur Keşiş,
14. Mehmed Ağa, Yusuf Ağa, Ahıska sağ plangi Ğulam Ahmed Bey
15. Ömer Hacı Kerim.

Yönetilenler veya Reaya: Osmanlı Devleti'nde kırsal kesimde yaşayan ve tarımsal üretim yapan, hayvancılıkla uğraşan, kasaba, şehirlerde oturan, ticaret ve sanayi ile uğraşan tüm tebaa, reayadır. Göçebeler de reaya sınıfına dahildir. Reaya (ç. ra'iyet) padişahın yönetimindeki vergi veren halktır, Hristiyanlar da bu sınıftandır³¹¹. Ahıska Sancağı'nda 1595 yılında vergi mükellefi olan reayanın sayısı 3.385 kişi idi. Bunlar hane reisi olup defterde isimleri ve baba adları ile kayıt altına alınmışlardır.

b) Antroponimlerin Dil Kökenleri

“Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri antroponimlerinin dil kökenlerini aşağıda şekilde tespit edebildik.

Türk Menşeli Antroponimler leksik-semantik özelliklere sahiptir. Örnek: Alparslan. Bu isim “alp” ve “arslan” kelimelerinden oluşmuştur. “Giyes-ül-lüğet” de arslan “köle”, “Allah'ın kölesi” ve “aslan” anlamlarını, “Alp” ise, “korkmaz, yiğit”,

³¹¹ Parlatır, **op. cit.**, s. 1393.

“arslan” anlamlarını taşımaktadır. Her iki kelime de Türkçedir³¹². Bu gruba Atabey kelimesini de dahil edebiliriz. Muhammet Hüseyin Burhani “Atabey” anlamını “muhafız”, “maneviyat bakımından terbiye eden” şeklinde vermektedir³¹³. Bu söz de Türkçe olup “ata” ve “bey” kelimelerinden oluşmuştur. Çok saygıdeğer Farhangi Reşidi'nin “atabeg” olarak kullandığı kelime, “ata” – “baba, beg-bey” kelimelerinden oluşmakta ve “babasının tahtına geçen emir”³¹⁴ anlamına gelmektedir. Defterde Türk menşeli şu antroponimler de vardır: Yaralı, Çolaka, Ganturalı, Ülkmez, Ğarib, Güzel, Şirin, Şekere, Ulubeg, Ğazibeg, Zamana, Piraziz, Amira, Gülsedeb³¹⁵.

Gürcü Antroponimleri: Tsamal, Giorgi, Mamuka, Kakala, Varzel, İvane, Grigol, Tevdore, Demetre, İmeda, Zamuka, İlya, Hahuta, Gela, Roina, Kakuça, Okropir, Yordan, Nikoloz, Siskara³¹⁶.

Fars antroponimleri: Ahıska ve çevresi, Perslerin öteden beri uyguladığı işgal politikasının kurbanlarındandır. Bu nedenle bölgede doğal olarak Menüçehr, Keyhüsrev, Rüstem vb. gibi. Pers menşeli adlara rastlanmaktadır. Bu isimlerin anlamlandırabilmek için eski ve orta Pers dillerindeki şekil ve anlamlarına dikkat etmek gerekmektedir. Key Hüsrev: “Avesta”da Kavi Khurava, orta çağ Pers dilinde “Kay Khusrav”³¹⁷ olup “çok saygıdeğer ve adil kral” anlamını taşımaktadır. Menüçehr : Eski Pers dilinde “Manuçehr”, orta çağ Pers dilinde “Manucehr”

³¹² Abaev, **K voprosu o prarodine i drevneyşih migrasiyah indoiranskikh – narodov- Drevniy Vostok i antiçny mir**, s. 324; Abaev, **İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka, C. I**, Moskva, 1958, s. 655; **Pamirovedenie**, Vıp. II. İzdatelstvo “Donış”, Duşenbe, 1985, s. 128; Tatyana Nikolaevna Pakhalina, “O prosikhojdenii toponimov İškaşim, Yazgulyam i Vakhan”// **İranskoe Yazıkoznanie**, İstoria. Etimologia. Tipologia. Moskva: Vostoçnaya Literatura, 1976, s. 178-181.

³¹³ Abodulloeva, **op. cit.**, s. 40.

³¹⁴ Abayev, **İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka** , s. 655; Abaev, **K voprosu o prarodine i drevneyşih migrasiyah indoiranskikh – narodov- Drevniy Vostok i antiçny mir**, s. 324.

³¹⁵ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

³¹⁶ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

³¹⁷ Abayev, **İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka**, s. 655; İvan Vladimiroviç Rak, **Mifi drevnego i ranesrednevekovogo İrana**, Sankt-Peterburg-Moskva, İzdatelstvo SPb. Jurnal “Neva”- “Letniy sad”. 1998, s. 558.

şeklinde kullanılmış, “Manus –dağ adı” ve “Cifra, ırk, yüz”³¹⁸ anlamını taşımaktadır. Rüstem: Eski Perslerde “Raosastahma” şeklinde kullanılmış olup, “uyanık kalmak, kurtulmak ve güçlü, yiğit, pehlivan” anlamlarının yanısıra³¹⁹ “ulu, yüce baba” anlamlarını da taşımaktadır³²⁰. Defter kayıtlarında Zurab, Bayandur, Novruz, Keygubad, Bejan, Afrasiyab gibi antroponimler de yer almaktadır³²¹.

Arap antroponimleri: Ömer, Badriye, Ali, Şamila, Salman.

İbrani Menşeli Antroponimler: Defterde İbrani menşeli ve değişikliğe uğramış, peygamber isimleri ile ilgili antroponimler vardır. Örnek Davit, Salamon-Süleyman, Avraam- İbrahim, Yakob-Yakup, İosif-Yusuf gibi.

Rum-Yunan Menşeli Antroponimler: Örnek: İskender. İskender menşe itibariyle Yunanca “Aleksandros” (adamın yardımcısı) antroponiminden meydana gelmiştir.

c) Antroponimlerin Morfolojik /Şekilbilim/ Yapısı

1595 Tarihli “Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan” tahrir defteri kayıtlarında Ahıska Sancağı’nda paşa vergi mükellefi olan 3385 hane reisi vardır. Onomastik bakımından incelediğimiz zaman bu isimlerin basit (Rüstem, Simon, Zurab, Şirin, Varzel, Revaz, Mamuka, Goça, Cemşit, Bejan, Enuka, Aslan, Davit, Murat), türemiş (Yaralı, Ğariba, Kvavila, Mçedli, Ğvinia, Devleta, Tsamala, Kakala, Vepha, Kakuça) ve bileşik (Muradbahşi, Şahmurat, Pirali, Miraslan, Bedirhan,

³¹⁸ Abduahad Abdunabiev, **Lingvistiçeskiy analiz toponomii regiona Ura-Tyube**: avtoref. Diss. Kand. Filol. Nauk.- Duşenbe, 1992, s. 14; Abayev, **İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka**, s. 655; Abodulloeva, **op. cit.**, s. 26.

³¹⁹ Abdunabiev, a.g.t. s. 14; Abayev, **İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka**, s. 655; Yuriy Aronoviç Rubinçik, Tipi semantiçeskikh izmeneniy arabskikh zaimstvovaniy v persidskom yazıke. // **İranskoe yazıkoznanie**. Moskva, 1976, s. 45-52.

³²⁰ Abaev, **K voprosu o prarodine i drevneyşih migrasiyah indoiranskikh – narodov- Drevniy Vostok i antiçniy mir**, s. 324; Soltanşa Ataniyazov, **Toponomiya Yugo-Vostoçnogo Turkmenistana**, s. 22; Eduard Makaroviç Murzayev, **İzbrannaya tyurkskaya geografiçeskaya leksika**, s. 72-88.

³²¹ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

Mirveli, Narinbeg, Şahmiran, Nuraziz, Miraziz, Devlethatuna, Dedisimedi, Karagöz, Mirzegül, Davitnarin, Simongül) gibi üç ayrı gruba ayrıldığını görmekteyiz.

Tahrir defterindeki antroponimlerin bir kısmı günümüze kadar gelmiş olup, şu anda da kullanılmaktadır. Örnek: Nikoloz, Giorgi, Simon, Revaz, Gabriel, İvane, Piruza, Goça, Amuka, Rüstem, Nurali, Mamuka, İvane, Çelebi, Giorgi, Zurab, Davit, Çabuka, Murad, Novruz.

XVI. yüzyıl Çıldır Eyaleti'nde kullanılan bazı antroponimler unutulmuş ve günümüze kadar ulaşamamıştır. Örnek: Ağdgomel, Matarsa, Amdula, Varzel, Mazana, Papuna, Yordan, Enuka, Ğvinia, Hamsar, Sorazan, Zarhine, Hahuta, Varazgül, Abison, Kvirike, Mamisar, Mazana, Kemaza vb.

Defterde şahıs isimleri ile yanı sıra baba adları da verilmiştir. Örnek: Ağdgomel Mazan oğlu, Keygubad Nurali oğlu, Yordan Badriya oğlu gibi.

Defterde bazen hane resilerinin baba adları yerine “onun kardeşi”, “onun oğlu”, “onun torunu” şeklinde ifadeler kullanılmıştır.. Örnek: “Yoseb onun kardeşi”, “Yordane onun oğlu”, “İvane'nin torunu” gibi.

XVI. yüzyılda soyadları yerine genellikle baba adı “veled” sözcüğü ile birlikte kullanılıyordu. Daha sonraki zamanlarda Ahıska'da sülale belirtmek için isme “-gil”, “lar” eklenmeye başlandı. Altunkale Nahiyesi Varhan Köyü sülalelerinde olduğu gibi: Dabahgil, Badurgil, Hasanağagil, Mollagil, Çiçoğil, Quprigil, Heyderağagil, Maşaggil, Aslanağagil, Bodorgil, Mollakukuligil, Reşidağagil, Tellogil, Çolakgil, Bampagil, Buğligil, Çolakgil.

3. 1595 Tarihli “Defter-İ Mufassal Vilayet-İ Gürcistan” Tahrir Defterine Göre Ahıska Sancağı Toponimlerinin Lengüistik-Semantik Tahlili

a) Toponimlerin Coğrafi Mevkilerine Göre Sınıflandırılması

Tahrir defterinde Türkçenin ihmal edildiği, Türkçe kelime kullanmak yerine Fars, Arap kelimelerin tercih edildiği görülmektedir. Örnek; Ulya, Sufla gibi. Nitekim daha önceki tarihlerde Mahmud Kaşgarlı bu duruma dikkat çekmiş, “Oğuzlar Farslarla birlikte düşüp kalmaya başlayınca bir takım Türkçe kelimeleri unutmuşlar, onun yerine Farsça kullanılır olmuşlar³²²” demiştir.

Ahıska Bölgesi'nin bazı coğrafi adlarına Ahıska dışında da rastlanmaktadır ki, nedeni, halkın göç etmesi, yer değiştirmesidir. Bazen aynı arazide aynı coğrafi adın kullanıldığını görüyoruz. Bunlar ortak adlardır ve “Akraba Paraleller” ile “Akraba Olmayan Paraleller”³²³ olarak ikiye ayırabiliriz. İsim benzerliği aynı coğrafyada olduğu gibi farklı coğrafyada da görülmektedir. Aynı coğrafyada olanları “yakın taşınmış (paralel)”, uzak coğrafyada olanları da “uzak taşınmış (paralel)” olarak nitelenmek mümkündür.

“Aşağı”, “yukarı”, “büyük”, “küçük” kelimeleriyle yapılan coğrafi adlandırmalar yakın taşınmış yer adlarına örnektir. Aşağı Oşora, Yukarı Oşora, Büyük Pamaç ve Küçük Pamaç gibi. Yer adlarından uzak taşınmaya örnek vermek gerekirse, Azerbaycan Cumhuriyeti Sabirabad Rayonu'nun (ilçesinin) Ahışa ve Sviri köyleri, Azerbaycan Cumhuriyeti Saatlı Rayonu'nun (ilçesinin) Varhan, Smada köyleri günümüzde Ahıska'da da kullanılan yer adlarıdır. Yakın ve uzak taşımaya ait coğrafi birimler Tablo 11'de gösterilmiştir.

³²² Hayri Başbuğ, “Doğu Anadolu Aşiretleri,” **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ağustos 1985, s. 160.

³²³ Alaeddin Mehmedoğlu, Malik Mirzayev, “Ortak Türk Oronimleri Üzerine,” **Türk Kültürü**, s. 235, Temmuz 1997, s. 12.

Tablo. 11. Ahıska Sancağı Yer Adlarının Diğer Coğrafi Birimlerde Kullanılması

Ahıska'da Coğrafi Birimler	Ahıska Sancağı Adları Diğer Coğrafi Birimlerde
Akhaltskhe	Kaspi, Duşeti, Kazbegi
Ahıska	Azerbaycan Cumhuriyeti, Sabirabad Rayonu (İlçesi) köyü
Adigün	Azerbaycan Cumhuriyeti, Saatlı Rayonu (İlçesi) köyü
Varhan	Azerbaycan Cumhuriyeti, Saatlı Rayonu (İlçesi) köyü
Sviri	Azerbaycan Cumhuriyeti, Sabirabad Rayonu (İlçesi) köyü
Smada	Azerbaycan Cumhuriyeti, Saatlı Rayonu (İlçesi) köyü
Vale	Fransa (Vale-De-Me şeklinde)
Agara	Kareli, Ambrolauri, Helvaçauri, Hulo.
Zeda Agara	Keda
Kveda Agara	Keda
Azğur	Ahmeti,
Giorgisminda	Sagarejo
Kortoh	Hulo
Çala	Şuahevi, Lançhuti, Ozurgeti, Saçhere
Kvemo Çala	Kaspi
Mrglavi Çala	Kaspi
Ğrdzeli Çala	Kvareli
Van	Çohatauri, Van, Haragauli, Çiatura,
Zeda Vani	Van
Sihisubani	Van
Zedubani	Tkibuli, Haragauli
Zeda Meskheti	Skaltuba
Kveda Meskheti	Skaltuba
Sinubani	Ahmeta, Gardabani
Hizabavra	Lagodekhi
Giorgisminda	Sagarejo
Kopadze	Telavi
Cigraşeni	Tetriskaro
Tsikhise	Tianeti
Çorçana	Tianeti, Haşuri
Kldisubani	Ambrolauri
Abastubani	Zugdidi
Axali Abastubani	Zugdidi
Urta	Zugdidi
Zegani	Mestia
Nekelekevi	Senaki
Zeda Nekelekevi	Senaki
Bia (Pia)	Senaki
Tkemala	Kareli
Tkemlovana	Kareli
Akhalkalaki	Kaspi
Okam	Kaspi
Agara	Haşuri (Agareebi şeklinde)
Ali	Haşuri
Klde	Haşuri (Kldisskaro şeklinde)
Çorçan	Haşuri
Mohe	Haşuri (Mokheti şeklinde)
Mohe	Haşuri (Mokhisi şeklinde)

Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın toponimlerini coğrafi mevkilerine göre şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Güney Nahiyesi Toponimleri: Rabat Kale-i Ahıska, Zuğurd, Şorabad Maa Mahale-i Sinuban Nam-ı diğer Zemo Klde, Dadanis, Boga, Agara, Homa Ülya ve Sufla, Tsira, Turus, Çünte, An, Zir, Mikelsminda, Lalut, Svir, Şurdo, Tsamalauban, Eliasminda, Tsinis, Kocğa, Pareha-i Sufla, İvlita-Nam-i diğer Orsela, Mariamsminda, Burur Mezrası³²⁴.

Kuzay Nahiyesi Toponimleri: Vale, Sazel, Arkissihe, Shvlis-i Ülya, Shvlis-i Süfla, Oral, Baral-i Küçük-i Ülya, Pamac-i Ülya, Pamac-i Süfla, Baral Büzürg-i Veset, Merek-i Büzürg, Merek-i Küçük, Marda-i Süfla, Ab, Marda-i Ülya, Ercene, Nohreb-i Ülya, Naohreb-i Süfla, Ocorcal, Corahet, Arcul, Çakidula, Tavangel, Heg, Monastr Kilsesi, Kılavuz Kasım Çiftliği³²⁵.

Ude Nahiyesi Toponimleri: Rabat Kale-i Ude, Meydan, Orçoşan-i Ülya ve Süfla, İrka, Bolacur, Tsise, Marel-i Süfla, Marel-i Ülya, Zanav-i Ülya, Zanav-i Veset, Gomarod, Lelovan, Pareha-i Ülya, Aral, Ğorze, Koraşen, Kaharet, Çorçan, Karatuban, Samkure, Valison, Hona, Dunes, Dersel, Sairme, Çorçiş, Somehtuban, Hura, Çobaşen, Avher, Mohe-i Ülya, Mohe-i Süfla, Kehovan, Amha, Hahabur, Mlaşe-i Büzürg, Zazalo, Zinze, Sarabastuban, Kortahet, Zarta, Osize, Zakulet, Mlaşe-i Küçük, Arzne, Ğveli, Gorgul³²⁶.

Kvablian Nahiyesi Toponimleri: Ğağvi, Goders, İkas, Hedaleri, Koret, Zinze, Zetuban, Ğveli, Kenatuban, Hortuban, Kikibo, Büyük Apiyet, Sihruc, Çeçla, Çala, Cuculadze, İcaret³²⁷.

³²⁴ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 6; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 7.

³²⁵ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 5-6; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 7-8.

³²⁶ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 7-8; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 8-9.

³²⁷ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 8; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 9.

Azğur Nahiyəsi Toponimləri: Azğur Kalesi Rabatı, Orpola, Blorza, Hideti, Gelasuban, Kopet, Kvirike, Tkamlovana, Sakuneti, Agara, Dviri, Dvgar, Tazar mahallesi, Tisel, Ugareti, Zedubani, Moksev, Sakvirike, Sinis, Cebuzi, Badela, Ortsğavi, Curel/Curet, Zğuder, Okire, Zikilia, Sinuban, Persa, Giorgisminda, Çohta, Mugareti, Zurzana, Sirioh, Gurkel, Korta, Tbeti, Sease Kalesi Rabatı, Suhman, Agara, Sohtev, Buselta, Peslet, Godes, Slesa, Kolsan, Zoret, Zatha, Agara, Kvabi, Leknad Rabatı, Monastr, Demotia³²⁸.

Altunkale Nahiyəsi Toponimləri: Altunkale Rabatı, Aşağıki Entel, Küçük Smada, Smada-i Büzürg, Kvablian, Varhan, Heveşeni, Çule Kilsesi, Oğaverbu, Nakurdevi, Phero, Entel-i Ülya, Plate, Şolaver, Belnara, Adigün, Sre³²⁹.

Otshe Nahiyəsi Toponimləri: Rabat Kale-i Otskhe, Gorcuvar, Çurçuto, Gora, Tsakhan, Kherkhem, Abastuban, Rabat Kale-i Nomaskerd, Makholu, Karucvar, Kikinet, Tskutacvar, Untsa, Tsakhnistkaro, Zaden, Çikhel, Sabudara, Hevatuban, Budaklde, Tatvet³³⁰.

Aspinza Nahiyəsi Toponimləri: Rabat Kale-i Aspinza, Zurzel-i Ulya, Mushi, Kur, Sahudabel, Ahalşen, Onğora, İntora-i Ulya, Bovisskaro, Askilvana, Karta, Tamala, Caboet, Betlem, Erkota, Peritshe, Hvilışa, Ğemze, İdumala, İndusa, Rabat Kale-i Kohta, Varnet, Rustavi, Skaltbila, Kanubar, İncgora, Oşora-i Ulya, Oşora-i Süfla³³¹.

Çeçerek Nahiyəsi Toponimləri: Çeçerek Kalesi Rabatı, Çeçerek-i Ülya, Çeçerek-i Süfla, Samtskub, Küçük Zurzel, Anda, Giorgisminda, Tribon, Kozaktu, Toba, Ural/Urauel, Kisetib, Çorço, Skorza, Monastr, Puğa, Tbet-i Süfla, Andriasminda, Borcom, Ahtila, Tbet-i Ülya, Çobaret, Molaratuban, Serdiketuban, Mamashev, Ğrel, Entel, Agara, Ğrba, Kaklior, Mamaçihet-i Ülya, Odanda, Heot,

³²⁸ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 8-9; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 9-10.

³²⁹ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 9; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 10.

³³⁰ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 9-10; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 11.

³³¹ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 10; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 11-12.

Orsep, Kamtit/Kamtiyet, Vaşlob, Çoçeb-i Ülya ve Ssüfla, Pursel, Şoraşet, Hohon, Monastr, Ohera, Mlaşhev, Maiket³³².

4. Hidronimler

Hidronim, toponim sınıfına ait olup doğada mevcut olan ve insanlar tarafından düzenlenen okyanus, nehir, göl, deniz, körfez, boğaz, kana, baraj, çağlayan gibi su kaynaklarını bildirir³³³. Hidronimler, hidrotoponomika bilimi dahilinde değerlendirilirler. Hidronimlerin çeşitleri vardır: Pelagonimler (deniz isimleri), limnonimler (göl, havuz isimleri), potamonimler (nehir isimleri), gelonimler (bataklıkların isimleri). Ahıska Sancağı'nda ismi geçen hidronimler şunlardır: Türkçe ve Moğolcada "kabadayı" anlamına gelen³³⁴ Kür Nehri ve Vardisvara Suyu³³⁵, Skalsiv, Borbola ve Skaltbila nehirleri³³⁶.

³³² Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 10-11; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 12-13.

³³³ Nikolay Emelyanoviç Yatsenko, **Tolkovy slovar obşestvovedçeskikh terminov**, Sankt-Peterburg, İzdatelstvo "Lan", 1999.

³³⁴ Tuncer Gülensoy, "Divanü Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig'deki Moğolca Kelimeler Üzerine," **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXII/1-2, 1984, s.93

³³⁵ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 24-27.

³³⁶ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 39, 49.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 1595 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE AHISKA SANCAĞI'NDA EKONOMİK HAYAT

A. OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPRAK İDARESİ

Devletin ekonomik, sosyal ve askeri gelişmesinde en önemli etken, toprak sistemidir. Osmanlı Devleti'nde toprak, üç ana bölümde sınıflandırılmaktadır: Devlet Mülkiyeti (Mirî), Mülk ve Vakıf.

Devlet Mülkiyeti (Mirî Topraklar): Bu toprakların sahipliği “rakabesi”, doğrudan doğruya devlete³³⁷, işleme hakkı köylüye, vergi gelirleri ise devlet adamları ve askerlere aittir.

Osmanlı toprak anlayışına göre “Sapan giren yer, mülk olmaz”. Osmanlı Devleti fethedilen toprakların büyük çoğunluğunu *miri arazi* statüsüne almıştı. Alınıp satılamayan *miri arazi*, 80-150 dönümlerden oluşan çiftlikler halinde köylülere dağıtılırdı. Köylü mülkiyeti devlete ait olan bu toprakları işler ve yılda bir defa onda birlik vergisini devletin gösterdiği görevlilere verirdi. Toprak boş bırakılmadığı sürece köylüde kalırdı, öldüğünde de toprağın işlenme hakkı, kanuni mirasçılara geçerdi. Köylü toprağını üç yıl üst üste boş bırakırsa toprak elinden alınır ve bir başkasına verilirdi ve kendisinden de *çift bozan* adı altında bir vergi alınırdı.

Osmanlı devletinde bir kısım devlet adamı ve askerlere, devlete yaptıkları hizmetlere karşılık tahsil edilen vergi kaynaklarına *dirlik* adı verilirdi³³⁸. Dirlik hasat mevsiminde köylüden aynı olarak toplanırdı. Dirlik sahipleri toprağın mülkiyetinin değil, vergi gelirinin sahibi idiler; üretimin bol olması için çiftçiye tarım aletleri, gübre ve tohumluk yardımı yaparlardı, köylüye sulama ve çift hayvanlarının temininde yardım ederlerdi. Yıllık vergilerini köylüden tahsil ederken haksızlık yaparlarsa,

³³⁷ Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, İstanbul, Afa Yayıncılık, 1992, s. 166.

³³⁸ Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978, s. 47.

köylünün mahkemeye başvurma hakkı vardı. Dirlik sahibi, toprakların işlenmesini denetlemek ve yıllık vergileri toplamaktan başka köylü üzerinde herhangi bir yetkiye sahip değildi.

Dirlikler vergi gelirlerinin büyüklüğüne göre üç bölüme ayrılmıştır: Tımar, Zeamet ve Has.

Tımar: Ömer Lütfü Barkan tımarı şöyle tanımlamaktadır: “Osmanlı İmparatorluğu’nda geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili salahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir”³³⁹. Bu tanıma göre tımar, yıllık geliri 20.000 akçenin altında olan topraklardır ve vergi geliri sipahilere verilirdi. Dirlik topraklarının en geniş bölümünü tımar toprakları oluştururdu.

Zeamet, yıllık geliri 20.000-100.000 akçe arasında olan topraklardır. Bunu tasarruf edenlere de zaim adı verilirdi³⁴⁰. Vergi geliri, divan katipleri, eyalet defterdarları, subaşılar ve alaybeylerine verilirdi.

Has, yıllık geliri 100.000 akçeden fazla olan topraklardır. Bu toprakların vergi geliri sadrazam, vezir, beylerbeyi ve sancak beyi gibi birinci derecede yüksek rütbeli devlet adamlarına verilirdi. Padişah ve hanedan üyeleri dışındakilere verilen haslar görevleri süresince kendi tasarruflarında olup görevlerinden ayrıldıkları veya da öldükleri zaman dirliklerini kaybederlerdi³⁴¹. Zeamet ve tımarlar ise, sahipleri

³³⁹ Ömer Lütfü Barkan, “Tımar”, **Türkiye’de Toprak Meseleleri**, Toplu Eserler, Cilt I, Gözlem Yayınları, 1980, s. 805.

³⁴⁰ Huriye Emen, **166 ve 68 Numaralı Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Beypazarı Kazası**, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, Haziran 2008, s. 68.

³⁴¹ **İbid.**, s. 68.

öldüğünde, ölenin oğullarına verilir³⁴². Hass olarak (hass-ı hümayun, hass-ı mirimiran) tayin olunan kasaba ve büyük köyler tüm vergilerini hem devlete, hem de hass sahibine götürü olarak *ber vech-i maktu* öderlerdi³⁴³.

Yurtluk Toprakları: Vergi geliri sınır boylarındaki yöneticilere ve akıncılara verilen topraklardır.

Ocaklık Toprakları: Vergi geliri kale ve tersane giderlerine ayrılan topraklardır.

Mukataa Toprakları: Vergi gelirleri doğrudan devlet hazinesine bırakılan topraklardır.

Paşmaklık Toprakları: Vergi gelirleri padişahların eşleri, kızları ve saray mensubu hanımlara bırakılan topraklardır.

Malikane Toprakları: Padişahın devlete üstün hizmette bulunan asker, devlet adamı, ilim ve sanat adamlarına bir ödül olarak verdiği topraklardır.

Devlet Mülkiyeti Arazi Sisteminin sağladığı faydaları şöyle özetleyebiliriz;

-Osmanlı Devleti bu sistem sayesinde toprakların boş bırakılmasını engellemiş, yüksek verim elde etmiş ve üretimde süreklilik sağlanmıştır.

-Toprakların belirli ellerde toplanması ve sosyal adaletin bozulması engellenmiştir. Bu nedenle Avrupa da görülen toprak köleliği ve feodalite kavramı Osmanlı Devleti'nde görülmemiştir.

-Devlet hazinesinden para çıkmadan büyük bir ordunun ve devlet yöneticilerinin ihtiyacı karşılanmıştır.

-Taşradaki halkın mal ve güvenliği sağlanmıştır olabilir.

-Devlet vergi toplama zahmetinden kurtulmuştur.

-Devletle halk arasında sıkı bağlar oluşturulmuştur. Merkezi otorite güçlendirilmiştir.

³⁴² Cemile Şahin, "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme (Ottoman Land System: A General Assessment)," **The Journal of Academic Social Science Studies**, International Journal of Social Science, Volume 5 Issue 6, p. 434-461, December 2012.

³⁴³ Jozef Blaskovics, "Osmanlılar Hakimiyeti Devrinde Slovakya'daki Vergi Sistemi Hakkında," **TAD**, C. VII, Sayı 12-13, Ankara, 1969, s. 95.

Mülk Toprakları: Tasarruf hakkı şahıslara ait olan topraklardır. Mülk arazinin rakabesi ve tasarruf hakkı şahıslara aittir³⁴⁴. Devlet bu toprakların mülkiyetine karışamazdı. Şahıslar bu toprakları alıp satabilir, vakıf haline getirebilir veya bağışlayabilirlerdi.

Mülk toprakları kendi arasında *öşür* ve *haraç* toprakları olarak ikiye ayrılır.

Öşür (Öşriye) Toprakları: Mülkiyeti Müslümanlara ait olan topraklardır. Bu toprakları işleyen vatandaşlar toprağın verimine göre *öşür* adlı vergi verirlerdi. “Aşar” da denilen öşür Farsçada “onda bir” manasındadır.

Haraç Toprakları: Gayrimüslimlerin mülkiyetinde olan topraklardır. Bu toprakları işleyenler, toprağın verimine göre oranı değişen haraç adlı vergi verirlerdi.

Vakıf Toprakları: Geliri sosyal hizmet kuruluşu olan vakıflara bırakılan topraklardır. Osmanlı Devleti’nde mülkiyeti devlete ait olan toprakların bir kısmı vakıflara bırakılmıştı. Müslüman tebaa da kendi mülkü toprakları vakıflara bırakabilirdi. Vakıf topraklarını işleyen köylü, vermesi gereken üretim ve arazi vergisini ilgili vakfa öderdi. Vakıf toprakları da alınıp satılamazdı, denetimini kadılar veya görevlendirdikleri yardımcılarını yapardı. Vakıfların başında, kadı tarafından atanan ve şer’i hükümler gereğince vakıf işlerinin yürütülmesinden sorumlu olan mütevellî vardı³⁴⁵. Vakıf arazisinin rakabe ve tasarrufu şahısların elindeydi³⁴⁶.

Timar, mülk ve vakıf toprakları, ziraat yapılan toprakların temel üniteleri idi³⁴⁷.

³⁴⁴ Doğru, **op. cit.**, s. 166.

³⁴⁵ Lütfi Aslan, **H.963/M.1556 Tarihli Mufassal tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı’nın Ekonomik ve Demografik Yapısı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 88.

³⁴⁶ Halime Doğru, **op. cit.**, s. 166.

³⁴⁷ Halil İnalçık, “Çiftlik,” **D.İ.A.**, Cilt VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 313.

B. AHISKA SANCAĞI'NDA TOPRAK TASARRUFU

Paşa sancağı olan Ahıska'da³⁴⁸ toprak tasarrufunu şu gruplara ayırabiliriz:

1. Ahıska Sancağı'ndaki Vakıf Toprakları
2. Atabey Hanedanlarının Mülkleri ve Onları Tasarruf Edenler
3. Ahıska Sancağı Devlet Görevlilerinin Tasarrufundaki Topraklar
4. Ahıska Sancağı'ndaki Aznaurların Tasarrufundaki Topraklar
5. Ahıska Sancağı'ndaki Dini Görevlilerin Tasarrufundaki Topraklar
6. Ahıska Sancağı'nda Diğer Toprak Sahiplerinin Mülklerini ve Toprağını Tasarruf Edenler.

1. Ahıska Sancağı'ndaki Vakıf Toprakları

Vakıf, Türk-İslam devletlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar önemini koruyan dinî, hukukî ve sosyal bir kurumdur³⁴⁹. Vakıf, kişinin malını ve mülkünü dini, hayır ve toplumsal amaçla, süresiz kamu yararına tahsis etmesidir. Geniş anlamıyla vakıf, bir malı insanların faydalanması için Allah'ın mülkü olarak görmek ve ferdi mülkiyet konumundan çıkarmaktır³⁵⁰. Osmanlı Devleti döneminde vakıf arazi gelirleri eğitim, sağlık, kültür ve bayındırlık gibi hizmetler için kullanılırdı. Vakıflar devlet tarafından desteklenir ve daima devletin gözetiminde olurdu. 1595 yılında Ahıska Sancağı'ndaki vakıflar, vakıf yöneticilerinin tasarrufundaki toprak ve diğer taşınmazlar, bulunduğu karyeler (köyler) Tablo 9'da gösterilmiştir.

Dikkat çekici şu hususu belirtmek istiyorum ki, tablodan da görüldüğü gibi, Ahıska Sancağı'nda Kilise Vakfı (Çule Kilsesi Vakfı) da bulunmakta idi. Bu,

³⁴⁸ Aydın, **op. cit.**, s. 84.

³⁴⁹ İbrahim Solak, "XVI. Yüzyılda Güvercinlik Kazâsı-Güvercinlik in 16th Century," **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 18, s. 374, Ankara 2005.

³⁵⁰ Bahaeddin Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 8.

Osmanlı Devleti'nin Ortadoks halkının dinine de saygı göstermesinin bir kanıtıdır. Zira, “hayra ve iyiliğe yönelik hareketler bütün dinlerde sevaplı kabul edildiği için vakfın bütün dinlerde özel ve değerli yeri vardır. Bu görüş vakfa dokunulmazlık özelliği vermiştir”³⁵¹. Osmanlı Devleti'nde, içme suyunun sağlanmasından, hastanelerin işletilmesine kadar tüm sosyal hizmetler, vakıflar aracılığıyla yapılmaktaydı³⁵².

Vakıf kurucularının genellikle yönetici sınıfa mensup kişiler olduğu bilinmektedir³⁵³. Ahıska Kasabası Cami-i Şerif ve Ahıska Kasabası Köprü vakıfları kurucusu ve yöneticisi Çıldır Mirmirani Hızır Paşa, Ude Rabat'taki Kur'an Kerim Okuma Vakfı'nın kurucusu ve yöneticisi ise Kethüda Derviş Ağa idi.

2. Atabey Hanedanlarının Mülkleri ve Onları Tasarruf Edenler

Samtskhe Atabeyi Menüçöhr'ün Çıldır Eyâleti'nde, yıllık geliri 900.000 akçe olup 17 kale, 141 köyü vardı. Annesi Dedisimedi, çok başarılı, güçlü ve adil bir yönetici olarak bilinmektedir. Dedisimedi, Samtskhe Kalesi'nin anahtarını oğlu Menüçöhr'le Sultana bizzat göndererek, XVI. yüzyıl Osmanlı-Gürcü ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcına sebep olmuş, Sultan da buna cevap olarak 3 köyü onun yönetimine vermişti³⁵⁴.

Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan tahrir defterinde isimleri geçenler Atabey Mençöhr'ün hanımı, Kartli Çarı Simon'un kızı Elena³⁵⁵ ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Magrav Han olarak bilinen Giorgi Saakadze'nin (1570-3 Ekim

³⁵¹ Doğru, **op. cit.**, s. 67.

³⁵² Fatma Acun, **Karahisar-ı Şarkî ve Köylühisar Kazaları örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)**, TTK, Ankara-2006, s. 146.

³⁵³ Sadullah Gülten, “XVI. Yüzyılda Prizren Kazası,” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Resears**, Cilt: 5, Sayı: 20, Kış 2012, www.sosyalarastirmalar.com. ISSN: 1307- 9581, s. 191.

³⁵⁴ Abuladze, Sisana. **Dedisimedi, XVI. S. Meore nakhevari Samtskhe-Saarabagos, paktobrivi mmartveli** <http://www.qim.ge/dedisimedi.html> Erişim Tarihi: 29 Eylül 2012.

³⁵⁵ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 42; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 46.

1629) kızı³⁵⁶ ve aynı zamanda Ahıska Beylerbeyi Sefer Paşa'nın gelini Ana Hatun'dur. Tablo 12'de Mençöhr, Dedisimedi, Elena ve Ana Hatun'un defter kayıtlarına göre tespit ettiğimiz mülkleri, bu mülklerin bulunduğu köyler ve mülkleri tasarruf edenler gösterilmiştir.

Tablo. 12. Atabey Hanedanlarının Mülkleri ve Onları Tasarruf Edenler³⁵⁷

Hanedan Üyeleri	Mülkiyetindeki Yerler	Tasarruf Edenler	Bulunduğu Yer
Menüçöhr	Bir hisse çayır, bağ, değirmen	Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı	Güney Nahiyesi / Ahıska Rabat-ı Kalesi
Dedisimedi	Bir hisse çayır, bağ, değirmen	Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı	Güney Nahiyesi / Ahıska Rabat-ı Kalesi
Dedisimedi	Bir Hisse Bağ	Oltu Sipahisi İsmail	Güney Nahiyesi/ Klde
Dedisimedi	Bağ	Ali Bey Haydar Paşa oğlu	Azğur / Rabat'ta
Dedisimedi	İki kilelik bağ, bir hisse arazi	Zaim Elia	Azğur /Rabat
Dedisimedi ve müridi Hüsrev	Bağ, bahçe	Dergah-i Aliye Çavuşu Uğurlu	Azğur / Sinuban
Dedisimedi	Bağ, bahçe	Azğur Gulamı Mustafa Abdullah oğlu	Azğur / Zurzana
Ana Hatuna	Bir hisse çayır, bağ, değirmen	Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı	Güney Nahiyesi /Ahıska Rabat-ı Kalesi
Simon'un kızı Elena	Bir hisse bağ	Oltu Miralay Veli	Büyük Merek / Kuzay
Simon'un kızı Menüçöhr'ün hanımı Elena Hatun	İki hisse bağ, yirmi kilelik harman, tarla, merek	Ahıska Miralayı Yadigar	Büyük Merek / Kuzay
Cakeli	Bağ, bahçe, tarlalar, çeşme	Dergah-i Aliye Çavuşu Kaya	Yukarı Marda / Kuzay

3. Ahıska Sancağı Devlet Görevlilerinin Tasarrufundaki Topraklar

Ahıska Sancağı'nda XVI. yüzyılın sonunda Atabey ailesinden sonra en büyük mülk sahibi Çıldır Beylerbeyi Hızır Paşa idi³⁵⁸. Bölgede görevli Ahıska, Ardanuç, Oltu, Çıldır, Otskhe miralayları, Çıldır Defter Kethüdası, Çıldır Miralimi, sipahiler, dizdar ve çavuşlar da yaptıkları görev karşılığında mülklerden yararlanmaktaydı. 1595 tarihli Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan tahrir defteri kayıtlarından yararlanarak tespit edebildiğimiz devlet görevlileri, mülk sahipleri ve mülklerin buldukları yerler Tablo 13'de gösterilmiştir.

³⁵⁶ Kamil, A., "Velikiy Mouravi- Georgiy Saakadze", <http://s30556663155.mirtesen.ru/blog/43480953045/Georgiy-Saakadze>. Erişim Tarihi: 23 Ekim 2012.

³⁵⁷ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilâyetis didi davtari*, s. 22-171.

³⁵⁸ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 21; *Gurcistanis vilâyetis didi davtari*, s. 24.

Tablo. 13. Ahıska Sancağı Devlet Görevlilerinin Tasarrufundaki Topraklar³⁵⁹

Devlet Görevlileri	Mülk Sahipleri	Bulunduğu Köy / Nahiye
Çıldır Mir-Mirani Hızır Paşa	Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı'nın elli kilelik bir hisse çiftlik, otuz kilelik bir hisse çiftlik, on kilelik bir hisse etrafı çevrili çayır, Apiyet köyündeki bir bağ, değirmen.	Ude Rabatı
Hızır Paşa	Ali Paşa'nın iki hisse bağ, Mlaşhev köyünde bir hisse bağ, on kilelik tarla	Küçük Merek / Kuzay
Hızır Paşa	Yevane'nin tarlası, bağ	Küçük Merek
Ahıska Miralay Yadiğar	Simon'un kızı Menüçöhr'ün hanımı Elena Hatun'un iki hisse bağ, yirmi kilelik harman, tarla, merek	Büyük Merek / Kuzay
Ardanuç Miralay Veli	Zemin tarla, çayır, bir hisse değirmen, bostanlık tarla, bahçe, bir hisse bağ	Aşağı Marda/ Kuzay
Oltu Miralay Veli	Simon'un kızı Elena'nın bir hisse bağ	Büyük Merek / Kuzay
Oltu Miralay Veli	Yason Keşiş'in iki hisse bağ, elli kilelik zemin tarlaları	Hideti / Azğur
Oltu Miralay Veli	Keşiş'in bir hisse bağ	Tkemlovana / Azğur
Veli Miralay	Aznaur Zavika ve kardeşi Keygubat, Raşten, Talut'un üç hisse tarlası, bahçenin bir hissesi	Blorza/ Azğur
Ardahan Miralay Fuad	Maksime Keşiş'in Bağ	Untsa / Otskhe
Çıldır Miralay Kaya Zaim	Bağ, bahçe, çayır, harman, zemin ve değirmen	Yukarı ve Aşağı Huma / Güney
Otskhe Livası Miralay Hızır	Çiftlik	Rabat Kale-i Nomaskerd / Otskhe
Çıldır Defter Kethudası Kaya	Menüçöhr'ün beş kilelik bir hisse bağ	Ahıska / Güney
Ali Kethuda	Arsen Keşiş'in Zemini	An / Güney
Ali Kethuda	Yuran Zimmi'nin Zemini	Kikinet / Otskhe
Çıldır Vilayeti Mir alimi	Matskverili Keşiş'in zemin tarlası, bahçesi, çayırı	Oral / Kuzay
Oltu Sipahisi İsmail	Dedisimedi'nin bir hisse bağ	Klde / Güney
Hamza Sipahi	Aznaur Gabriel Givia oğlunun zemini, çayırı	Gorgul / Ude
Dergah-i Aliye Çavuşu Uğurlu	Dedisimedi ve müridi Hüsrev'in bağ, bahçesi	Azğur / Sinuban
Azğur Gulamı Mustafa Abdullah oğlu	Dedisimedi'nin bağ, bahçesi	Azğur / Zurzana
Dergah-i Aliye Çavuşu Kaya	Cakeli'lerin bağ, bahçesi, tarlaları, çeşmesi	Yukarı Marda / Kuzay
Dergah-i Ali'nin Çavuşu Kaya	Yoncalık, bostanlık tarlaları	Büyük Merek /Kuzay
Dergah-i Aliye Çavuşu Ali	Aznaurun bağ, bahçesi ve zemin tarlası	Yukarı ve Aşağı Orçoşan / Ude
Dizdar Mehmet Çavuş Seydi Ali	Şahaziz Keşiş'in iki hisse bağ, bir hisse bahçesi, zemin tarlası, çayırı	Aspinza Rabat'ta
Yusuf ağa ve Kardeşi Mustafa Çavuş	Bağ	Yukarı ve Aşağı Huma / Güney
Ahmed Çavuş	Aznaur Davit'in tarlası	Aşağı Pamaç /Kuzay
Himmet Çavuş	Aznaur Gogata'nın zemin tarlası	Irka / Ude
Yusuf ağa ve Kardeşi Mustafa Çavuş	Zarbel ve oğlu İvane'nin bağ, bahçesi, değirmeni, tarlaları, çayırı	Sinuban / Azğur
Hüseyn Çavuş	Aznaur Sevar'ın bağ, bahçesi	Zurzana / Azğur
Murad Çavuş	Papuna Mehrab Aznaur oğlu'nun bir hisse bağ, bir hisse bahçesi, bir hisse değirmeni, harman yeri, tarlası, çayırı	Aşağı Oşora / Aspinza
Şaban Çavuş	Rosap zimminin bir hisse iki kilelik bağ	Giorgisminda / Azğur
Veli Zaim	Matskverili Keşiş'in bir hisse tarlası, mereki, zemini, harmanı, çayırı, değirmeni	Büyük Merek / Kuzay

³⁵⁹ Çikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

Tablo. 13'ün devamı

Ahıska zaimi Katip Yusuf	Aznavur Gulaba'nın iki hisse bağı, bahçesi, zemin tarlası, çayırı	Klde / Ggüney
Zaim Sadullah	Aznavur Barzi ve Keykavus'un çiftliği, bağı, hanesi	Heot / Çeçerek
Çeçerek Zaimi Katip Yusuf	İvane Batono'nun beş kilelik bağı	Klde / Güney
Zaim Yusuf	Gatena Gurgen oğlunun iki hisse bağı, iki hisse zemin tarlası, bostan zemini, bağı ve çayırı	Klde / Güney
Zaim Hüseyin	Üç hisse Ahalşeni bağı, bir hisse Kakaur bağı, bir hisse Dedobar bağı, bir hisse Kodaraul bağı, bir hisse Dablari bağı, Ude Kalesi yanındaki iki hisse bağ, Hodab'un meşhur tarlası iki hisse, Sabudaur'un bir hisse çayırı, bir bab değirmeni, Zemo Çala denilen bir hisse çayır	Ude Rabat-ı Kalesi Köyü / Ude
Zaim Hüseyin	Bir hisse çiftlik Hüseyin'in tasarrufunda idi	Bolacur / Ude
Zaim Hüseyin	Bir hisse çiftlik	Aral / Ude
Zaim Hüseyin Abdullah oğlu	İki hisse bağ	Goraşen / Ude
Zaim Hüseyin	İki hisse zemin tarlası	Kaharet / Ude
Zaim Hüseyin	İki hisse çiftlik	Hona / Ude
Zaim Hüseyin	Reraul'un bir hisse çiftliği	Huro / Ude
Zaim Hüseyin	Üç bağ	Untsa / Otskhe
Hüseyin Zaim Abdullah	Bir hisse bağ	Tsire / Altunkale
Zaim Ahmet Çelebi	Ahmed Beg ve Ali kardeşlerinin çiftliği Ahmed Çelebi'nin tasarrufunda	Tsahan / Otskhe
Zaim Elia	Mahu Ener Ali'nin bir hisse bağı Zaim Elia'nın tasarrufunda	Aspinza Rabat / Aspinza
Katib Cenab-e Bein Mehmed Kasu oğlu	Yedi hisse zemin ve tarla	Borcomi / Çeçerek
Katib Yusuf	Canşaur'un zemini, çayırı, bağları	Talashev, nam- i diğer Hedsuban / Çeçerek

Tımar, zeamet veya hâs sahibi sefere katılırken yanında götürmek için *cebelü*³⁶⁰ adlandırılan askerleri gelirleriyle beslemek zorundaydı.

4. Ahıska Sancağı'ndaki Aznavurların Tasarrufundaki Topraklar

Gürcistan'da asilzadelere *aznavur* denilirdi. Asilzadelik, aileden geldiği gibi, verdiği hizmetin karşılığı elde edilen bir imtiyaz da olabilirdi. *Kral soylu, tavad aznavurlar* ve *kilise aznavurları* olmak üzere üçe ayrılmaktaydılar. Aznavurlar, feodal sınıfının çoğunluğunu teşkil etmekte olup askeri hizmette de bulunmaktaydılar ve ordunun teşkili işinde önemli yer tutuyorlardı. Bunlara Ahıska Sancağı'nda ismi geçen Çomağa, Giorgi, Keygubad, İvane, Davit, Bahadır, Guraspa, vd. örnek verebiliriz. Gürcistan tarihinde aznavurlar içerisinde çok ünlü kahramanlar çıkmıştır. Onların en ünlüsü, kral aznavurları soyundan gelen ve Büyük Mouravi diye

³⁶⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 450.

adlandırılan Giorgi Saakadze (1580-1629) idi. Ahıska aznaurlarına bölgenin fethi sonrası mülk hakkı tanınmıştı. Bu mülkler, mülkleri tasarruf edenler ve buldukları köyler Tablo 14’de verilmiştir.

Tablo. 14. Ahıska Sancağı’ndaki Aznaurların Mülkleri ve Bu Mülkleri Tasarrufu Edenler³⁶¹

Aznaurlar	Mülkleri	Tasarruf Edenler	Bulunduğu Yer
Çomağa	Bağı	Yusuf Ağa ve kardeşi Mustafa Çavuş	Yukarı ve Aşağı Huma / Güney
Bayandur ve Çomağa	Bağı, bahçesi, çayırı, harmanı, zemini ve değirmeni	Çıldır Miralay Kaya Zaim	Yukarı ve Aşağı Huma / Güney
Giorgi	Zemin	İsmail	Çunte / Güney
Giorgi	Bağı, bahçesi, tarlaları, çeşmesi	Dergah-i Aliye Çavuşu Kaya	Yukarı Marda/Kuzay
Keygubad	Zemin	Ali Kethuda	An
Gualaba	İki hisse bağ, bahçesi, zemin tarlası, çayır	Ahıska Zaimi Katip Yusuf	Klde / Güney
İvane	Bir hisse bağ, bahçe, değirmen, harman, evler, tarla	Kılavuz Kasım	Arkissihe / Kuzay
Davit	Tarlası	Ahmed Çavuş	Aşağı Pamaç /Kuzay
Bahadr	Bir hisse bağ, bir hisse bahçe, evler, tarlalar, çayır, iki hisse değirmen	Defter Emimi Mehmed Çelebi	Yukarı Marda /Kuzay
Guraspa	Değirmen		Ude Rabat / Ude
Gogata	Zemin tarlası	Himmet Çavuş	Irka / Ude
Zaal	Otuz kilelik ve dört hisse zemin tarlası, değirmen		Meydan / Ude
Gabriel Givia oğlu	Zemin, çayır	Hamza Sipahi	Gorgul / Ude
Cibladze	Zemin ve Toba zemileri ve tarlalar	Mustafa ve Musa	Orpola / Azğur
Zavika ve kardeşi Keygubat, Rašten, Talut	Üç hisse tarla, bahçenin bir hissesi	Mustafa ve Musa Valda Veli Miralay	Blorza / Azğur
Zarbel ve oğlu İvane	Bağ, bahçe, değirmen, tarlalar, çayır	Yusuf Ağa ve kardeşi Mustafa Çavuş	Sinuban / Azğur
Sevar	Bağ, bahçe	Hüseyin Çavuş	Zurzana / Azğur
Papuna Mehrab Aznaur oğlu	Bir hisse bağ, bir hisse bahçe, bir hisse değirmen, harman yeri, tarla, çayır	Murad Çavuş	Aşağı Oşora / Aspinza
Barzi ve Keykavus	Çiftlik, bağ, hane	Zaim Sadullah	Heot / Çeçerek

5. Ahıska Sancağı’ndaki Dini Görevlilerin Tasarrufundaki Topraklar

Ahıska Bölgesi'nin aznaur soyundan gelen piskopos ve keşişleri toprak sahipleriydiler. Matskverili olarak bilinen Azğur Baş Piskoposu, Çıldır Eyaleti'nin baş dini görevlisiydi. Baş Piskopos, keşiş vd. dini görevlilerin mülkleri ve o mülkleri tasarruf edenler bulunduğu mevkileriyle birlikte Tablo 15’de belirtilmiştir.

³⁶¹ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

Tablo. 15. Ahıska Sancağı'ndaki Kilise, Piskopos ve Keşişlerin Tasarrufundaki Topraklar³⁶²

Kilise	Mülkleri	Tasarruf Edenler	Bulunduğu Köy / Nahiye
Kilise	Bağ	Yusuf ve Mustafa Çavuş	Yukarı ve Aşağı Huma / Güney
Çule Kilisesi Keşişi	Bir hisse bağ, bir hisse bahçe, zemin tarlası ve bostan	Ömer Çelebi	Tsire / Altunkale
Arsen Keşiş	Sekiz hisse zemin tarlası, iki hisse bağ, zemin hanesi, harman ve değirmen	Mehmed'in tasarrufunda	Tskrut köyü / Güney
Arsen Keşiş	Zemin	Ali Kethuda	An / Güney
Arsen Keşiş	Bir hisse bağ	Mustafa Zaim	Küçük Merek / Kuzay
Dekanos Keşiş	Bir hisse bağ	Veli Zaim	Büyük Merek / Kuzay
Azğur Keşişi	Bağ	Ali Bey Haydar Paşa oğlu	Rabat / Azğur
Yason Keşiş	İki hisse bağ, elli kilelik zemin tarlaları	Oltu Miralay Veli	Hideti / Azğur
Keşiş	Bir hisse bağ	Oltu Miralay Veli	Tkemlovana / Azğur
Keşiş Giorgi ve kardeşi Maharebel	Bir hisse bağ	Mehmed Abdullah oğlu	Sakuneti / Azğur
Kristopor Keşiş	Zemin	İbrahim Abdullah oğlu	Tsire / Altunkale
Keşiş Maksime	Bağ	Ardahan Miralay Fuad	Untsa / Otskhe
Keşiş Şahaziz	İki hisse bağ, bir hisse bahçe, zemin tarlası, çayır	Dizdar Mehmet Çavuş Seydi Ali	Aspinza Rabat / Aspinza
Piskopos	Bir hisse bağ	Mustafa Zaim	Küçük Merek / Kuzay
Matskverili Keşiş	Zemin, çayır, tarla, Karatuban mahallesinde zemin, harman, evler	Mehmet Hasan	Çunte / Güney
Matskverili Keşiş	Bir hisse bağ	Mustafa	Arkissihe / Kuzay
Matskverili Keşiş	Zemin tarlası, bahçe, çayır	Çıldır Vilayeti Mir alimi	Oral / Kuzay
Matskverili Keşiş	Çiftlik	Zaim	Yukarı Küçük Baral/ Kuzay
Matskverili Keşiş	Bir hisse tarla, merak, zemin, harman, çayır, değirmen	Veli Zaim	Büyük Merek / Kuzay
Matskverili Keşiş	İki hisse tarla, bağ	Hızır Paşa	Küçük Merek / Kuzay
Matskverili Keşiş	Zemin, çayır, tarla, Karatuban mahallesinde zemin, harman, evler	Mehmet Hasan'ın tasarrufunda	Çunte / Güney
Matskverili Keşiş'in	İki hisse bağ	Mustafa	Arkissihe / Kuzay
Matskverili Keşişin	Zemin tarlası, bahçe, çayır	Çıldır Vilayeti Mir alimi	Oral / Kuzay
Matskverili Keşişin	Çiftlik	Zaim	Yukarı Küçük Baral/ Kuzay
Matskverili Keşişin	Bir hisse tarla, merak, zemin, harman, çayır, değirmen	Veli Zaim	Büyük Merek / Kuzay
Matskverili Keşiş	İki hisse tarla, bağ	Hızır Paşa	Küçük Merek / Kuzay

6. Ahıska Sancağı'ndaki Diğer Toprak Sahiplerinin Mülkleri ve Toprağı Tasarruf Edenler

Ahıska Sancağı'nda 1595 tarihli tahrir defteri kayıtlarına göre isimlerini ve mülklerini belirlediğimiz, fakat görevlerini tespit edemediğimiz bazı toprak sahipleri

³⁶² Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

bulunmaktadır. İvane Batono, Gatena Gurgen oğlu, Amir Çelebi, Gogiçe, Lalauri, Nadirauli, Korbaul, Papuna Uzuna oğlu vd. bunlara örnek verebiliriz. Tablo 16’da bu gibi feodal zümrenin mülkleri, bu mülkleri tasarruf edenler ve mülklerin buldukları köylerin isimleri verilmiştir.

Tablo. 16. Ahıska Sancağı’ndaki Diğer Toprak Sahiplerinin Mülkleri ve Toprağı Tasarruf Edenler³⁶³

Diğer Şahıslar	Mülkleri	Tasarruf Edenler	Bulduğu Köy / Nahiye
İvane Batono	Beş kilelik bağ	Çeçerek Zaimi Katip Yusuf	Klde / Güney
Gatena Gurgen oğlu	İki hisse bağ, iki hisse zemin tarla, bostan zemini, bağ ve çayır	Zaim Yusuf	Klde / Güney
Amir Çelebi	Çiftlik, çayır	Ahıska sağ plangi Gulam Ahmed Bey	Sazel /Kuzay
Gogiçe	Bir hisse bağ	Ahmed	Arkissihe / Kuzay
Lalauri	Zemin tarlası, bağ, bahçe	Zülfikar	Arkissihe / Kuzay
Nadirauli	Bağ	Zülfikar	Arkissihe / Kuzay
Korbaul	Dört hisse bağ	Zülfikar	Arkissihe / Kuzay
Papuna Uzuna oğlu	Bağ, bahçe	Ahıska Kalesi koruyucusu İbrahim	Yukarı ve Aşağı Shvlis Kuzay
Mermla ve Melhamatur	Tarla	Katip Mustafa	Oral / Kuzay
Varzel, Masasa, Zaliya, Lalut, Kakuna, Ramak	Yoncalık, bostanlıklar	Dergah-i Ali’nin Çavuşu Kaya	Byük Merek /Kuzay
Yevane	Tarla, bağ	Hızır Paşa	Küçük Merek / Kuzay
Cimşir Papuna, Naskida	Zemin tarlası	Ömer Hacı Kerim Oğlu	Ab/ Kuzay
Satuna	Zemin Tarlası, Çayır	Kevaidan Ağa	Heg / Kuzay

C. AHISKA SANCAĞI’NDA EKONOMİK HAYAT

1. Ahıska Sancağı’nda Üretimi Yapılan Tarım Ürünleri ve Onlardan Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti’nin iktisâdî gücünü, esas itibariyle ziraat teşkil etmekte olup, bu da ekincilik, bağcılık ve hayvancılık olmak üzere başlıca üç şekilde inkişaf etmektedir³⁶⁴. Ziraatın temel emek birimi, hane reisi erkeğin simgelediği köylü

³⁶³ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 22-171.

³⁶⁴ İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası**, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 170.

ailesidir³⁶⁵. Devletin sınırları içerisindeki bölgelerin coğrafi özellikleri, iklim şartları, kültürel yapıları, ekonomik ve sosyal durumları dikkate alınarak vergi düzeni kurulmuştu³⁶⁶. Tarım, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik esasını oluşturduğu gibi, sosyo-kültürel ve politik ilişkilerinin en önemli belirleyicisi olmuştur³⁶⁷. Ziraat üretim Osmanlılarda vergiye tâbi tutulan ekonomik sahanın esasını teşkil etmekte olup devlet masraflarının çiftçiden alınan vergilerle karşılanacak malî sistemin geliştiği görülmektedir³⁶⁸. Bölgede belirlenen vergi miktarları o bölgeye ait kanunnamelerde ayrıntılı şekilde belirtilmiştir. XVI. yüzyıl sonlarında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı geneline baktığımızda, iktisâdi hayatın esasını, ziraat ve hayvancılığın oluşturduğunu görüyoruz. Nahiye köylerinin hemen hepsinde halkın ziraatle meşgul olduğu ve hayvan beslediği tahrir kayıtlarından belli olmaktadır. Ahıska Sancağı'ndan vergi olarak toplanan 2.231.847 akçenin 2.193.716 akçesi tarım ürünlerinden ve hayvancılıktan alınan vergiler teşkil etmektedir. Bu da Ahıska Sancağı'ndan alınan tüm verginin % 98'ini oluşturmaktadır. 1595 yılında tarım ürünlerinden alınan vergi hinta /buğday/, şair /arpa/, çavdar ve erzen'in vergi tahrir dökümü verilmiştir.

a) Hububat

Osmanlı Devleti coğrafyasında, hububat en fazla üretimi yapılan tarım ürünüdür³⁶⁹. En önemli vergi kaynaklarından biri olup, öşrün % 50'sini sağlamaktadır³⁷⁰. Hububat üretimin iki önemli sebebi vardı; birincisi, günümüzde de olduğu gibi halkın ana gıda maddesi olması, ikincisi stratejik öneme sahip

³⁶⁵ Halil İncalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1993, s. 2.

³⁶⁶ Ahmet Gündüz, Erdiñ Gülcü, "XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584)," **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute**, Yıl/Year: 2009, Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 12, s.310.

³⁶⁷ Pala, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Örgütlenme**.

³⁶⁸ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, C. I., s. 406.

³⁶⁹ Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası**, s. 172; Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 136.

³⁷⁰ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 102.

olmasıdır³⁷¹. Bu sebepten hububat ziraatı ve özellikle buğday üretimi kanunnameler ile sıkı denetime tabi tutulmuş³⁷², buğday ve arpa ekimi devlet tarafından uzun müddet teşvik edilmiştir³⁷³. Osmanlı Devleti'nde hububat üretimi ve vergilendirilmesine ait konuların incelenmesi, ülkenin genel ekonomik seviyesinin açıklanmasında gerekli unsurlardandır³⁷⁴.

1595 tarihli Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan'da hinta (buğday) ve şair (arpa), çavdar, erzen (darı, mısır) başlıkları adı altında verilmiş olan hububat türü ürünlerde ölçü birimi olarak *kile* kullanılmıştır. Kilenin IX. yüzyıldan itibaren kullanıldığı iddia edilse de, Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik devrinde de (724-743) kullanıldığı bilinmektedir³⁷⁵. Kilenin Gürcistan ve Çıldır Eyâleti Kanunnâmeleri'nde miktarı gösterilmediğinden biz İstanbul kilesini baz almayı uygun bulduk. Zira o zamanlar İstanbul başkent idi çok yerde İstanbul kilesi ağırlık ölçüsü kullanılmaktaydı. Bir kile 25,656 kg'a denk gelmektedir³⁷⁶. Hububat öşrü, köylü ürününü ambara koymadan önce ölçümü yapılarak alınmaktadır³⁷⁷. Hububattan elde edilen öşrün miktarı, tahrir defterlerinde hem ağırlık birimleriyle

³⁷¹ İbrahim Solak, **XVI. Yüzyılda Zamantu Kazâsı'nın Sosyal ve İktisâdî Yapısı**, Tablet Yayınları, Konya, 2007, s. 48; Selahittin Özçelik, **XIX. Yüzyılda Honaz Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat**, Fakülte Kitabevi, Isparta-2005, s. 62.

³⁷² Volkan Ertürk, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Ziarâî Yapı ve Köylülerin Geçim Durumları Hakkında Bir Değerlendirme: Akşehir Örneği/An Evaluation of Agricultural Structure and Peasants Subsistence in the XVI. Century Anatolia: Akşehir Case", **TURKISH STUDIE** -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, Volume 6/4 Fall 2011, p.524, www.turkishstudies.net.

³⁷³ Özçelik, **op. cit.**, s. 383.

³⁷⁴ Eftal Şükrü. Batmaz, "XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnâmelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi," **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: XXIII, Sayı: 36, Ankara, 2004, s. 36. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/31/228.pdf>.

³⁷⁵ Selçuk Ural, "Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Hâkimiyetinde Pakrac Livası-Pakrac Liva, Under otoman Rule in Second Half of Sixteenth Century," **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, ISSN: 1303-5134, Cilt: 6, Sayı: 2, Yıl: 2009, s.783.

³⁷⁶ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Ağırlıklar ve ölçüler**, s. 444.

³⁷⁷ Lütfü Göçer, "XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan alınan Vergiler," **İÜİF Yay.** İstanbul 1964, s. 54.

(müd, kile vb), hem de akçe olarak kaydedilmiştir³⁷⁸. Defter kayıtlarına göre hububat çeşitlerini ayrıca inceleyelim;

Arpa (Şair): Ahıska Sancağı'nda arpa, ekimi yapılan tarım ürünlerinin ön sırasında bulunmaktadır. Çok dayanıklı bir bitki olan arpa, buğdayın ekilmediği yerlerde de ekilip, ürün alınabilir. Daha çok hayvan yemi olarak bilinen arpa, buğdayla karıştırılarak ekmek yapımında da kullanılmaktadır³⁷⁹. Arpa stratejik bir değere sahiptir. Sefer zamanında atların beslenmesi için arpa ve samana ihtiyaç duyulması, bu hububat türünün önemini artırmıştır. Defterde arpa, *şa'ir* olarak adlandırılmaktadır. Arpadan Ahıska Sancağı'nda tahriri yapılan 240 coğrafi birimden toplanan vergi miktarı 92.004 kiledir (Bkz.Tablo 17).

Tablo. 17. XVII Ahıska Sancağı Nahiyelerinin Hububat Vergi Dökümü³⁸⁰

Sıra No	Nahiyeler	Hinta		Şair		Çavdar		Erzen	
		Kile	Kıymet	Kile	Kıymet	Kile	Kıymet	Kile	Kıymet
1	Güney	6323	75876	7230	72300	1140	11400	916	9160
2	Kuzay	8271	99252	10.364	103.640	1032	10320	816	8160
3	Ude	10550	126600	12440	124400	1963	19630	1552	15520
4.	Kvablian	1060	12720	1820	18200	105	1050	20	200
5	Azğur	11240	134880	13430	134300	1442	14420	690	6900
6	Altunkale	4967	59604	5390	53900	755	7550	602	6020
7	Otshe	8020	96240	7540	75400	1030	10300	768	7680
8	Aspinza	11330	135960	13920	139200	1288	12880	428	4280
9	Çeçerek	13950	167400	19870	198700	2915	29150	1005	10050
	Toplam	75711	908532	92004	920040	11670	116700	6797	67970

Tahriri yapılmayan ve ancak hâsılatı gösterilen diğer 81 köyde de arpa ekildiği göz önüne alındığında, vergi miktarı yükselmiş olur. Defterde her köyün hububat vergi miktarları kile olarak verildikten sonra onun ardından paralel olarak değeri akçe ile gösterilmiştir. Arpanın sancaktaki toplam tahrir kıymeti 920.040 akçe

³⁷⁸ Volkan Ertürk, "1568 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Vize Kazası-An The District of Vize as Per The Detailed Tax Register Dated 1568," **The Journal of Academic Social Science Studies JASSS, International Journal of Social Science.** Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2011>, Volume 6 Issue 8, p. 197-221, October 2013, s. 209.,

³⁷⁹ Mehmed Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara, TTK Basımevi, 1989. s. 101.

³⁸⁰ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

olmuştur. Dolayısıyla, 240 köyden 92.004 kile, yani 2.360 455 kg. arpa vergisi alınmakta idi ki, bunun tahrir kıymeti 920.040 akçedir. Buradan da görüldüğü gibi, arpanın bir kilesinin kıymeti 10 akçedir. Gürcistan Kanunnâmesi'ne gereğince 1/5 vergi alındığına göre üretim 460.020 kile olmaktadır. Kilesi 10 akçe olan arpanın bir kg fiyatı ise 0,39 akçe olmaktadır (Bkz. Tablo 18).

Tablo. 18. Ahıska Sancağı'ndaki Ürünlerin Bir Kilesinin ve Bir Men'in Tahrir Kıymetleri³⁸¹

Ürünün çeşitleri	Kile	Kıymeti (akçe)	Kg	Kıymeti (akçe)
Hınta/Buğday/	1	12	1	0,47
Şair/Arpa/	1	10	1	0,39
Çavdar	1	10	1	0,39
Erzen/Darı/	1	10	1	0,39
Nohut	1	30	1	1,17
Mercimek	1	20	1	0,78
Bakla	1	15	1	0,58
Ceviz	1	20	1	0,78
Şıra	1 (men)	8		

Buğday (Hınta): Buğday, Ahıska Sancağı'nın köy ve mezralarının vazgeçilmez ürünü olup, tarım ürünlerinde arpadan sonra ikincidir. Tahriri yapılan 240 köyün tümünde buğday üretilmekteydi. Buğday karasal iklimi seven bitki olduğu için, Osmanlı Devleti'nin tüm vilayetlerinde olduğu gibi, Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyaleti'nde de en fazla ekilen yıllık bir bitkidir. Bir besin maddesi olmaktan başka, çiftlik hayvanları için de yem maddesi olarak yetiştirilmekteydi. Buğdayın atık ürünü olan saman da hayvan yemi olarak kullanılıyordu. İncelediğimiz defterde buğdayın adı *resm-i hınta* olarak geçmektedir. Ahıska Sancağı'nda tahriri dökümü olan 240 köyden 75.711 kile (Bkz. Tablo 17) buğday vergisi toplanmaktaydı. Yalnız hasılatları gösterilen diğer 81 kırsal bölgede de buğday ekilmekteydi, dolayısıyla bu rakam daha da yükselmiş olur. Gürcistan Kanunnamesi gereğince halktan 1/5 vergi alındığın göz önüne alınırsa, toplam üretimin 378.555 kile olduğunu bulmuş oluruz. Bunun değerinin akçe olarak hesaplanması gerektiği için, tüm Osmanlı defterlerinde öşrün yanında onun kıymeti de gösterilmiştir. Nitekim, Ahıska Sancağı'nda toplanan buğdayın değeri 908.532 akçe olarak belirlenmiştir (Tablo 17). Tahrir dökümünden anlaşıldığı gibi, bir kile buğdayın

³⁸¹ Çikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilâyetis didi davtari*, s. 22-171.

fiyatı 12 akçedir. Bu durumda bir kg. buğdayın fiyatı 0,47 akçeyi bulmaktadır (Bkz. Tablo 18).

Çavdar: Buğday ve arpadan sonra üretimde üçüncü sırayı çavdar almaktadır. Tahriri olan 240 köyün 236 köyünde çavdar ekilmekteydi Serin yayla iklimini seven çavdar, hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Çavdardan alınan vergi miktarı 11.670 kiledir (Bkz. Tablo 17). Ahıska Sancağı'nda çavdar üretimi 58.350 kile olmuştur. Çavdarın bir kilesi 10 akçe olduğundan, bir kg'ı 0,39 akçedir (Bkz. Tablo 18).

Erzen: Ahıska Sancağı'nda üretimi yapılan bir diğer ürün de *resm-i erzendir*. Erzen, darı ve mısır anlamında kullanılmaktadır³⁸². Buğdaygillerden olan darı insan gıdası olarak kullanıldığı gibi, hayvan yemi olarak da kullanılmaktaydı. Darı, günümüz Türkçesi'nde mısır olarak bilinen bitkidir. Osmanlı zamanında mısır anlamında “darı” da kullanılmıştır³⁸³. Trabzon Sancağı'nın 1486 tarihli kayıtlarından³⁸⁴, Ahıskalıların darıya “lâzut” dediği anlaşılmaktadır. Günümüzde Azerbaycan resmi dilinde hala “darı”, “mısır” anlamında kullanılmaktadır. Tahriri yapılmış 240 köyden 192 köyünde erzen ekilmekteydi. Bu köylerden toplam 6.797 kile (Bkz. Tablo 17) vergi toplanmaktaydı ki, bunun da tahrir kıymeti 67.970 akçedir. Tahrir kıymetinden de görüldüğü gibi erzen'in bir kilesinin fiyatı 10 akçedir. Bu durumda bir kg. erzen 0,39 akçeyi bulmaktadır (Bkz. Tablo 18). Erzen'in üretim miktarı 33. 985 kiledir (Tablo 18).

Ahıska Sancağı'nda tam tahriri yapılan 240 köye göre kişi başına düşen üretim miktarı buğday 14.00 kile veya 360 kg, şair (arpa) miktarı 17,02 kile veya 437 kg, çavdar miktarı 2,59 kile veya 55 kg, erzen miktarı ise 56 kile veya 32 kg. olmuştur (Bkz. Tablo 19).

³⁸² Kurt, **Kars-ı Maraş (Kadirli) Sancağı'nda Ekonomi**, s. 904.

³⁸³ Selahattin Özçelik, **XIX. Yüzyılda Honaz Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat**, Isparta, Fakülte Kitapevi, 2005, s. 401.

³⁸⁴ M. Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat**, Ankara, TTK Basımevi, 2002, s. 490.

Tablo. 19. Ahıska Sancağı'nda Kişi Başına Düşen Üretim Kile ve Kg Olarak³⁸⁵

Ürünler	Toplam Üretim	Toplam Hane	Haneye Göre, Kile	Hanede 8 Kişi Başına , Kile	Kg Olarak
Hınta/buğday/	378555	3378	112,06	14.00	360
Şair/arpa/	460020	3378	136,18	17.02	437
Çavdar	58350	3378	17,27	2,59	55
Erzen	33985	3378	10,06	1,56	32

b) Bakliyat

Bakliyat halkın en önemli gıda maddelerinden birisidir. “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defterine göre, üretimi yapılan bakliyat türleri nohut, mercimek ve bakladır. Vergi miktarının az olmasına rağmen nohut nahiyelerin tümünde ekilmekte idi. Bunlardan en fazla hasılatı 105 kile vergisi olan Ude Nahiyesi'dir. (Bkz. Tablo 20). Ude Nahiyesi'nden 3.150 akçe alındığına göre bir kile nohutun fiyatı 30 akçeye (Bkz. Tablo 20) denk gelmektedir. En az vergi veren nahie ise, iki kile nohutu veya 60 akçesiyle Kvablian Nahiyesi'dir. Ahıska Sancağı'ndan toplam 359 kile veya 10.770 akçe vergi hasıl edilmektedir (Bkz. Tablo 20).

Halkın önemli gıda maddelerinden olan mercimek de aynı nohut gibi sancağın tüm nahiyelerinde yetiştirilmekteydi. Ude Nahiyesi 126 kile veya 2.520 akçe vergisiyle birinci sırada, Otskhe Nahiyesi ise iki kile öşrü veya 40 akçe vergisiyle sonuncu sıradadır. Bir kile mercimeğin fiyatı 20 akçeye denk gelmektedir (Bkz. Tablo 20).

Tahrir defterinde adı geçen üçüncü bakliyat türü bakladır. Bakla 9 nahiyenin 7'sinde yetiştirilmektedir. 138 kile öşrü ve 2.070 akçesiyle Ude Nahiyesi birinci sırada olup en az vergi veren nahie, iki kile öşrü veya 30 akçesiyle Aspinza Nahiyesi'dir. Sancağın Kvablian ve Çeçerek nahiyelerinde ise bakla yetiştirilmiyordu. Sancakta toplam bakla hasılatı 382 kile olup tahrir fiyatı ise 5.730 akçedir (Bkz. Tablo 20).

³⁸⁵ Cıkia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

Tablo. 20. Ahıska Sancağı Nahiyelerinin Bakliyat Vergi Dökümü³⁸⁶

Sıra No	Nahiyeler	Nohut		Mercimek		Bakla	
		Kile	Kıymeti	Kile	Kıymeti	Kile	Kıymeti
1	Güney	61	1830	58	1160	74	1110
2	Kuzay	52	1560	71	1420	94	1410
3	Ude	105	3150	126	2520	138	2070
4.	Kvablian	2	60	6	120	-	-
5	Azğur	63	1890	74	1480	64	960
6	Altunkale	11	330	12	240	7	105
7	Otshe	5	150	2	40	3	45
8	Aspinza	14	420	17	340	2	30
9	Çeçerek	46	1380	50	1000	-	-
	Toplam:	359	10770	416	8320	382	5730

2. Ahıska Sancağı'nda Bağ, Bahçe ve Bostancılık

1595 tarihli Tahrir Defteri'ne göre Ahıska Sancağı'nda bağcılık, bahçe ve bostancılıkla alakalı *şıra, meyve, ceviz ve resm-i botsan* adı altında vergi çeşitleri gözükmektedir. Bölge, kanunnamede belirtildiği gibi taşlık olsa da, az miktardaki tarıma elverişli toprakların verimliliği ile dikkati çekmektedir.

Ahıska Sancağı'nda üretimi yapılan meyve türleri içerisinde üzüm üretiminin çok önde olduğu görülmektedir. Sancağın Kvablian Nahiyesi haricinde hemen hemen her yerinde bağcılık yapılmaktadır³⁸⁷. “Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan” tahrir defterinde bağcılıktan alınan vergi *şıra* başlığı altında kaydedilmiştir.

Şıra: Şıra, kökü Latince olan Farsça şire kelimesinden alınmıştır. Latince “siraum” kelimesi, “üzüm suyu” anlamına gelmektedir³⁸⁸. *Resm-i şıra, pekmez öşrü* olarak da bilinmektedir³⁸⁹. Pekmez öşrünün, devletin Müslüman nüfustan topladığı öşür olduğu düşünülmektedir çünkü şarap Müslümanlara yasaktı. Müslim ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı bölgelerde şıra (şarap) üretildiği, Bilecik bağlarından toplanan üzümlerden çok miktarda şarap yapıldığı bilinmektedir. Bilecik gayrimüslimleri şirayı alkollü içecek için hammadde olarak, Müslüman ahali ise

³⁸⁶ Cıkia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

³⁸⁷ Cıkia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

³⁸⁸ Eyuboğlu, *op. cit.*, 483.

³⁸⁹ Becermen, *op. cit.*, s. 42.

pekmez ve pestil yapmakta kullanılmaktaydı³⁹⁰. Bu gibi bölgelerde hazırlanan şarap mukataa usûli ile işletilen meyhânelerde satılmaktaydı³⁹¹. Macaristan'da en fazla gelir getiren ürünlerden biri şıra, yani şaraptı. Buradaki şarabın ölçü birimi Çeber'i (ceber) idi ve 42,42 litreye karşılık geliyordu³⁹². Bu verginin alınma zamanı, üzümlerin tekneye konulduğu ve pekmezin elde edildiği mevsimdir³⁹³. Gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerde ise, şarabın elde edildiği mevsimde vergi toplanıyordu ki, bu da güz mevsimiydi.

Şıra üretimi Ahıska bölgesinde çok eskiden beri yapılmaktaydı. Gürcistan'da M.Ö. öncesi III. yüzyılda üzüm bağlarının mevcut olduğu bilinmektedir³⁹⁴. Gürcistan'da 8000 yıl önce şarapçılık yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Ahıska sadece Osmanlı Devleti'nde değil, dünya ölçeğinde yüksek ve dağlık alanlarda üzüm yetiştirilen tek bölgedir. Ahıska Livası'nda en kaliteli üzümler 900-1700 rakıma sahip Azğur, Orpola, Blorza, Hideti, Tkemlovana, Sakuneti, Sinuban, Giorgisminda, Zurzana ve Agara köylerinde de yetiştirilmekteydi.

Kura, Posof ve Kvablian nehirlerinin Güney, Güney-Doğu ve Güney-Batı kısımlarındaki bağlarda yetiştirilen üzümün alınan şıra, Ahıska'nın Güney Nahiyesi'nde teraslar üzerinde yetiştirilen üzüm şirasından daha kaliteliydi.

En kaliteli üzüm ise, Cakeli hanedanından olan XVI. yüzyıl Ahıska'sının en büyük siyasetçilerinden Dedisimedi'nin Azğur, Sinuban ve Giorgisminda'daki üzüm bağlarında yetiştirilmekteydi³⁹⁵.

³⁹⁰ Doğru, **op. cit.**, s. 158.

³⁹¹ Volkan Ertürk, "16. Yüzyılda Akşehir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısına Dair Bazı Tespitler, Some Findings About the Social and Economical Structure of Akşehir Town In the XVI. Ceentury", **Histuar Studies**, Volume 3/2 2001, s. 209.

³⁹² Erdal Çoban, "Kopan Sancağı'nın (Macaristan) 16. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişmesi Üzerine-Economic Development of Sanja of Kopan (Hunday) in the 16th Century", **OTAM**, Sayı 17, s. 8, Ankara 2005.

³⁹³ Becermen, **loc. cit.**

³⁹⁴ Genadiy Mihayloviç Evstigneev, Yuriy Aleksandroviç Livşits, Oleg Nikolaeviç Singaevskiy, "**Taym produktov pitaniya**", Pişevaya Promişlennost Yayınları, Moskva, 1972, .s. 87.

³⁹⁵ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 87-100; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 89-101.

Şıra vergisi Ahıska Sancağı'nın Kvablian Nahiyesi hariç tümünden alınmakta olup yıllık toplam miktarı 90.440 akçedir. (Bkz. Tablo 21). Şıradan alınan vergi için *men* ağırlık ölçü birimi kullanılmaktadır. . Balkanlarda kullanılan şıra ağırlık birimi ise *mudra*'dır. Bir mudra 10,256 litreye denk gelmektedir³⁹⁶. Ahıska Sancağı'ndan 11.305 men veya 90.440 akçe vergi alınmaktaydı. Azğur Nahiyesi 3.795 kile veya 30.360 akçe vergisi ile sancakta birinci sırada iken, Otshe Nahiyesi 50 kile veya 400 akçe vergisi ile sonuncu sırada yer almaktaydı (Bkz. Tablo 21).

Tablo. 21. Ahıska Sancağı Nahiyelerinde Bağcılık, Meyvecilik ve Bostancılık Vergi Dökümü³⁹⁷

Sıra No	Nahiyeler	Şıra		Meyve	Ceviz		Bostan
		Men	Kıymeti	Akçe	Kile	Kıymeti	Akçe
1	Güney	1595	12760	2430	52	1040	3014
2	Kuzay	1675	13400	1906	91	1820	2340
3	Ude	470	3760	1315	93	1860	5869
4.	Kvablian	-	-	-	10	200	1110
5	Azğur	3795	30360	3840	113	2160	4269
6	Altunkale	315	2520	250	35	700	2820
7	Otshe	50	400	50	-	-	1711
8	Aspinza	1180	9440	2335	19	380	2770
9	Çeçerek	2225	17800	2850	43	860	4124
	Toplam	11305	90440	14976	456	9120	28027

Alkollü içki yasağı ile birlikte meyhanelerin yıkılması ve 16 Temmuz 1670'de alkollü içkiler dairesinin kaldırılması, şıra (şarap) vergisinin de kaldırılmasına sebep oldu³⁹⁸.

Sekiz akçeye denk gelen men, bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. 1561 yılında Kemah'ta 1 men şıranın 20, 1591'de 60, Erzincan'da 1516'da 5, 1530'da 2,5, 1591'de 3,5, Köylühisar'da 1569'da 3, Amid'de 1518'de 5 akçe olduğu bilinmektedir³⁹⁹.

³⁹⁶ Mehmet Emin Yardımcı, "1489, 1530, 1542 Yılları Tahrir Sonuçlarına Gör Bosna'da Ziraat Üretim ve Vergiler," **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S. 56, s. 173, (2007).

³⁹⁷ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 22-171.

³⁹⁸ Hammer, **op. cit.**, s. 372-373.

³⁹⁹ İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi-Production Of Fruit And Vegetable In Anatolia In The Period Of Otoman Empire," **S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 24, Konya 2008, s 226.

Resm-i Bahçe: Bu vergi meyve bahçelerinden alınmaktaydı. Defterde bu vergi *mevve* ve *ceviz* adı altında kayıt altına alınmıştır.

Meyve: Ahıska Sancağı, ikliminin müsait olması nedeniyle meyve üreticiliği bakımından zengin bir bölgedir. Fakat üretilen meyvelerin çeşit ve miktarları hakkında her hangi bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır çünkü meyve öşür yazılırken sadece vergi olarak alınan bedel yazılmıştır. Öşür meyvenin dışında ceviz, ayrıca kaydedilmiştir.

Ahıska Sancağı'nın Kvablian Nahiyesi hariç diğer tüm nahiyelerinde ticari amaç için meyve yetiştirilmekteydi. Sadece Kvablian Nahiyesi'nde üreticilerden, kendi ihtiyaçları için meyve yetiştirdikleri için vergi alınmıyordu. Ahıska Sancağı'nda, Azğur Nahiyesi 3.840 akçe vergisi ile birinci sırada iken, Otshe Nahiyesi ise 50 akçe vergisi ile sonuncu sırada yer almaktadır (Bkz. Tablo 21).

Ceviz: Ahıska Sancağı'nda XVI. yüzyılın sonlarında büyük miktarda ceviz ağacı olduğu, tahrir defter kayıtlarından anlaşıldığına göre de, ceviz üretiminden vergi alındığı görülmektedir. Ceviz ağaçları Ahıska'nın önemli bir zenginlik kaynağıydı ve ceviz, sancağın tüm nahiyelerinde ticari amaçla yetiştirilmekteydi. Cevizin önemi, tahrir zamanı meyveden ayrı olarak vergilendirilmesinden de anlaşılmaktadır. Toplam ceviz üretimi 456 kile olup, tahrir kıymeti 9.120 akçeydi. Azğur Nahiyesi 113 kile ve 2.160 akçe vergisi ile birinci sıradayken, Kvablian Nahiyesi 10 kile ve 200 akçelik vergi ile sonuncu sırada yer almaktaydı (Bkz. Tablo 21).

Resm-i Bostan: Defterde *resm-i bostan* adı altında hangi ürünlerin olduğu ayrıntılı bir şekilde yazılmamıştır. Kavun, karpuz, salatalık vb. gibi bostan ürünlerinden de vergi alınmaktaydı⁴⁰⁰. Bu verginin alınması, üretimden ticari fayda sağlanıp sağlanmadığıyla bağlantılıydı. Yani ürün satılıp para kazanma amacıyla yetiştiriliyorsa, ondan % 10-50 oranında vergi alınıyordu⁴⁰¹, bostan ürünleri ev

⁴⁰⁰ Becermen, **op. cit.**, s. 43.

⁴⁰¹ **İbid.**

ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yetiştiriliyorsa vergi alınmıyordu⁴⁰². Ahıska Sancağı'nın tüm nahiyelerinde bostan yetiştirilmekte olup toplam vergi miktarı 28.027 akçe idi. Bostan vergisi ile 5.869 akçe ile Ude Nahiyesi birinci sırada iken 1.110 akçe vergisi ile Kvablian Nahiyesi sonuncu, yani 9. sırada yer almakta idi (Bkz. Tablo 21). Bu verginin alınma zamanı, ürünlerin olgunlaşma mevsimiydi⁴⁰³.

3. Ahıska Sancağı'nda Keten Üretimi

Ahıska Sancağı'nda alınan bir diğer vergi de, *zeğrek resm-i* 'dir. Yüzde 40-45 yağ içeren keten tohumu, "bezir yağı" olarak da bilinmektedir. Tohumların yağı alındıktan sonra geri kalan posası hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Sancakta üretilen zeğrekten 1195 kile vergi alınmıyordu ki, bunun da o zamanki tahrir değeri 11950 akçedir (Bkz. Tablo 22). Zeğrek ile ilgili tahrir dökümüne baktığımızda, bir kile zeğreğin fiyatı 10 akçeye (Bkz. Tablo 9) denk gelmektedir. Zeğrekten alınan vergiye göre Ude Nahiyesi 305 kile veya 3050 akçe vergisi ile 1. sırada iken, Otshe Nahiyesi 15 kile veya 150 akçe vergisi ile sonuncu sırada yer almaktadır (Tablo 22).

Tablo. 22. Ahıska Sancağı Nahiyelerinin Zeğrek Vergi Dökümü⁴⁰⁴

Sıra No	Nahiyeler	Zeğrek /Kile	Kıymeti
1	Güney	108	1080
2	Kuzay	165	1650
3	Ude	305	3050
4	Kvablian	43	430
5	Azğur	273	2730
6	Altunkale	18	180
7	Otshe	15	150
8	Aspinza	89	890
9	Çeçerek	179	1790
	Toplam:	1195	11950

4. Ahıska Sancağı'nda Hayvancılık ve Bunlarla İlgili Diğer Vergiler.

Osmanlı Devleti'nde reyanın büyük bir kısmı hayvancılıkla meşgul olduğundan, mali sistemde hayvanlarla ilgili çeşitli vergilere rastlanmaktadır.

⁴⁰² Kazıcı, **op. cit.**, s. 129-130.

⁴⁰³ Becermen, **op. cit.**, s. 43.

⁴⁰⁴ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gürcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 22-171.

Osmanlı mali literatürüne dikkat edildiğinde, bu konuda iki değerlendirme olduğu görülmektedir. Birincisi, et, yün, kıl, süt ve derilerinden yararlanılan koyun, sığır ve domuz olarak bilinen çatal tırnaklılar, ikincisi, at, beygir, kısarak, katır, merkep ve deve olarak bilinen bütün tırnaklılar⁴⁰⁵. Çıldır Eyâleti'nde hayvancılıkta ağnam (koyun) ve hınzırın (domuz) önemli yer tuttuğu defter kayıtlarından bilinmektedir. Bu hayvanlar üzerinden alınan *resm-i ağnam* ve *resm-i hınzır* vergi türlerini şöyle tasnif edebiliriz.

Koyunculuk: XVI. yüzyıl sonlarında zirai ürünlerden sonra en büyük gelir kaynağı hayvancılık idi. Koyunculuktan elde edilen vergiye *âğnam resmi*, *resm-i meraî*, *resm-i ganem* ve *koyun resmi* denmektedir⁴⁰⁶. Arap coğrafyasında bu vergi *resm-i ma'ze* (keçi) olarak bilinmektedir⁴⁰⁷. Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan Tahrir Defteri'nde *adet-i ağnam* adı ile kaydolunmuş bu vergi, Ahıska Sancağı'nda koyun ve keçilerin yavruladığı Nisan-Mayıs aylarında alınmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi'ne göre 3 koyundan bir akçe alındığı halde⁴⁰⁸, Gürcistan Kanunnamesi ile iki koyundan bir akçe alınması kararlaştırılmıştı⁴⁰⁹. Kanun gereğince iki koyuna ve iki koyunlu kuzuya bir akçe alınıyordu. Ahıska Sancağı'ndan toplam 38.885 akçe ağnam (Bkz. Tablo 23) vergisi toplandığı bilindiğine göre, demek ki bu sancakta toplam 19.443 küçükbaş hayvan vardı. Ahıska Sancağı'nda her hanede ortalama 56 koyun yetiştirilmekteydi. Küçükbaş hayvancılıkla hem orada mukim halk, hem de göçebeler uğraşırđı. Ahıska Sancağı'nda Ude Nahiyesi 12.655 akçe adet-i ağnam vergisi ile birinci sırada iken, Otshe Nahiyesi 1130 akçe ağnam vergisi ile sonuncu yeri tutmaktaydı (Tablo 23).

⁴⁰⁵ Becermen, **op. cit.**, s. 50.

⁴⁰⁶ Neş'et Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler," s. 485.

⁴⁰⁷ Ünal Taşkın, "Rise İn Ağnam (Sheep) Tax İn The Recent Years Of Otoman State (Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Ağnam Vergisine Yapılan Zamlar)," **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 8/5 Spring 2013, s. 791.

⁴⁰⁸ Taşkın, **ibid.**

⁴⁰⁹ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri... Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri**, s. 580.

Bu vergiyi, koyunların sahibi kimin raiyeti ise o alırdı. Fakat bu vergi devlet tarafından da alınmıştır. Bu durumda vergiyi toplayan sipahi olmuştur⁴¹⁰.

Domuzculuk: Hayvancılıkla ilgili diğer bir vergi de hınzır/domuz/ vergisidir. Defterde *resm-i hınzır* olarak adı geçmektedir. *Bidat-i hınzır*, “canavar resmi” olarak da bilinen bu verginin miktarı sürü halinde beslenen domuzlardan her iki domuza bir akçe, evde beslenenlerden ise her birinden bir akçe olarak belirlenmişti⁴¹¹. Fetih zamanı Ahıska halkı gayrimüslim olduğundan domuzculuk yaygındı. Tahrir dökümü verilen 38 köyün 37’sinde domuz yetiştirilmekteydi. Ahıska Sancağı’ndan toplam 29.733 akçe (Bkz. Tablo 23) domuz vergisi alınırdı. Her domuza bir akçe alındığına göre Ahıska Sancağı’nda yetiştirilen domuz sayısı 29.733 idi. 8328 akçe vergisi ile Ude Nahiyesi birinci sırada, Kvablian Nahiyesi ise 1.016 akçe vergisi ile sonuncu sıradadır (Tablo 23). Lepova Kanunnâmesi’ne göre bu resim harman sonunda alınmaktadır⁴¹². Bazı bölgelerde domuz kasaphanesi olarak bilinen bojik veya bujikte kesilen her domuzdan iki akçe vergi alındığı bilinmektedir⁴¹³.

Ahıska Sancağı’nda sığır ve manda gibi büyükbaş hayvanlar da yetiştiriliyordu ancak halkın süt, yağ ve peynir ihtiyaçlarını karşıladığı için, vergiye tabi tutulmamıştır.

⁴¹⁰ Coşkun Üçok, “Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar. IV. Mali Bakımından Tımarlar,” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. II, S. 1 (1944), s.77. <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1944-02-01/AUHF-1944-02-01-Ucok.pdf> (kaynakça için: s.73-95).

⁴¹¹ Taşkın, **op. cit.**, s. 792.

⁴¹² Çağatay, **op. cit.**,s. 493.

⁴¹³ Çağatay, **ibid.**

Tablo. 23. Ahıska Sancağı Nahiyelerinin Hayvancılıkla İlgili Vergi Dökümü⁴¹⁴

Sıra No	Nahiyeler	Resm-i Adet-i Ağnam	Resm-i Hınzır	Resm-i Yaylak	Resm-i Yatak	Resm-i Yonca ve Giyah	Resm-i Küvvare
1	Güney	2824	2159	1083	163	3413	2749
2	Kuzay	2211	2215	1876	260	3255	2610
3	Ude	12655	8328	5658	55	10615	8245
4.	Kvablian	1150	1016	660	150	935	1210
5	Azğur	7420	4920	4014	820	6470	4655
6	Altunkale	5274	2230	3227	250	3420	2350
7	Otshe	1130	1520	1038	422	3657	2125
8	Aspinza	6330	3305	1963	556	4925	3235
9	Çeçerek	6221	4040	4030	1586	5985	5527
	Toplam:	38885	29733	23549	4262	42675	32706

Osmanlı kanunnamelerinde bu vergi *resm-i giyah*, *çayır öşrü* ve *çayır resmi* olarak anılmaktadır. Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan tahrir defterinde ise bu vergi *resm-i yonca ve giyah* şeklinde kayıt altına alınmıştır. Resm-i *yonca ve giyah vergisi* her yıl biçilen yonca ve çayırdan alınmaktaydı, biçilmeyen yonca ve ottan vergi alınmazdı⁴¹⁵. Bu vergi, defterde belirtilen miktara göre alınır, az veya çok alınması söz konusu değildi. Ahıska Sancağı'ndan yıllık alınan *yonca ve giyah* vergisinin miktarı 42.675 akçeydi (Bkz. Tablo 23).

Hayvancılıkla ilgili bir diğer vergi de, *yaylak* ve *yatak* vergisidir. Yaylak, köy halkının yaz mevsimini geçirmek ve ekonomik olarak hayatlarını idame ettirmek için faydalandıkları yüksek yerlerdir⁴¹⁶. Resm-i yaylak ve resm-i yatak, dışarıdan gelen halkın hayvanlarının, özellikle koyunlarının kışlaması karşılığında alınan vergidir. Kanunnâmelerde bu vergi *yaylak resmi*, *resm-i merâi*, *otlak resmi* ve *yatak resmi* olarak geçmektedir⁴¹⁷. Tahrir defteri bilgilerine göre Ahıska Sancağı'nda bu vergi *resm-i yaylak ve resm-i yatak* şeklinde kaydedilmiştir. Yaylak vergisi sürülerini başka bir tımar ve miri yaylaklarda otlatan sürü sahipleri ve konar-göçer raiyetten yılda bir defaya mahsus alınan vergidir. Bu vergi Ahıska Sancağı içinde kayıtlı

⁴¹⁴ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 22-171.

⁴¹⁵ Becermen, **op. cit.**, s. 45.

⁴¹⁶ Halil Cin, **Türk Hukukunda Mera, Yaylak ve Kışlaklar**, s. 4.

⁴¹⁷ Çağatay, **op. cit.**, s. 509.

raiyetten alınmazdı⁴¹⁸. Gürcistan Kanunnamesi'ne göre kışlayan her sürüden bir koyun alınması uygun görülmüştür⁴¹⁹. Sürü az olduğu zaman on koyuna bir akçe alınması kanun gereği olmuştur. Yaylak vergisi, ilkbahar mevsiminde, nevruz zamanında alınmaktadır⁴²⁰. Sancaktan yılda yaylak vergisi olarak 23.549 akçe (Bkz. Tablo 23), yatak vergisi olarak da 4.262 akçe (Bkz. Tablo 23) alınmaktaydı.

5. Ahıska Sancağı'nda Arıcılık

Defterde *resm-i küvvare adlı* bir verginin yer alması, bu bölgede arıcılık yapıldığını göstermektedir. Arıcılığın tarihi insanlık tarihi kadar eskidir.

Osmanlı kanunnamelerinde *kovan resmi*, *resm-i küvvare*, *zenbur resmi* ve *öşri asel* gibi isimlerle anılan bu vergi, reyanın elde ettiği bal ürünlerinden alınmaktaydı⁴²¹. Bu vergi bazı bölgelerde bal olarak, bazı bölgelerde ise öşür karşılığı olarak akçe türünden alınmaktaydı⁴²². Bal öşrünün miktarı bölgelere göre farklılık göstermekteydi. Bazı yerlerde 1/10, bazılarında 4 kovanda 1 akçe, bazılarında ise kovan başına 1 nügi bal alınmaktaydı⁴²³.

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyaleti'nde de arıcılığa önem verilmişti. Zaten Ahıska bölgesinin coğrafi konumu arıcılık için son derece uygun koşullara sahiptir. Ahıska Sancağı'nın tahrir dökümü verilmiş 240 köyün tümünde, Ude Nahiyesi'nin Ğorze köyü hariç, arıcılık yapılmakta idi. 1595 yılı Osmanlı tahrir defteri'nde bu vergi türü *resm-i küvvare* olarak geçmektedir. Ahıska Sancağı'ndan toplam 32.706 akçe *resm-i küvvare* alınmaktadır (Bkz. Tablo 23).

⁴¹⁸ Çağatay, **op. cit.**, s. 510.

⁴¹⁹ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 580.

⁴²⁰ Çağatay, **loc. cit.**

⁴²¹ Becermen, **op. cit.**, s. 43.

⁴²² Kazıcı, **op. cit.**, s. 131.

⁴²³ Ünal, **op. cit.**, s. 123.

6. Ahıska Sancağı'nda Balıkçılık

İbrail Kanunnâmesi'nde bildirildiğine göre balıkçılıktan alınan vergi, Osmanlı Devleti'nin her yerinde devlet için alınmaktaydı⁴²⁴. Balıkçılık hem tatlı, hem de tuzlu sularda yapılmaktaydı. Tatlı suyu olan Kür Nehri'nin Rustavi Köyü sınırı hariç Niyala ve Toba köyleri arasında kalan kısmında tutulan balıktan toplam 2.000 akçe vergi alınmaktaydı. Adı geçen bölge Aspinza Nahiyesi'ne ait olup Ahıska Sancağı'nın tek balıkçılık vergi kaynağı idi⁴²⁵. Günümüzde Kür Nehri'nde sazan türleri (Cyprinidae familyası), yayın balığı (silurus glanis), dağ ve dere balığı (salmo trutta macrostigma veya fario), tatlı su kefali (L. cephalus), tahta balığı, turna balığı ve gümüş balığı mevcuttur⁴²⁶.

7. Ahıska Sancağı'nda Reayadan Alınan Şahsa Ait Vergiler

Ahıska Sancağı'nda şahsa ait vergileri şöyle tasnif etmek mümkündür;

Bennâk vergisi: Evli, ayrı bir yerde veya babası ile birlikte oturan *reâyâyâ* *bennâk* denilmektedir⁴²⁷. Aslında Arapça bir kelime olan *bennâk*, müküm olmak, yerleşik olmak anlamına gelmektedir⁴²⁸. *Bennaklar* iki kısma ayrılır. Birinci kısım *bennaklar*, *nim* (yarım) çiftten az yer tasarruf müslüman tebaadır⁴²⁹. Bunlara *ekünlü bennâk* adı verilmişti. İkinci kısım *bennâklar* ise hiç toprağı olmayanlardır ki, defterde sadece *bennâk* olarak kayıt altına alınmış olup *caba bennak* olarak bilinmektedir⁴³⁰. *Ekünlü-bennâkların* resmi 18, *caba-bennâkların* resmi ise 12 akçedir⁴³¹. Kanunnâmelerde, *bennâklardan* alınan vergiye *bâc-ı bennâk*, *ekinli*

⁴²⁴ Çağatay, **op. cit.**, s. 490.

⁴²⁵ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 147; **Gürcistanis vilayetis didi davtari**, s. 148.

⁴²⁶ **Azerbaycan Raporu**, Regional Economic Working Group, Under the leadership of Center for Global Peace of American University, s. 3. <http://www.american.edu/cgp/track2/project/upload/azerbaijan-trk.pdf>

⁴²⁷ Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası**, s. 179.

⁴²⁸ Becermen, **op. cit.**, s. 34.

⁴²⁹ Ömer Lütfü Barkan, **Osmanlılar'da Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları**, s. 47.

⁴³⁰ İnalçık, **Osmanlılar'da Ra'iyet Rûsumu**, s. 589.

⁴³¹ İsmet Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, İstanbul, Üçler Matbaası, 1975, s. 153.

bennâk resmi, caba bennâk resmi olarak ifade edilmiştir. Kocaeli Livası Kanunamesi'nde ise *bennâk vergisi resm-i raiyet* olarak belirtilmiştir⁴³².

Bennâk vergisi, toprakta çalışsa da, çalışmasa da her evli Müslüman reayadan alınan bir nevi baş vergisidir⁴³³. Bu vergi, Ahıska Sancağı'nın Otskhe Nahiyesi'nden alınmakta olu, miktarı 18 akçedir. Otskhe Nahiyesi'nin Tsahnitskaro Köyü'nde Mustafa Abdullah oğlunun 18 akçe bennâk vergisi ödediği kayıtlardan gözükmektedir⁴³⁴.

İспенçe: Osmanlı, fethettiği yerlerde ziraatı artırmak için reayaya maksimum kolaylık sağladı. Gürcistan Eyaleti'nde tarımla uğraşan gayrimüslim (zımni) halktan ispençe olarak sadece 25 akçe alınır⁴³⁵. Bu vergiye ait en eski kayıt, I. Bayezid dönemine kadar uzanmaktadır⁴³⁶. Gürcistan Vilâyeti Kanunnamesi'nde "Vilâyet-i Gürcistân sengistân olub toprakları az olmakla defter-i 'atîk mûcibince her nefer başına... yirmi beşer akçe ispençe kayd olundu"⁴³⁷ şeklinde ispençenin tanımı ve miktarı yazılmıştır. Yine bu kanunname gereğince *ispençe* ödendikten sonra çift vergisi, dönüm vergisi ve yarım vergi alınmazdı.

Daha sonralar, bazı bölgelerde ispençenin miktarında artışlar olmuştur. Örnek, Taşoz Adası'nda ispençe 1519 yılında 25 akçe olduğu halde XVII. yüzyılda 100 akçeye çıkarılmış, daha sonra da 40 akçeye indirilmiştir. Gence'de ise ispençe 120 akçe idi. 1716'da Mora Venedikliler'den geri alındığı zaman tanzim edilen yeni bir kanunnameye göre ispençe, Hıristiyanlar için 25, Yahudiler için 125 akçe olarak belirlenmiştir⁴³⁸.

⁴³² Çağatay, **op. cit.**, s. 491.

⁴³³ Feridun Emecan, "Bennâk," **T.D.V.İ.A.**, C.5, İstanbul 1992, s. 458.

⁴³⁴ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 126; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 127.

⁴³⁵ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 578.

⁴³⁶ Ünal Taşkın, **Rüsûm-i Örfiye**, s. 60.

⁴³⁷ Akgündüz, **loc. cit.**

⁴³⁸ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi.**, s. 60-61.

Başlangıçta Balkanlar'da uygulanan ve Mart ayında⁴³⁹ toplanan bu vergi, Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın fethinden sonra, buradaki Hıristiyan ahaliye de uygulanmıştır. Macaristan, Kopan, Şamanturna, Lipova, Kafkasya (Gürcistan, Ermenistan) vd. işpençe vergisine tabi tutulmuş bölgelerdir⁴⁴⁰.

1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defterine göre, Ahıska Sancağı'ndan tarımla uğraşan 3.376 kişi hane reisinden toplam 84.400 akçe vergi alınmıştır. İşpençe vergisine göre Ude Nahiyesi 17.575 akçelik vergisi ile birinci sırada iken, Kvablian Nahiyesi 1.850 akçelik vergisi ile sonuncu sırada yer almaktadır (Bkz. Tablo 24).

Tablo. 24. Ahıska Sancağı Nahiyelerine Göre Hane Sayısı, İşpenç ve Resm-i Murahhasiye Vergi Dökümü⁴⁴¹

Sıra No	Nahiyeler	Nefer	İşpenç	Resm-i Murahhasiye
1	Güney	427	10675	423
2	Kuzay	391	9775	735
3	Ude	703	17575	1176
4	Kvablian	74	1850	82
5	Azğur	437	10925	786
6	Altunkale	200	5000	374
7	Otshe	270	6750	492
8	Aspinza	385	9625	656
9	Çeçerek	489	12225	904
	Toplam	3376	84400	5628

Yılda bir kere olmak kaydıyla mart ayının ilk günü toplanan bu vergi, bazen de iki taksit halinde; 6 Mayıs-Hıdrellez-günü ve Kasım ayında (Ruz-i Kasım) alınmaktaydı⁴⁴². Ahıska Sancağı'ndan toplanan bu verginin yıllık miktarı 84.400 akçe idi (Tablo 24).

Resm-i Murahhasiye: Defterde *resm-i murahhasiye* adıyla kaydedilen bu vergi, kilise vakıfları ve piskoposlara ait arazilerden, piskoposun yararına ödenen vergi idi. Defter-i Cedid-Hakani'de kaydolunduğu gibi, bu verginin miktarı hane

⁴³⁹ Becermen, **op. cit.**, s. 61.

⁴⁴⁰ **İbid.**, s. 36.

⁴⁴¹ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-171; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 22-171.

⁴⁴² Becermen, **loc. cit.**

başına ikişer akçe idi⁴⁴³, fazla alınması uygun görülüyordu. Ahıska Sancağı'ndan *murahhasiye vergisi* olarak toplam 5.628 akçe alınmakta idi. 1.176 akçesiyle en fazla murahhasiye vergisi ödeyen yer Ude Nahiyesi idi. En az ödeyen nahiye de 82 akçelik vergisiyle Kvablian idi (Bkz. Tablo 10).

Bad-i Hava Vergisi: Ahıska Sancağı'nda yukarıda adı geçen vergilerin dışında değişik isimlerle adlandırılan şahsa ait vergi çeşitleri de vardır. *Bad-i heva* ve *resm-i arus* vergileri de defterde kayıt altına alınmıştır.

Bad-i hava giderlerinin bir kısmını sancakbeyi, diğer kısmını da tımar sahibi sipahi aldığı için bazen *bad-i hava* vergileri *nısf-ı bad-i hava* olarak kaydedilmiştir. Ahıska Sancağı'nın tüm nahiyelerinden *bad-i heva* vergisi alınmakta olup, toplam miktarı 55.611 akçe (Bkz. Tablo 15) olmuştur. Ude Nahiyesi 9.988 akçelik vergisiyle sancakta 1. sırada iken, Kvablian Nahiyesi 1.201 akçelik vergisiyle sonuncu sırada yer almakta idi (Tablo 15).

Resm-i Arusiye: *Resm-i arus* veya *resm-i arusiye* badi-heva grubuna dahil vergilerdendir. Bu vergi, Osmanlı kanunnamelerinde *arusiyye*, *arusane* ve *gerdek resmi* gibi de isimlerle de anılmaktadır⁴⁴⁴. Feodal karakterli olan bu verginin alınma miktarı kızın bakireliliğine, dulluğuna veya gayri müslim olmasına göre belirlenmektedir⁴⁴⁵. Gürcistan Kanunnamesi gereğince *arusiye / gelin / vergisi*, beylerbeyi, sancakbeyi ve tımar sahipleri arazilerinde evlenen bakire kızlardan altmışar akçe, dul kadınlardan otuz akçe alınması uygun görülmüştü⁴⁴⁶. Doğu vilâyetlerinin çoğunda, özellikle köylerde arus resmi olarak bir keçi veya koyun alınmaktadır⁴⁴⁷. Bakire kızın gelin vergisi babası kimin vergi mükellefi ise ona verilirdi. Dul hanımlar kimin toprağında yaşıyorsa vergisini ona veriyordu. Ama büyük tımar sahipleri, avcı kızları, kale muhafızları ve bekarların gelir vergisi

⁴⁴³ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 581.

⁴⁴⁴ Becermen, **op. cit.**, s. 33.

⁴⁴⁵ Solak, **op. cit.**, s. 68.

⁴⁴⁶ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 580.

⁴⁴⁷ Çağatay, **op. cit.**, s. 507.

padişaha kaydolunuyordu. Ahıska Sancağı genelinde 1595 yılında bu vergi kaleminden “Bad-i Heva ve Resm-i Arus” adı altında 55.611 akçe toplanmıştır (Bkz. Tablo 15).

Tablo. 25. Ahıska Sancağı'ndan Alınan Bad-i Heva ve Arusiye, Tapu ve Deştbanı Vergilerinin Dökümü⁴⁴⁸

Sıra No	Nahiyeler	Bad-i Heva ve Resm-i arus	Resm-i Tapu ve Deştbanı
1	Güney	3670	3539
2	Kuzay	4885	2964
3	Ude	9988	11203
4.	Kvablian	1201	1210
5	Azğur	7450	7630
6	Altunkale	4446	4609
7	Otshe	4900	3892
8	Aspinza	7873	6356
9	Çeçerek	11198	6609
	Toplam:	55611	48012

Resm-i Tapu: Tapu vergisi, maktu olarak alınan vergi olup *mukataa-i zemin, icare-i zemin ve bedel-i öşür* adları ile de bilinmektedir⁴⁴⁹. Bu vergi köy ve mezralarda yapılan evler için üzerinde olan toprağın öşrünü karşılamak amacıyla toprağın değerine göre alınmakta olup, miktarı 20-50 akçe arasındaydı⁴⁵⁰. Ayrıca köylü öldüğünde erkek evladı olmazsa, onun tasarrufundaki topraklar açık artırma yoluyla bir başkasının tasarrufuna verilir, bunun karşılığında da *tapu resmi* diye adlandırılan para alınır⁴⁵¹. Evler genellikle ürün vermeyen veya az ürün veren topraklarda yapılır ve az vergi ödenmesi sağlanırdı. Bölge halkı verimli toprakları sadece tarım amaçlı kullanmaya özen gösteriyordu. Ayrıca, tapulu arazileri terk eden veya varissiz ölen reâyadan boşalan topraklar, sipahi tarafından belli bir ücret karşılığında bir başkasına tapu karşılığı verilmekteydi. Tapu resmini ödeyen çiftçi ölünceye kadar araziye tasarruf etme hakkına sahip oluyordu, öldükten sonra da arazi intikal ediyordu⁴⁵². Bu vergi, a'lâ yerden 50, orta yerden 40-30 ve aşağı yerden 20 akçe olarak alınmaktaydı⁴⁵³.

⁴⁴⁸ Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilâyetis didi davtari*, s. 22-171.

⁴⁴⁹ Kazıcı, *op. cit.*, s. 99.

⁴⁵⁰ Yılmaz Kurt, “Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı,” *OTAM* 2 (1991), s. 185.

⁴⁵¹ Akdağ, *op. cit.*, C. 1. s. 408-409.

⁴⁵² Ünal, *op. cit.*, s. 151.

⁴⁵³ Solak, *op. cit.*, s. 70.

Resm-i Deştbanî: Deştbanî koruma, *kır bekçisi* anlamına gelmektedir⁴⁵⁴. Kır bekçisinin görevi, ekinleri, bağ ve bahçeleri korumaktı. Osmanlı Devleti'nde bir kimsenin arazisine başkasının hayvanı girip zarar verirse, hayvan sahibine fiziksel ve maddi ceza verilmekteydi⁴⁵⁵. Maddi cezanın miktarı at, sığır ve koyun başına 5 akçe olarak hayvanın sahibine ödetiliyor, fiziksel ceza ise zarar veren hayvan başına sahibine 5 sopa vuruluyordu. Daha sonralar fiziki ceza kaldırılmıştır⁴⁵⁶.

Ahıska Sancağı'nın tüm nahiyelerinden *tapu* ve *deştbanî* vergisi alınmaktaydı. Tahrir defterinde bu vergiler genelde *resm- tapu* ve *deştbanî* şeklinde kaydolmuştur. Moksev, Zikilia, Gurkel'e yakın Sinuban ve Giorgisminde köylerinde *tapu* ve *deştbanî* olarak ayrı ayrı kayıt altına alınmıştır. Bu verginin toplam miktarı 48.012 akçe (Bkz. Tablo 25) olarak kaydedilmiş olup, tüm gelir sancak beyi hassına ait idi.

8. Ahıska Sancağı'nda Küçük İşletmeler ve Onlardan Alınan Vergiler

Değirmencilik: XVI. yüzyıl sonlarında Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyaleti'nde bulunan küçük işletmelerin başında su değirmenleri, yani âsiyâblar gelmektedir. Osmanlı maliyesinde *değirmen resmi* olarak da adlandırılan bu vergi, su veya yel ile çalışan un değirmenlerinden alınmaktaydı⁴⁵⁷. Değirmenlerden alınan vergi, reayadan alınan vergiler içerisinde ve mufassal defterde *resm-i asiya* olarak kaydedilmiştir. Değirmenler çalışma süresine göre vergilendiriliyordu. Sipahi topraklarında çalışan ve sahiplerine büyük gelir getiren bu değirmenlerin faaliyetlerine karşılık, her yıl belirli miktarda maktu vergi alınmaktaydı. Bu verginin

⁴⁵⁴ **İbid.**, s. 71.

⁴⁵⁵ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, V Kitap, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, s. 217.

⁴⁵⁶ Ünal Taşkın, (2007). "1540 (H.947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili," **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish o rTurkic, Volume 2/2 Fall 2013, p. 643-644.

⁴⁵⁷ Kazıcı, **op. cit.**,s. 96-97.

miktarı çalıştırılan her değirmen için ayda beş akçeydi⁴⁵⁸. Yani yıl boyu çalışan değirmenlerden altmış akçe, altı ay çalışanlardan ise, otuz akçe alınması uygun görülmüştü⁴⁵⁹. Gürcistan Kanunnâmesi'nde değirmen vergisi miktarı ve alınması şöyle ifade edilmiştir:

“Resm-i âsiyâb dahi defterde kayd olunduğı üzere alınub tamam yıl yürüyendeb altmış akçe alına ve altı ay yürüyenden otuz akçe resm-i âsiyâb alına; ziyâde alınmaya. Ve Vilâyet tahririnden sonra eski ocaktan âsiyâb binâ olursa civârında olan âsiyâblardan ne alınursa sâhib-i timâr anlara göre resm alub ziyâde alınmaya. Ammâ eski ocak olmayub tahrirden sonra binâ olursa, mefkûfcınındur; sâhib-i arz dahl eylemeye”⁴⁶⁰.

Buna göre, değirmen vergisinin defterde kaydolunduğı miktar kadar alınması ve yeni yapılan değirmenlerin de eski değirmenler kadar vergiye tabi tutulması kanunda belirtilmiştir. 1595 yıl tahrir defterine göre Ahıska Sancağı'nda 140 adet değirmen vardı, en fazla değirmen ise Kuzay Nahiyesi'de bulmaktaydı. Kuzay'da toplam yirmi dört değirmen olup, yıllık vergi miktarı 970 akçeydi. Azğur Nahiyesi'nde yirmi iki değirmen olmasına rağmen vergi miktarı 1.240 akçe olmuştu. Değirmenlerin yıl boyu çalışması için suyunun düzenli gelmesi gerekmektedir. Sakunet, Tisel, Sinuban, Sirioh, Gurkel, Korta, Godes, Slesa, Zoret, Zatha, Kvabi köylerinin değirmenlerinin suyu yeterli olduğundan, yıl boyu hizmet vermekteydi. Hideti, Tkemlovana, Agara ve Persa köylerinin değirmenleri ise suyun yetersizliğinden dolayı sadece 6 ay çalıştırılabiliyordu. Ahıska Sancağı'nda on iki değirmen ise harap durumdaydı. *Resm-i asiyâb* adı altında toplanan bu verginin miktarı 5.155 akçe olarak kaydedilmiştir (Bkz. Tablo 26).

Bezirhane: Ahıska Sancağı'ndaki küçük işletmelerden biri de bezirhanedir. Bezirhane *zeğrek*'ten bezir yağı almak için gerekli olan işletmedir. Ayrıca bezirhane, bulgur değirmenlerine de verilen isimdir⁴⁶¹. Sancakta toplam beş bezirhane vardı.

⁴⁵⁸ Becermen, *op. cit.*, s 32.

⁴⁵⁹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri...* Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 580.

⁴⁶⁰ *İbid.*

⁴⁶¹ Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 124.

Bunların toplam yıllık vergi miktarı da 240 akçe olarak defterde kayıt altına alınmıştı (Bkz. Tablo 26).

Tablo. 26. Ahıska Sancağı Nahiyelerindeki Değirmen ve Bezirhanelerin Sayı ve Vergi Dökümü⁴⁶²

Sıra No	Nahiyeler	Asiyab	Süre	Vergisi	Harap Değirmen	Bezirhane	Vergisi
		Bab	Ay	Akçe		Bab	
1	Güney	13		440	3	-	
2	Kuzay	24		970		1	-
3	Ude	14		435	1	1	60
4	Kvablian	1		30	1	-	
5	Azğur	30		1240	2	1	60
6	Altunkale	4		180		-	
7	Otshe	13		510	1	-	
8	Aspinza	16		570	3	-	
9	Çeçerek	15		780	1	2	120
	Toplam:	140		5155	12	5	240

9. Ahıska Sancağı'ndaki Mukataalar

Mukataa Osmanlı Devleti maliyesinde vergi gelir birimini bildiren bir terimdir. Arapça “kat” sözcüğünden gelen “maktu” veya “mukâtaa” kelimesi, “kesilmiş” anlamına gelmekte⁴⁶³ ve mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalarından ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralananan parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmektedir⁴⁶⁴. *Mukataa*, arazinin belirli bir bedel karşılığında kiraya verilmesidir⁴⁶⁵. Mukataaların gelirleri dirlik olarak kimseye verilmeyerek merkeze, Divân-ı Humâyûn'a aktarılırdı⁴⁶⁶. Köy mukataaları “Gürcistan (Ahıska) Kanunnâmesi'nde şöyle ifade edilmiştir: “Ve ba'zı kurânın hâsılları zeylinde ba'zı kimesnelerin bağ ve bağçeleri ve zeminlerine öşür ve mukâta'a ve resm ve behresin verürler deyü Defter-i Mufassalda kayd olunmuşdur. Merkûm olan

⁴⁶² Cikia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

⁴⁶³ Emrullah İşler, İbrahim Özay. *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, Fecr Yayın reklam Bilg. San. ve Tic. Ltd. Şti. Ankara 2012. s. 774

⁴⁶⁴ Yılmaz, *op. cit.* s. 456.

⁴⁶⁵ Harun Şahin, “XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme,” *International Journal of Social Science* Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1534> .Volume 6 Issue 6, p. 1019-1037, June 2013

⁴⁶⁶ Becermen, *op. cit.*, s. 84.

kurânın hâsıllarına mahsûb kılınmıştır. Hâsıllarından hâricdir deyü dahl olunmaya⁴⁶⁷. Mukataa gelirleri çoğunlukla devlete aitti⁴⁶⁸.

Ahıska Sancağı'ndan yılda 2.028 akçe mukataa alındığı Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân tahrir defteri kayıtlarından⁴⁶⁹ ve tarafımızdan düzenlenen tablolardan anlaşılmaktadır. Ayrıca sancaktan oşür, behre ve vergi adı altında da alınan mukataa da defter kayıtlarından belli olmaktadır fakat bunların miktarı bilinmemektedir. Ahıska Sancağı'nın mukataaları defter kayıtlarına göre tarafımızdan düzenlenen tablolar halinde şöyle özetleyebiliriz:

Güney Nahiyesi Mukataaları: Ahıska Sancağı Güney Nahiyesi'nde 1595 yılında 30 coğrafi birim yer almaktadır. Bu birimlerden biri rabat kale, yirmi altısı köy ve üçü mezradır. Köylerden on yedisinin tam tahrir dökümü verilmiştir. Dokuz köy ise reayasız olarak gösterilmiş ve yalnız vergi hasılatı belirtilmiştir. Reayasız olan Burur, Kusulia ve Shvare mezraları ayrı coğrafi birim olarak vergilendirilmiştir. Güney Nahiyesi mukataaları Tablo 27'da gösterilmiştir.

⁴⁶⁷ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Çıldır Eyâleti Kanunnâmeleri, s. 646.

⁴⁶⁸ Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s. 120.

⁴⁶⁹ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 22-30; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 24-34.

Tablo. 27. Güney Nahiyesi'ndeki Mukataalar⁴⁷⁰

Sıra No	Kiralayan	Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1	Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı	Menüçöhr, Dedisimedi ve Ana Hatuna	10 kilelik 3 hisse bağ, 30 kilelik 3 hisse tarla, 1 adet değirmen için yer, 1 hisse çayır, bağlar ve değirmenler	Ahıska Rabat	120
2	Çıldır Mir Alemi Kaya Zaim		1 hisse bağ ve zemin tarla	Ahıska Rabat	30
3	Çeçerek Zaimi Katip Yusuf	Menüçöhr:	5 kilelik 1 hisse bağ, bostan	Ahıska Rabat	15
4	Çıldır Vilayeti Defter Kethüdası Kaya	Menüçöhr	5 kilelik 1 hisse bağ	Ahıska Rabat	30
5	Mikender Masur oğlu	Hav Kedav	2 hisse 4 kilelik zemin tarla	Ahıska Rabat	Vergi ve behresini verir
6	Mehmed ağa oğlu	Arsen Keşiş	8 hisse zemin tarla, 2 hisse bağ, zemin hanesi, harmanı, değirmeni.	Zuğurt (Tskrut)	Öşür ve Vergi verir
7	Mahmud Hafız	Mehrebil (Ahıska Kalesi yanında)	1 hisse bağ	Zuğurt (Tskrut)	Vergi ve behre verir
8	Yusuf Ağa ve Kardeşi Mustafa Çavuş	Aznavur Çomağa	Bağ	Homa-i Ulya ve Süfla	20
9	Çıldır Miralayı Kaya Zaim	Bayındur ve Aznavur Çomağa	Bağ, bahçe, değirmen, çayır, harman zemini	Homa-i Ulya ve Süfla	Vergi ve Behresini verir
10	Yusuf Ağa ve Mustafa Çavuş	Kilse	Bağ	Homa-i Ulya ve Süfla	15
11	İsmail	Aznavur Giorgi	Zemin tarlası	Çünthe	Öşür ve Vergi Verir
12	Mehmet Han	Matskvereli Keşiş	Zemin, çayır, tarla, Kuratuban Mahallesi'ndeki bostanlık zemin, harman,	Çünthe	Öşür ve Vergi verir
13	Ali Kethüda	Arsen Keşiş ve Aznavur Keygubad	Tarla	An	Öşür ve Vergi Verir
14	Ahıska Zaimi Katip Yusuf	Aznavur Giorgi Gulaba oğlu	2 Hisse bağ ve bahçe, zemin tarla ve çayır	Kilde	20
15	Oltu Sipahisi İsmail	Dedisimedi	1 Hisse bağ	Kilde	Vergi ve behre verir
16	Çeçerek Zaimi Katip Yusuf	İvane Batona	5 Kilelik bağ	Kilde	15
17	Zaim Yusuf	Gatena Gurgen oğlu	2 Hisse bağ, 2 hisse zemin tarla, bostan zemini, bağ, çayır	Kilde	12
					277

Kuzay Nahiyesi Mukataaları: XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı idaresine geçen Ahıska Sancağı'nın Kuzay Nahiyesi'nde 28 coğrafi birim yer almaktadır. Bu coğrafi birimlerden yirmi ikisi karye (köy) ve biri çiftliktir. Karyelerden yirmi ikisinin tam tahrir dökümü verilmiş olup, beş karyenin ise yalnız vergi hasılatı belirtilmiştir. Ayrıca nahiyede bir adet çiftlik bulunmaktadır. Kuzay Nahiyesi'ndeki mukataalar Tablo 28'de verilmiştir.

⁴⁷⁰ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 19-33; **Gürcistan vilâyet-i didi davtari**, s. 22-37.

Tablo. 28. Kuzay Nahiyesi'ndeki Mukataalar⁴⁷¹

Sıra No	Kiralayan	Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1	Amir Çelebi	Ahıska sağ plangı Ğulam Ahmed Bey	Çiftlik	Sazel	Vergi ve Behre
2	Aznaur İvane	Kılavuz Kasım	Bağ, bahçe, değirmen, harman, ev, tarla	Arkissihe	30
3	Gogiçe	Ahmet	Bağ	Arkissihe	40
4	Lalauri	Zülfikar	Zemin tarla, bağ, bahçe	Arkissihe	
	Nadirauli	Zülfikar	Bağ	Arkissihe	
	Korbaul	Zülfikar	4 hisse bağ	Arkissihe	50
5	Matskverili Keşiş	Mustafa	1 hisse bağ	Arkissihe	20
6	Papuna Uzun oğlu	Ahıska Kale Koruyucusu İbrahim	Bağ, bahçe	Yukarı ve Aşağı Shvlis	40
7	?	Dergah-i Aliye'nin Çavuşu Ali	Zemin tarla, değirmen	Yukarı ve Aşağı Shvlis	50
8	Matskverili Keşiş	Çıldır Vilâyeti Miralimi	Tarla, çayır	Oral	Öşür ve vergi
9	Mermla ve Melhemaaur	Katip Mustafa	Tarla	Oral	Öşür ve vergi
10	Matskverili Keşiş	Zaim	Çiftlik	Yukarı Küçük Baral	Öşür ve vergi
11	Aznaur Davit	Ahmet Çavuş	Tarla	Aşağı Pamaç	Behre ve vergi
12	Varzel, Masasa, Zalia, Lalut, Kakuna, Ramak	Dergah-i Aliye Çavuşu Kaya	Yoncalık ve bostanlık tarlaları	Büyük Merek	Vergi ve behre
13	Dekanos Keşiş	Zaim Veli	Bir hisse bağ	Büyük Merek	
	Matskverili Keşiş	Zaim Veli	Bir hisse tarla, merek, zemin, harman, değirmen, çayır	Büyük Merek	50
14	Simon'un kızı Elena	Oltu Miralayı Veli	Bir hisse bağ	Büyük Merek	30
15	Simon'un kızı Menüçöhr'un hanımı Elena	Ahıska Miralayı Yadigar	İki hisse bağ, yirmi kilelik harman tarlası, merek	Büyük Merek	20
16	Büyük Merek Köyü halkı		Köyün biçeneği, bağ ve bahçeler	Büyük Merek	100
17	Piskopos ve Arsen Keşiş	Mustafa Zaim	Bir hisse bağ	Küçük Merek	Vergi ve behre
18		Artanuc Miralayı Veli	Çayır, bir adet değirmen, bostanlık tarla, bahçe, bir hisse bağ	Aşağı Marda	Öşür ve vergi
19	Cimşir, Papuna ve Nashida	Ömer Hacı Kerim oğlu	Zemin tarlası	Ab	Öşür
20	Cakeli ve Aznaur Giorgi	Dergah-i Aliye'nin Çavuşu Kaya	Bağ, bahçe, tarlalar, çeşme	Yukarı Marda	Vergi ve Behre
21	Satuna	Kevaidan Ağa	Zemin tarla, çayır	Tavanğel	Öşür ve vergi
					430

Ude Nahiyesi Mukataaları: Ude Nahiyesi'nde 58 coğrafi birim yer almaktadır. Bu coğrafi birimlerden biri rabat kale, elli beşi karye (köy) ve biri yaylak ve biri çiftliktir. Karyelerden ellisinin tam tahrir dökümü verilmiş olup beş karyenin ise yalnız vergi hasılatı belirtilmiştir. Ude Nahiyesi'ndeki mukataalar Tablo 29'da verilmiştir.

⁴⁷¹ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 33-50; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 37-55.

Tablo. 29. Ude Nahiyesi'ndeki Mukataalar⁴⁷²

Sıra No	Kiralayan	Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1	Çıldır Mir mirani Hızır Paşa	Ahıska Camii Şerif Vakfı	Elli kilelik bir hisse çiftlik, otuz kilelik bir hisse çiftlik, on kilelik bir hisse çayır, Apiyet Köyü'ndeki bir bab değirmen	Ude Kalesi Rabat Köyü	Öşür
2	Ude Kalesi Mescit-i şerif Kur'an-ı Kerim Okuma Vakfı	Derviş Ağa	Bahçe, zemin tarla, çayır	Ude Kalesi Rabat Köyü	Öşür
3	Graspa Aznaur	Derviş Ağa	Değirmen	Ude Kalesi Rabat Köyü	Öşür
4	Guraspa Aznaur	Derviş Ağa	Ude Kalesindeki evler	Ude Kalesi Rabat Köyü	Öşür
5	Ahalşen	Zaim Hüseyin	Bağ	Ude Kalesi Rabat Köyü	
6	Kakaur	Zaim Hüseyin	Bir hisse bağ	Ude Kalesi Rabat Köyü	
7	Dedobar	Zaim Hüseyin	Bir hisse bağ	Ude Kalesi Rabat Köyü	
8	Kodoraül	Zaim Hüseyin	Bir hisse bağ	Ude Kalesi Rabat Köyü	
9	Dablari	Zaim Hüseyin	Bir hisse bağ	Ude Kalesi Rabat Köyü	
10		Zaim Hüseyin	İki hisse Hodabun Tarlası, Sabudaur isimli bir hisse çayır, bir bab değirmen, bir hisse Zemo Çala Çayırı	Ude Kalesi Rabat Köyü	400
11	Aznaur	Dergah-i Aliye Çavuşu Ali	Bağ, bahçe, zemin tarla	Orçoşan-i Ülya ve Süfla	20
12		Hüseyin	Ahalşen isimli meşhur iki hisse bağ, bir hisse zemin	İrka	Vergi ve Behre
13	Aznaur Gogata	Himmet Çavuş	Zemin Tarla	İrka	Öşür
14		Hüseyin Zaim	Bir hisse çiftlik	Bolacur	Vergi ve behre
15		Hüseyin Zaim	Bir hisse çiftlik	Aral	Behre ve vergi
16	Bidzina	Süleyman	Zemin	Goraşen	Behre ve vergi
17		Zaim Hüseyin Abdullah oğlu	İki hisse zemin tarla	Goraşen	Vergi ve behre
18		Hüseyin Zaim	İki hisse zemin tarla	Kaharet	Vergi ve behre
19		Hüseyin Zaim	Bir hisse çiftlik	Hona	Vergi ve behre
20		Hüseyin Zaim Abdullah oğlu	Reraül isimli bir hisse çiftlik	Huro	Vergi ve behre
					420

⁴⁷² Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 50-81; **Gürcistanis vilayetis didi davtari**, s. 55-84.

Kvablian Nahiyesi Mukataaları: Ahıska Sancağı'nın dördüncü nahiyesi olan Kvablian Nahiyesi'nde bilinmeyen nedenlerden dolayı mukataa kayıtlarına rastlanmamaktadır.

Azğur Nahiyesi Mukataaları: Azğur Nahiyesi'nde 61 coğrafi birim olup üç rabat kale (ikisi reayasız), 58 köy ve Adabuk isimli mezradan ibarettir. Otuz yedi köyün tam tahrir dökümü verilmiş, yirmi köy ve bir mezra reayasız olarak kayıt altına alınarak, sadece vergi hasılatı belirtilmiştir. Tablo 30'da Azğur Nahiyesi'ndeki mukataalar belirtilmiştir.

Tablo. 30. Azğur Nahiyesi'ndeki Mukataalar⁴⁷³

Sıra No	Kiralayan	Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1	Dedisimedi	Ali Bey Haydar Paşa oğlu	Bağ	Azğur Kalesi Rabat Köyü	
2	Azğur Keşişi	Ali Bey Haydar Paşa oğlu	Bağ	Azğur Kalesi Rabat Köyü	50
3	Dedisimedi	Zaim Elia	İki kilelik bağ, bir hisse arazi	Azğur Kalesi Rabat Köyü	
4	Matskverili Keşiş	Zaim Elia	Bir hisse arazi, üç kilelik arazi	Azğur Kalesi Rabat Köyü	61
5	Azaur Cibladze	Mustafa ve Musa	Zemini	Orpola	Behre ve vergi
6	Azaur Cibladze	Mustafa ve Musa	Toba zemileri ve tarlalar	Orpola	Behre ve vergi
7	Azaur Zavika ve kardeşi Keygubat, Rajden, Talu	Mustafa ve Musa	Üç hisse tarla, bir hisse bahçe	Blorza	50
8	Yason Keşiş	Oltu Miralayı Veli	İki hisse bağ, elli kilelik zemin tarlalar	Blorza	100
9	Keşiş	Oltu Miralayı Veli	Bir hisse bağ	Tkemlovana	30
10	Keşiş Giorgi ve kardeşi Maharabel	Mehmet Abdullah oğlu	Bir hisse bağ	Sakunet	20
11	Dedisimedi ve müridi Hüsrev	Dergah-i Aliye'nin çavuşu Uğurlu	Bağ, bahçe	Sinuban (Gurkel'e yakın)	20
12	Azaur Zarbel ve oğlu İvane	Yusuf Ağa ve kardeşi Mustafa çavuş	Bağ, bahçe, değirmen, tarlalar, çayır	Sinuban (Gurkel'e yakın)	30
13		Zaman, Harşit ve Şaban	Bir hisse bağ ve bahçe, üç kilelik tarla ve ev	Giorgisminda	50
14	Rosap zimmi	Şaban çavuş	Bir hisse iki kilelik bağ	Giorgisminda	30
15	Azaur Sevar	Hüseyin çavuş	Bağ ve bahçe	Zurzana	30
16	Dedisimedi	Azğur Gulamı Mustafa Abdullah oğlu	Bağ ve bahçe	Zurzana	40
					511

⁴⁷³ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 86-109; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 89-111.

Altunkale Nahiyesi Mukataaları: Altunkale Nahiyesi'nde 17 coğrafi birim yer almaktadır. Defterde 14 köyün tam tahrir dökümü verilmiştir. Diğer üç köyün ise yalnız vergi hasılatı kaydolunmuştur. Tablo 31'de nahiyedeki mukataalar gösterilmiştir.

Tablo 31. Altunkale Nahiyesi'ndeki Mukataalar⁴⁷⁴

Sıra No	Kiralayan	Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1	Çule Kilsesi Keşişi	Ömer Çelebi	Bir hisse bağ, bir hisse bahçe, zemin tarla, bostan	Tsire	20
2		Hüseyin zaim Abdullah oğlu	Bir hisse bağ	Tsire	Vergi ve behre
3	Çule Kilsesi Vakfi	İbrahim Abdullah oğlu	Bağ	Tsire	Vergi ve behre
4	Kristofor Keşiş	İbrahim Abdullah oğlu	Zemin	Tsire	Vergi ve behre
					20

Otskhe Nahiyesi Mukataaları: Otskhe Nahiyesi'nde vergilendirilmiş 25 coğrafi birim yer almaktadır. Nahiyede iki rabat kale, yirmi bir köy, bir çayır ve bir çiftlik yer almaktadır. Köylerden on altısının tam tahrir dökümü verilmiş olup beş köyün ise yalnız yıllık hasılatı kaydolunmuştur. Otskhe Nahiyesi'ndeki mukataalar Tablo 32'de verilmiştir.

Tablo 32. Otskhe Nahiyesi'ndeki Mukataalar⁴⁷⁵

Sıra No	Kiralayan	Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1	Ahmed Bey ve Ali Kardeşler	Zaim Ahmed Çelebi	Çiftlik	Sahan	Öşür
2	Zimmi Yuran	Ali Kethüda	Zemin	Kikinet	Öşür ve vergi
3		Hüseyin Zaim	Üç hisse bağ	Untsa	40
4	Maksime Keşiş	ArdahanMiralayı Fuad	Bağ	Untsa	Vergi ve behre
5	Lal Meraval	Azariya Grigol oğlu	Bağ ve değirmen	Untsa	Vergi ve behre
6		Ömer ve Osman	Çiftlik Çayırı	Sahnitskaro	Öşür
					40

Aspinza Nahiyesi Mukataaları: Aspinza Nahiyesi'nde vergilendirilmiş 43 coğrafi birim yer almaktadır. Nahiyede bir rabat kale, kırk köy, bir mezra ve Kür Nehri yer almaktadır. Köylerden otuz dördünün tam tahrir dökümü verilmiş olup altı

⁴⁷⁴ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 109-117; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 112-119.

⁴⁷⁵ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 118-128; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 120-130.

köy ve bir mezranın ise yalnız yıllık hasılatı kaydolunmuştur. Ayrıca nahiyenin sınırları içerisinde geçen Kür Nehri'nde tutulan balıktan alınan öşür de deftere kaydolmuştur. Aspinza Nahiyesi'ndeki mukataalar Tablo 33'de verilmiştir.

Tablo. 33. Aspinza Nahiyesi'ndeki Mukataalar⁴⁷⁶

Sıra No	Kiralayan	Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1	Bero Şahaziz	Dizdar Mehmed Çavuş Seydi Ali	Bir hisse bağ, bir hisse bahçe, zemin tarla, çayır	Aspinza Rabat Kale Köyü	30
2	Mahu Ener Ali	Zaim Elia	Bir hisse bağ	Aspinza Rabat Kale Köyü	50
3	Zaal	Kumdan Ağa	Ğobiyet mahallesindeki bağ	Zurzel-i Ülya	30
4	Mamdide	Mehmed Handan oğlu	Zemini ve çayır	İncğola	Behre ve vergi
5	Mamdide	Mehmed Handan oğlu	İki hisse bağı, iki hisse bahçe	İncğola	130
6	Papuna Mehtab Aznaur oğlu	Murad Çavuş	Bir hisse bağ, bir hisse bahçe, bir hisse değirmen, harman yeri, tarla ve çayır	Oşora-i Süfla	20
7		Elia	Bir hisse bağ	Oşora-i Süfla	50
					310

Çeçerek Nahiyesi Mukataaları: Çeçerek Nahiyesi'nde vergilendirilmiş 61 coğrafi birim yer almaktadır. Nahiyede bir rabat kale, elli yedi köy ve üç mezra yer almaktadır. Köylerden kırk ikisinin tam tahrir dökümü verilmiş olup on beş köyün ise yalnız yıllık hasılatı kaydolunmuştur. Çeçerek Nahiyesi'ndeki mukataalar Tablo 34'de verilmiştir.

Tablo. 34. Çeçerek Nahiyesi'ndeki Mukataalar⁴⁷⁷

Sıra No	Kiralayan	Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1		Katib Cenab Bey Mehmed Kasu oğlu	Yedi hisse zemin tarla, çayır	Borcom	Öşür ve vergi
2	Canşuar	Katib Yusuf	Zemin, çayır, bağlar	Talashev	10
3	Barzi ve Keykavuz	Zaim Sadullah	Çiftlik, bağ ve hane	Heot	Öşür ve vergi
4	Revaza Sağabara oğlu	Süleyman yeniçeri	Üç kilelik bir hisse bağ	Mlaşhev	10
					20

⁴⁷⁶ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 129-147; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 130-148.

⁴⁷⁷ Cıkia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 148-171; **Gurcistanis vilâyetis didi davtari**, s. 148-171.

Kira olarak verilen arazilerin ve herhangi bir gelir getiren varidatın belli bir bedel karşılığında olmadığı, elde edilen gelirin vergi ve behresinin ödendiği kayıtlarına da rastlanmaktadır. Tablo 13-20’de bunları belirtmiştir.

10. Ahıska Sancağı’nda Ticaret, Pazar ve Gümrük Gelirleri

Osmanlı toplumunun ekonomik yapısında iki önemli unsur yer almaktadır: Pazarlar ve panayırlar. “Pazarlar daha ziyâde bâzı köy, kasaba ve kalelerde kurulmakta olup, hemen bir günlük mesafede bulunan ahalinin kolayca ulaşabilip şahsî ihtiyaçlarını karşılarken umumiyetle ziraî mahsüllerini arz edebilecekleri mahalli merkezler idi”⁴⁷⁸. Osmanlı Devleti’nde pazarda alınıp satılan her çeşit maldan, kesilen hayvanlardan *bac-ı tamga* adı altında vergi alınmaktaydı⁴⁷⁹. Köylerde yapılan satışlardan bac alınmazdı, taşrada kurulan panayırlarda yapılan satışlardan ise pazar vergisi alınmaktaydı⁴⁸⁰. Bâc, Osmanlılar zamanında pazar vergisi anlamında kullanılmıştır. İlk kez 1547 tarihinde toplanmaya başlanmıştır ancak, bu vergiye konu olan malların çeşitleri bilinmemektedir⁴⁸¹.

Doğuda ticaret her zaman onurlu bir meslek olarak bilinmektedir. Tüccarlar şehir sosyal sınıfının en önemli kısmını teşkil etmektedir⁴⁸². Osmanlı Devleti’nde ticaret iki yoldan yapılmaktaydı: Biri Müslüman gemicilerin faal olduğu deniz yolu, diğeri kara yolu⁴⁸³. XVI. yüzyılda Ahıska Sancağı ve Çıldır Eyâleti’nin merkezi olan Ahıska, Anadolu - Kafkasya kara yolu üzerinde bulunan önemli bir ticaret merkeziydi. Konumu nedeniyle gelip geçen kervanlardan ciddi miktarda gelir sağlanmaktaydı. Şehrin ticaret hayatı ile ilgili en sağlam ve orijinal bilgileri II. Selim Devri (29.09.1566-21.12.1574) Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmesi’nde ve III. Mehmed

⁴⁷⁸ Ömer Şen, **Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)**, İstanbul 1996, 143 shf. Eren Yay.

⁴⁷⁹ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 581.

⁴⁸⁰ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 254.

⁴⁸¹ Acun, **op. cit.**, s. 95.

⁴⁸² C.A. Mamedov, **Azerbaydjan po istoçnikam XV-pervoy polovini XVIII vv.**, İzdatelstvo "Elm", 1993, s. 40.

⁴⁸³ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti. Habeş Eyaleti**, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 100.

Devri (27.01.1595-29.12.1603) Gürcistan (Ahıska) Kanunnâmesi'nde bulabilmekteyiz. Adı geçen kanunnamelerde *Bac-ı Bazar-ı Galle* adı altında Ahıska'da satılan ve şehre satılmaya gelen mallar ve onlardan alınan vergiler hakkında bilgi verilmektedir. Bu kanunnamelere göre;

1. Şehre gelip satılan buğday, arpa ve sair hububat çeşitlerinin her müddünden buçuk kile;
2. Yüğü altı kile olan un satıldığında satandan dört kilesinden bir akçe,
3. Tamgay-ı siyah,
 - a) At pazarında at satıldığında on iki akçe,
 - b) Kasaphanede koyun satıldığında iki koyuna bir akçe,
 - c) Su sığırı (manda) satıldığında dört akçe,
 - d) Karasığır satıldığında iki akçe⁴⁸⁴ alınan vergidir.
4. Ceviz, incir ve sair kuru meyve yükünden iki akçe, deve yükünden dört akçe, merkep yükünden bir akçe,
5. Yaş meyvenin iki yükünden bir akçe alınması kanunla belirlenmişti.

Alım satım işleri köylerde yapıldığı zaman *bac* alınmazdı⁴⁸⁵.

Her ne kadar Gürcistan Vilâyet kanunnamelerinde Hasan Padişah'dan bahsedilmese de *bâc* ve *tamga* hususunda Akkoyunlu Devleti zamanındaki uygulamalar geçerliydi. Doğu Anadolu ve Musul'da XV. yüzyılda Akkoyunlu hükümdarı olan Uzun Hasan (1453-1478) zamanında tanzîm olunan kanunnameler esas alınmıştı. Bu durum, Diyarbekir (Amid) Mardin, Sincar, Musul, Arabgir, Cirmuk, Siverek, Kığı, Çemişgezek, Harput, Ruha (Urfa) Ana, Hit, Dayr ve Rahbe livaları ve Hasan Keyf Sirid kazalarını da ihtiva etmekteydi⁴⁸⁶. Harput ve Mardin kanunnamelerinde Hasan Padişah kanununun etkisi olduğu açıkça ifade

⁴⁸⁴ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 581.

⁴⁸⁵ **İbid.**

⁴⁸⁶ Nilufer Bayatlı, **XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti**, TTK Basımevi, Ankara 1999, s.173.

edilmektedir⁴⁸⁷. Erzurum Sancağı'nda da Hasan Padişah kanunlarının bir müddet tatbik edildiği ve sonradan halkın bu kanun hükümlerine tahammül edemeyip, Osmanlı kanunlarının uygulanmasını istedikleri belirtilmektedir⁴⁸⁸. Bayburt Sancağı'nda da ticari mallarla ilgili vergi sisteminin esası, Uzun Hasan tarafından düzenlenen kanunnamelere dayanmaktadır⁴⁸⁹.

Osmanlı Devleti'nin her yerinde olduğu gibi Ahıska Sancağı'nda da hem alıcı, hem de üretici her zaman korunmaya çalışılmıştır. Bu yüzden üreticinin pazarda sattığı ürünler eşit miktarda fiyatlandırılırdı. Pazardaki her bir ürünün fiyatı devlet tarafından belirlenirdi. Böylece hem satıcılar arasında rekabet oluşmuyor hem de alıcı fazla fiyat ödemediği ihtiyacı olan ürünü satın alabiliyordu. Buna uyulmadığı takdirde kanunname gereğince belirli cezalar uygulanmaktaydı.

Pazar gelirleri içerisinde alınan para cezalarını da eklemek gerekmektedir. Ölçü ve Tartılar Kanunu'na göre, ürün pazarda eksik tartılarak satıldığı zaman satandan her dirhem için bir akçe para cezası kanunnamede sabitlenmişti⁴⁹⁰. Pazardaki fiyat tespitleri kadı aracılığı ile yapılırdı. Dirhemle satılan kıymetli eşyalar yüzde on kâr payı ilavesiyle fiyatlandırılmıştı⁴⁹¹.

Görüldüğü gibi şehir yapılanmasında önemli bir yere sahip olan pazarlar, şehrin sosyal yaşam merkezlerindendi. Ahıska, Osmanlı hakimiyeti öncesi ve Osmanlı hakimiyeti zamanında uluslararası ticaretin yapıldığı bir şehir olmuştur. 1895 yılında Samtshe-Cavakheti Vilayeti'nin Ahıska Kazası, Skorza Köyü'nde dört

⁴⁸⁷ Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı...**, s. 157 (**924 (1518) Tarihli Mardin Livâsı Kanûn-nâmesi**); s. 162 (**924 (1518) Tarihli Berriyecik Livâsı Kanûn-nâmesi**); Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, ss 245-246 (**1518 Tarihli Harput Kanunnâmesi- Defter-i Yasaha-i Livâ-i Harput**).

⁴⁸⁸ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Erzurum Eyâleti Kanunnâmeleri, s. 335.

⁴⁸⁹ İsmet Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, s. 157.

⁴⁹⁰ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri...** Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 581.

⁴⁹¹ Akgündüz, loc. cit.

Avrupa madeni parası (sikke)⁴⁹² bulunmuştu. Bu madeni paralardan biri Lehistan-Litvanya Devleti zamanına (1569-1795) aittir. Bu ise, İpek Yolu üzerinde olan Ahıska'nın çok eskiden ticaret merkezi olduğunun ve Avrupa, Baltık ve İskandinav ülkeleri ile ticaret ilişkilerinin bulunduğu kanıtıdır. Ayrıca, Ahıskalı tüccarların, Karadeniz'in ticaret merkezi olan Trabzon ile de ticari ilişkilerde buldukları bilinmektedir⁴⁹³.

Ahıska, Osmanlı Devleti'nin doğudaki sınır kentlerinden birisi olduğundan, burada gümrük işlemleri de yapılmaktaydı. Erzurum tarafından Trabzon'a getirilen köleler için Ahıska gümrüğünde işlem yapılıyordu⁴⁹⁴. Bilindiği gibi köle, Osmanlı Devleti'nde diğer İslam devletlerinde olduğu gibi ticari bir meta olarak değerlendirilmekteydi. Bu nedenle ticaretin gerektirdiği bütün uygulamaların içinde köleler de yer almaktaydı⁴⁹⁵. Ahıska gümrüğünden elde edilen gelir hakkında tam bir bilgi yoktur.

Kanunnamelerin hükümlerinden de anlaşıldığına göre köylü, sipahinin ürünün muhafaza etmek için ambar yapması ve en çok bir günlük mesafedeki pazara taşınması gerekiyordu⁴⁹⁶. Sancak merkezi Ahıska çoğu köylere uzak olduğu için, nahiye merkezleri Vale, Ude, Azğur, Altunkale, nam-ı diğer Şoka, Otskhe, Aspinza ve Çeçerek Rabat kalelerinde de pazarlar kuruluyordu. Bu nedenle, köylü ve sipahiler ürününün ellerinde kalmasından endişe etmiyordu; nitekim İstanbul ve diğer büyük şehir tüccarları en küçük nahiye pazarına kadar gidip ürünü satın alıp

⁴⁹² Javakhishvili Nikolay, **Maloizvestniye Stranitsı İstorii Gruzino-Baltiyskikh Otnosheniy (X-XVIII VV)**, http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-3-4/14.shtml. (Erişim Tarihi: 22 Ekim 2012).

⁴⁹³ Necmettin Aygün, **On Sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Serander Yayınları, Trabzon, Ocak 2005, s. 179.

⁴⁹⁴ Aygün, *op. cit.*, s. 180.

⁴⁹⁵ Zübeyde Güneş Yağcı, "H. 1015/1016 (M. 1606/1607) Tarihli İstanbul Gümrük Defteri," **HISTORY STUDIES International Journal of History**, ISSN: 13094173 (Online) Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Halil İnalçık (March, 2013), p. 508.

⁴⁹⁶ Doğru, *op. cit.*, s. 162.

büyük şehirlere naklediyorlardı⁴⁹⁷. Bu tüccarların satın aldıkları ürünleri başkente veya diğer büyük şehirlere taşımaları için onlara özel izin belgesi verilmekteydi⁴⁹⁸.

11. Tahrir Defterine Göre Ahıska Sancağı'nda Narh Fiyatları

Devletin, arz ve talep şartlarını göz önünde bulundurarak, zarurî ihtiyaç maddelerine uyguladığı fiyatlara *narh fiyatları* denir. Narh fiyatlarının belirlenmesindeki asıl amaç, ürünlerin uygun şekilde halkın eline geçmesini sağlamak olmuştur⁴⁹⁹. Belirlenmiş narh fiyatından aşağı veya yukarı satış yapmak yasaklanmıştı⁵⁰⁰. Çıldır Eyâleti'nde de narh fiyatı uygulanmıştı. Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân tahrir defterinde, vergilerin kıymeti akçe olarak kaydedilmiştir. Yani buğday, arpa, erzen, zeğrek, ceviz, şıra, nohut, mercimek, bakla vs. gibi ürünlerin belli bir narh üzerinden akçe olarak değeri verilmiştir ve böylece Ahıska Sancağı'ndaki bazı ürünlerin fiyatlarını tespit edebilmekteyiz. Bu fiyatlar tahrir yapıldığı zaman belirleniyor ve padişahın onayından sonra kesinlik kazanıyordu. Tahrir emînleri fiyatı belirlerken ürünün önceki üç yıllık ortalamasını akçe olarak belirlemekte ve bölge kadısından aldıkları mahallî narhı gösteren hüccetleri de ekleyip, merkeze padişahın onayına göndermekteydiler. Belirlenen fiyatlar padişah onayladıktan sonra kesinleşiyor⁵⁰¹ ve tahrir defterlerine kaydolunuyordu.

Ahıska Sancağı'nda 1595 tarihine göre narh fiyatları Tablo 35'de olduğu gibidir.

⁴⁹⁷ Doğru, **loc. cit.**

⁴⁹⁸ Doğru, **op. cit.**, s. 67.

⁴⁹⁹ Said Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması", **Türkler**, X, s. 853.

⁵⁰⁰ Temel Öztürk, s. 861.

⁵⁰¹ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri," **İ. Ü. İ. F. M.,-II., 1941**, s. 40.

Tablo. 35. “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defterine Göre Narh Fiyatları⁵⁰²

Ürünün Cinsi	Kile	Kıymeti, akçe	Kg	Kıymeti, akçe
Hınta/Buğday/	1	12	1	0,47
ŞairArpa/	1	10	1	0,39
Çavdar	1	10	1	0,39
Erzen/Darı/	1	10	1	0,39
Nohut	1	30		1,17
Mercimek	1	20		0,78
Bakla	1	15		0,58
Zeğrek	1	10	1	0,39
Ceviz	1	20	1	0,78
Şıra, men	1	8		

Ahıska Sancağı'nda hububat ölçüsü olarak İstanbul Kilesi kullanılmıştır. Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmesi'nde bu husus şöyle ifade edilmiştir: “Ve müddün mikdârı İstanbul'un yirmi kilesidir”⁵⁰³. Ayrıca kanunnâmede nügi'nin iki yüz dirhem, batmanın da on iki nügi olduğu belirtilmiştir⁵⁰⁴.

12. Osmanlı Sefer Güzergahı Yollarının İyileştirilmesi ve Tamiri

Yollar tarih boyunca şehirlerin ticari fonksiyonunu ve önemini belirleyen önemli unsurlardandır. Bu bakımdan XVI. yüzyılda Ahıska'dan geçen yolları belirtmek çok önemlidir. Şöyle ki:

1. Ahıska'dan sağ tarafa giden yol tarihi Cavahet yolu.
2. Ahıska'dan sol tarafa giden yol Batum ve Karadeniz'e çıkış yolu.
3. Ahıska'nın kuzey istikametine giden yol ise, İpek Yolu'nun en önemli şehirleri olan Tiflis, Gence, Bakü, Kaşgar, Buhara, Samerkand'a giden yoldur.

Ahıska stratejik öneme sahip olmakla birlikte, aynı zamanda ticari bir yolun üzerinde bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Anadolu ile Kafkasya yolunun köprüsü ve geçiş noktasıydı. Bu yüzden klasik dönemde düzenlenen seferlerde Osmanlı orduları Anadolu ile Kafkasya toprakları üzerindeki yollardan yararlanmaktaydı. Bunun içindir ki, ana ve ona bağlı tali yolların iyileştirilmesi ve tamirine büyük önem

⁵⁰² Cıkia, *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, s. 19-171; *Gurcistanis vilayetis didi davtari*, s. 22-171.

⁵⁰³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri...* Gürcistan Vilayeti Kanunnâmeleri, s. 581.

⁵⁰⁴ *İbid.*

verilmekteydi. Osmanlı Devleti için Anadolu'yu Kafkasya'ya bağlayan Ahıska–Azğur anayolunun düzgün ve bakımlı olması, çok önemliydi. Güney Nahiyesi reayasız köylerinden ve yıllık 10.200 akçe vergisi olan Tsinis Köyü tekalif vergisinden muaf tutulmuş ve o köye, 22 km uzunlukta olan Ahıska-Azğur yolunun iyileştirilmesi ve tamiri işleri verilmişti⁵⁰⁵.

⁵⁰⁵ Cikia, **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, s. 32; **Gurcistanis vilayetis didi davtari**, s. 36.

SONUÇ

Ahıska ile ilgili yazdığımız “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu” konulu tezimiz detaylı çalışmalardan oluşmaktadır. Bugüne kadar Ahıska ile ilgili XVI. yüzyıl tahrir defterlerine dayalı böyle kapsamlı bir çalışma ne Türkçe ne de diğer dillerde yapılmamıştır. Bu bölge 250 yıl Osmanlı yönetiminde kalmış, Osmanlı idari teşkilatına göre taksimlenmiş ve yönetilmiştir. Ama ne yazık ki ne Osmanlı ne de Gürcü kaynaklarına dayanan çalışma yapılmamıştır. Bölge ile ilgilenen araştırmacıların birincil kaynaklara ulaşamamaları ve bölgenin bugünkü dili olan Gürcüceyi bilmemeleri böyle bir araştırma yapamamalarına neden olmuştur. Yaptığımız bu çalışmada hem Gürcüce ve Rusça birincil kaynaklarından hem de Osmanlı'nın 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defterinden yararlandık. Fakat bazı kaynakların yetersizliğinden ötürü Ahıska'daki günlük yaşamla ilgili bilgileri vermek mümkün olmamıştır. Sancağın XVI. yüzyıl, coğrafi durumu, nüfus özellikleri, ekonomik durumu ve vakıf kurumları hakkında tezimizde bilgiler verilmiştir. Sonuç olarak, birincil kaynaklardan yararlanarak yapılmış olan bu çalışmanın, gelecekte bu bölge ile ilgili yapılacak daha analitik çalışmalar için en önemli başvuru kaynaklardan biri olacağına inanıyorum.

Bugün Ahıska'nın ismi bile tartışma konusudur. Araştırmacıların çoğu Ahıska'nın “Ak Kale” olduğunu iddia ediyor. Ama birincil kaynaklardan baktığımız zaman Ahıska'nın “Ak kale” değil de Akaltsikhe olduğunu görüyoruz. Telaffuzu Türkçe zor olduğundan dolayı Akhaltsikhe, Ahıska olarak telaffuz edilmiştir. Akhaltsikhe'nin Gürcüce anlamı ise “Yeni Kale” olup Akhali –Yeni, Tsikhe ise Kale anlamına gelmektedir. Bu ve buna benzer çelişkilerin ana nedeni ise, araştırmacıların birincil kaynaklara ulaşamamaları ve ulaşımlar bile bu dile hakim olmamalarıdır. Biz bu eksikliği de detaylı şekilde açıklamaya çalıştık.

Tez, halkın nasıl Müslüman olduğu hakkında da bize bazı fikirler veriyor. Müslümanlaştırma, zorlama olmadan, tamamen hoşgörü ve teşviklerle olduğunu

görüyoruz. Eski Samtskhe Atabeylerinden Menüçöhr'ün Müslüman olması ve ismini Mustafa olarak değiştirmesi ve Osmanlı Sultanının fermanı ile ödüllendirilmesi buna bir örnektir. Genel olarak eski Samtskhe Atabey hanedanları ve din görevlilerinin mal varlıkları da göze çarpıyor. Dolayısıyla yaptığımız bu çalışma gelecekte bölge halkının daha önce yapılmamış etnik ve din ile ilgili bilimsel çalışmaları için de yararlı olacağını düşünüyorum.

Osmanlının bölge idari, hukuki ve ekonomi sisteminin aynısının Ahıska'da da uyguladığı göze çarpıyor. Burada da ekonominin omurgasının tarım olduğunu görüyoruz, zira alınan vergilerin % 86'sını tarım ürünleri teşkil ediyor. Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, üretim araçları halkın elinden alınmıyor. Verginin kolayca toplanması için hukuk düzenine önem veriliyor. Var olan yapıyı koruyor. Piskoposun yararına toplanan resmi murahhasiye vergisi de bunu göstermektedir.

Yaptığımız bu çalışmada Çıldır Eyaleti'nin Ahıska Sancağı XVI. yüzyıl sosyo-ekonomik durumu tahrir defterleri ışığında incelenmiştir. Ahıska Sancağı hakkında olan bu çalışmamız bu konuda gelecekte yapılacak araştırmalar için ileri doğru atılmış ilk adım ve daha geniş kapsamlı araştırmalar için başlangıç olacaktır. Kafkaslarda Osmanlı hakimiyeti yıllarını araştırmak, tanımak, bilmek ve öğrenmek hem Türkiye hem Gürcistan hem de Kafkas Bölgesi için büyük önem taşımaktadır.

1944 yılında vatanlarından sürgün olunan Ahıskalılar, hala vatanlarına geri dönememekteler. Bunun bir çok nedeni vardır. Maalesef en büyük nedenlerinden biri de Ahıska halkının kendi tarihsel geçmişini bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı'nın bölgede uyguladıkları politikalar ve tahrirler bölgede farklı dine mensup insanların yaşadığını açıkça gösteriyor. Bunun bilinmesi daha toleranslı olunmasına yardımcı olacağını düşünüyorum. Şöyle ki bölgede sadece Müslümanların yaşadığını savunmak, vatana geri dönüşü ister-istemez zedeliyor. Gürcüler, Ahıska halkının tamamen Gürcü olduğunu öne sürerken, Türkiye'li araştırmacılar ise tamamen Türk olduğunun altını çizmektedirler. Tüm bu tartışmalar halkın geri dönmesini engellemektedir. Fakat tahrir defterleri bölgede Müslüman halkın yanı sıra Gayri-Müslümanların da olduğunu açıkça gösteriyor. Rusların yaptıkları nüfus sayımlarında da bölgede çeşitli halkın yaşadığını görmekteyiz. Bu gerçekleri

benimsemek Ahıskalıların ve aynı zamanda Gürcistanlıların saldırgan tavırlarından vaz geçmeleri için çok önemlidir. Bugün tartışma öyle bir boyuta gelmiştir ki, halkın çoğu vatana dönüş amacından vazgeçmiş ve onun yerine aşırı milliyetçi tartışmaların içine girmiştir. Tüm bunlar ise vatan yolunu kapatmıştır. İnaniyorum ki yaptığım bu çalışma, bu ve benzeri tartışmalara ışık tutacak ve halk asıl soruna (Ahıska'ya dönmek) odaklanacaktır. Tüm bunların vatana dönüş katkıda bulunacağına inanıyorum. Bölgede Gürcülerin yanı-sıra Türklerin, Hemşinlilerin, Kürtlerin bir arada, Ahıska adı altında yaşadığını ve Ahıska Türkleri olarak Orta Asya'ya sürgün edildiklerini bilmenin ve bunun hem Gürcüler tarafından, hem Türkler tarafından benimsenmesi vatana dönüşü daha da hızlandıracağını umuyorum.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Ababay, Feridun; **Çıldır Yönetmel Örgüt Süreci; Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü**, Eda Matbaası, Ankara, 2000.
- Abaev, Vasiliy İvanoviç; **K voprosu o prarodine i drevneyşih migrasiyah indoiranskih – narodov- Drevniy Vostok i antiçny mir**, Moskva, İzdanie MGU, 1972.
- Abuladze, Sisana; **Çıldiris Vilayeti Didi Davtari 1694-1732**. Tbilisi, Metsniereba, 1979.
- Acun, Fatma; **Karahisar-ı Şarkî ve Köylühisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485- 1569)**, TTK , Ankara-2006.
- Akdağ, Mustafa; **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, C. I-II., İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.
- Akgündüz, Ahmet; **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, V, İstanbul.
- Akgündüz, Ahmet; **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**. 7//II. Kitap, II. Selim Devri Kanunnameleri. İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Akgündüz, Ahmet; **Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 8/I. Kitap, III. Mehmed Devri Kanunâmeleri, IV. Bölüm, Çıldır Eyâleti Kanunnameleri, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Akyılmaz, Gül; **Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı**, Konya, Gül Yayınevi, 2000.
- Aliyev, Fadli Fazliyeviç. **Oçerki po leksike turok Kazakhıstana**, Alma-Ata, Nauka, 1978.
- Aydın, Dünder; **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı. Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, Ankara, TTK Basımevi, 1998.
- Aygün, Necmettin; **On Sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Serander Yayınları, Trabzon, Ocak 2005.
- Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Prezident Kitabxanası- **İnzibati-erazi vahidleri**.
- Baddeley, John, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, çev: Sedat Özden, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1995, s. 202.

- Barkan, Ömer Lütfü; **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları: Kanunlar**, C. I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay.,1943.
- Barkan, Ömer Lütfü; **Osmanlı Kanunnameleri**, II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 20-25 Eylül 1937, TTK Yayınları, İstanbul 1943.
- Barkan, Ömer Lütfü; **“Tımar”**, **Türkiye’de Toprak Meseleleri**, Toplu Eserler, Cilt I, Gözlem Yayınları, 1980.
- Başar, Fahameddin; **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1703)** , Ankara, TTK Basımevi, 1997.
- Bayatlı, Nilufer; **XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti**, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Baykara, Tuncer; **Anadolu’nun İdari Taksimatı**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- Becermen, Cengiz; **Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri**, Ankara, Eramat Basım, yy.
- Berdzenişvili, Nikoloz; **İstoria Gruzii**, Tbilisi, Tsodna, 1962.
- Berdzenişvili, Nikoloz; Canaşıa Simon ve Cavahişvili, İvane, **Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)**, Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, Sorun Yayınları, 2000.
- Bostan, M. Hanefi; **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat**, Ankara, TTK Basımevi, 2002.
- Brosset, Marie Felicite; Andreyan, Hrand D., Merçil, Erdoğan, **Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)**, X. Dizi,-Sa. 17, Ankara, TTK Basımevi, 2003.
- Bünyadov, Ziya; **Azerbaycan Atabeyleri Dövləti. 1136-1225. yıllar**, Bakı, Şərg-Qərb Yay., 2007.
- Cavahişvili, İvane; **Kartveli eris istoria (Gürcü milletinin tarihi)**, C. II., Tbilisi, Metsniereba, 1983.
- Cikia, Sergey, **Gurcistanis Vilayetis Didi Davtari (Gürcistan Vilâyeti'nin Mufassal Defteri)**, II. Kitap, Tercüme, Tbilisi, Sakartvelos SSR Metsinierebata Akademiis Gamomtsemloba, 1941.

- Cikia, Sergey; **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, I. Kitap, Osmanlıca Metn, Tbilisi, Gürcistan S. S. R. Cumhuriyeti Ulum Akademisi Neşriyat Evi, 1947.
- Cikia, Sergey; **Gurcistanis Vilayetis Didi Davtari (Gürcistan Vilayeti'nin Mufassal Defteri)**, III. Kitap, Gamokvleba (Tetkikler), Tbilisi, Sakartvelos SSR Metsinierebata Akademiis Gamomtsemloba, 1958.
- Cin, Halil; **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Cin, Halil; **Türk Hukukunda Mera, Yaylak ve Kışlaklar**, Ankara, Turhan Kitapevi, 1980.
- Çakar, Enver; **XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)**, Elazığ. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmalar Merkezi Yay., 2003.
- Dağlı, Yücel, Seyit Ali Kahraman, Seyit Ali; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu- Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit**, 2. Cilt-2. Kitap, 2. B. İstanbul, YKY, 2005.
- Doğru, Halime; **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, İstanbul, Afa Yayıncılık, 1992.
- Emecen, Feridun; **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara, TTK, 1989.
- Ergenç, Özer; **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995.
- Erkin, Celal, **1828-1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi)**, İstanbul, Askeri Matbaa, 1940.
- Evetskiy, Orest Stepanoviç, **Statistiçeskoe opisanie Zakavkazskogo kraya**, Sankt-Peterburg, Tipografiya Ştaba otdelnogo korpusa vnutrenney straji, 1835.
- Evstigneev, Genadiy Mihayloviç, Livşits, Yuriy Aleksandroviç, Singaevskiy, Oleg Nikolaviç; **“Taynı produktov pitaniya”**, Pişevaya Promişlennost Yayınları, Moskva, 1972.
- Genç, Özer, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, 2. B., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Göçer, Lütfü; **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan alınan Vergiler**, İÜİF Yay. İstanbul 1964.

- Gökçe, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Yayınları, 1979.
- Göyünç, Nejat; **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 157 (924 / 1518) Tarihli Mardin Livâsı Kanûn-nâmesi); s. 162 (924 (1518) Tarihli Berriyecik Livâsı Kanûn-nâmesi).
- Hacılı, Asıf; **Ahısqa Türkleri Vetten Bilgisi**, Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı. İstanbul 2009.
- Halaçoğlu, Yusuf; **XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara, TTK Yayınları, 1991.
- Hammer, J. Von; **Osmanlı Tarihi Devlet-i Aliye**. Haz. Hüseyin Tekinoğlu, Kamer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 372-373.
- İnalcık, Halil; **“Köy, Köylü ve İmparatorluk”**, Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993, s. 1-14.
- İnalcık, Halil; **Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu**, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 60-61.
- İnalcık, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt 1, 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.
- Itzkowitz, Norman; **Ottoman Empire and İslamic Tradition**, New York, Alfreda A Knof, 1972.
- Itzkowitz, Norman; **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, Çev. Cihan Kaplan, İstanbul, Babil Yayınları, 2006.
- Kâtib Çelebi; **Kitâb-ı Cihânnümâ li Kâtib Çelebi**, I. Cilt: tıpkıbasım, Ankara, TTK Basımevi, 2009.
- Kazıcı, Ziya; **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2005.
- Kazımov, İsmayıl; **Ahıska Türklerinin Dili**, Bakı, Elm, 1999.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin; **Osmanlılar'ın Kafkas-İllerini Fethi (1451-1590)**, 2. B. Ankara, TTK Basımevi, 1998.
- Kunt, Metin; **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümâresi ve İl İdaresi**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Kurt, Yılmaz; **Koçibey Risalesi (Eski ve Yeni Harflerle)**, 2. B., Ankara, Akçağ Yayınları, 1998.

- Kurt, Yılmaz; **“Kars-ı Maraş (Kadirli) Sancağında Ekonomi,”** XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002, Ankara -2005, Kongreye Sunulan Bildiriler. II. Cilt-II. Kısım.
- Kütükoğlu Bekir; **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590),** İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962.
- Lomsadze, Shota; **Samtshe-Cavaheti s seredinı XVIII v. po 50-e gg. XIX v.** Tbilisi, 1975.
- Lomsadze, Shota; **Meskheti i meskhi,** Merani-3, Tbilisi 1999.
- Lunin Mikhail Sergeevich; **Pisma iz Sibiri,** Moskva, Nauka, 1988.
- Mamedov, S. A.; **Azerbaydjan po istoçnikam XV-pervoy polovini XVIII vv.,** İzdatelstvo “Elm”, 1993.
- Marr, Nikolay Yakovlevich; **Grammatika çanskogo (lazskogo) yazıka. S khrestomatieyi slovarem,** Tipografia imperatorskoy akademi nauk, Tiflis, 1910.
- Miroğlu, İsmet; **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, Üçler Matbaası,** İstanbul 1975.
- Miroğlu, İsmet; **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası,** Ankara, TTK Basımevi, 1990.
- Muhtar, Ahmed; **1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi, C.1,** Ankara, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, 1928.
- Murzayev, Eduard Makarovich; **İzbrannaya tyurkskaya geografıçeskaya leksika // Onomastika Vostoka. – Moskva. Nauka, 1980.**
- Orhonlu, Cengiz; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti. Habeş Eyaleti,** Ankara, TTK Basımevi, 1996.
- Ortaylı, İlber; **Hukuk ve İdari Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı,** Ankara, Turhan Kitabevi, 1994.
- Ortaylı, İlber; **Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi, 2. B.,** Ankara, Cedit Neşriyat, 2008.
- Özbilgen, Erol; **Osmanlı Hukuku'nun Yapısı,** İstanbul, Güray Matbaacılık, 1985.
- Özçelik, Selahittin; **XIX. Yüzyılda Honaz Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat,** Isparta, Fakülte Kitapevi, 2005.
- Özder, Mustafa Adil; **Tarihte Çıldır Atabeyleri ve Torunları,** Erzurum, 1971.

- Öztuna, Yılmaz; **Osmanlı Devleti Tarihi**, C. I, İstanbul, Faysal Finans Kurum Yayınları, 1986.
- Pamirovedenie; **Vip. II. İzdatelstvo "Doniș"**, Dușenbe, 1985.
- Pamuk, Şevket; **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Pamuk, Şevket; **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, 3. B. İstanbul, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, 2010.
- Potto, Vasiliy Aleksandroviç; **Kavkazskaya Voyna**, C. IV, Turetskaya Voyna 1812-1829 gg. Moskva, İzdatelstvo Senterpoligraf, 2007.
- Saydam, Abdullah; **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, 2. B., Trabzon, Derya Kitabevi, 1999.
- Selaniki Mustafa Efendi; **Tarih-i Selaniki (1563-1595)**, Haz. Mehmet İpşirli, C. I., İstanbul, TTK, 1989.
- Sertoğlu, Midhat; **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 515, 1992.
- Seyfi, Ali Rza, **Bir Milletın Bir İmparatorlukla Savaşı: 1828-1829 Türk-Rus Harbi (İngiliz Zabiti James Brow'un Hatıralarından)**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1940.
- Solak, İbrahim; **XVI. Yüzyılda Zamantu Kazâsı'nın Sosyal ve İktisâdî Yapısı**, Konya, Tablet Yayınları, 2007.
- Svanidze, Mikhail; **Osmaleti İstoria (Osmanlı Tarihi)**, Cilt 1, Tiflis, Chornografi Yayınevi, 1999, s. 72.
- Şahin, İlhan; **XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilâtının Özellikleri, XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, İstanbul, 1997.
- Şemseddin Sâmî **Kâmûs'l-A'lâm**, 1. Cilt, Tıpkıbasım/facsimile, Ankara, Kaşgar Neşriyat, 1996.
- Şen, Ömer; **Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)**, İstanbul, 143 shf. Eren Yay. 1996.
- Tabakoğlu, Ahmet; **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1985.
- Ünal, Mehmed Ali; **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara, TTK Basımevi, 1989.

- Ünal, Mehmed Ali; **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, Ankara, TTK Basımevi, 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl Ortalarından XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar**, III. Cilt, 2. Kısım, 5. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- Yatsenko, Nikolay Emelyanoviç; E. **Tolkoviy slovar obşestvovedçeskikh terminov**, Sankt-Peterburg, İzdatelstvo “Lan”, 1999.
- Yediylıldız, Bahaeddin; **Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 8.
- Zeyrek, Yunus; **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara, Pozitif Matbaacılık, 2001.
- Zisserman, Karl Lvoviç; **Sbornik materialov dlya opisaniya Tiflisskoy gubernii**, Tiflis, Dubelir Basımevi, 1870, ss. 1-34.
- Zubov, Platon; **Kartina Kavkazskogo Kraya, prinadlejšego k Rossii i sopredelennih onomu zemel, v istoričeskom, statsitçeskom, etnografiçeskom, finansovom i togovih otnuşeniyah**, C. IV, St. Peterburg, Konrad Vingeber Matbaası, 1835.

DERGİLER

- Akyılmaz, Gül; “Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü,” Ermeni Araştırmaları I. Kongresi, C. II, Ankara, **ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**, 2003, s. 171-187.
- Allen, W.E.D.-Muratoff, Paul; “1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi Kafkas Harekâtı),” **Türkler**, C. XII, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.
- Barkan, Ömer Lütfü; “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, **İ.Ü.İ.F.M.-II.**, İstanbul, 1941, s. 20-59.
- Batmaz, Eftal Şükrü; “XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanûnnâmelerine Göre Osmanlı Devleti’nde Tahıl Üretimi,” **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: XXIII, Sayı: 36, Ankara, 2004, s. 35-41. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/31/228.pdf>.

- Batmaz, Eftal Şükrü; “Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatı'na Genel Bir Bakış,” **OTAM**, VII, (1996), s. 1-10.
- Başbuğ, Hayri; “Doğu Anadolu Aşiretleri,” **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ağustos 1985, s. 160-185.
- Beridze, Merab; **Erkota da misi Şemogareni** / Tazrebi da Sahelebi. Tbilisi 2010, s. 132-190.
- Blaskovics, Jozef; “Osmanlılar Hakimiyeti Devrinde Slovakia'daki Vergi Sistemi Hakkında”, **TAD**, C. VII, Sayı 12-13, (89-98) Ankara, 1969, s. 89-98.
- Cikia, Sergey; “Ob odnom morfologičeskom yavlenii v akhaltsikhskom nareçii anatoliyskogo yazıka,” **TGU**, C. VI., Tbilisi, 1937, s. 115-122.
- Cikia, Sergey; “K prosikhojdeniyu slova “Lazut,” **Soobçeniya AN Gruz. SSR**, 1944, s. 227- 235.
- Cikia, Sergey; “Turetskiy dokument XVIII veka ob Okros-Tsihe,” **Trudı TGU**, No: 91, Seriya Voskokovedeniya, C. II, Tbilisi, 1960.
- Cikia, Sergey; “K nazvaniyu mesyatsev v meshetskom dialekte turetskogo yazıka (Türkçe'nin Meskheti'ya Ağzında Ayların Adları),” **Voprosı tyurkologii**, Baku, 1971, s. 116-122.
- Çağatay, Neş'et; “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler,” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1947, Cilt 5, Sayı 5, s. 483-511.
- Çoban, Erdal; “Kopan Sancağı'nın (Macaristan) 16. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişmesi Üzerine- Economic Development of Sanja of Kopan (Hunday) in the 16th Century,” **OTAM**, Sayı 17, s. 61-84, Ankara 2005.
- Ekinci, Ekrem Buğra; “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyâletler,” **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Sa. 6, 2008 (Güz), s. 1-51.
- Emecan, Feridun; “Bennâk,” **T.D.V.İ.A.**, C.5, İstanbul 1992, s. 458-459.
- Ertürk, Volkan; “16. Yüzyılda Akşehir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısına Dair Bazı Tespitler, (Some Findings About the Social and Economical Structure of Akşehir Town İn the XVI. Century),” **Histuar Studies**, Volume 3/2 2001, s. 197-218.

Ertürk, Volkan; “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Ziraat Yapı ve Köylülerin Geçim Durumları Hakkında Bir Değerlendirme: Akşehir Örneği/An Evaluation of Agricultural Structure and Peasants Subsistence in the XVI. Century Anatolia: Akşehir Case,” **TURKISH STUDIES** –International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-,Volume 6/4 Fall 2011, p.524, www.turkishstudies.net. s. 523- 537.

Ertürk, Volkan; “1568 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Vize Kazası”-An The District of Vize as Per The Detailed Tax Register Dated 1568,” **The Journal of Academic Social Science Studies JASSS, International Journal of Social Science**. Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2011>, Volume 6 Issue 8, p. 197-221, October 2013.

G. Gamkrelidze; “Gurjistanis vilayetis didi daftari” rogoris demograpiliu-statistikuri dzegli,” **TSU şromebi**, 1948, C. 34.

Gülensoy, Tuncer; “Divanü Lügat-it-Türk ve Kutadgu Bilig'deki Moğolca Kelimeler Üzerine,” **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXII/1-2, 1984, s.90-103.

Gülten, Sadullah; “XVI. Yüzyılda Prizren Kazası,” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Resears**, Cilt: 5, Sayı: 20, Kış 2012, www.sosyalarastirmalar.com. Issn: 1307- 9581, s. 184-199.

Gündüz, Ahmet, Gülcü, Erdiñ; “XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584),” **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute**, Yıl/Year: 2009, Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 12, 289-318.

İnalcık, Halil; “V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi,” Salamanca 12-15 Nisan (1955), **Belleten**, XX/78, 1956. s. 223-228.

İnalcık, Halil; “Osmanlılarda Ra'ıyyet Rüsümü,” **Belleten**, C. XXII/92, Ankara, 1959.

- İvelashvili, Tina; “Cavahetis mosahleobis etno-sosialuri mdgomareoba Gurcistanis Vilayetis Didi Davtris mihedvit”, “The etno-social Condition of the Population of Javakheti according to the “Great book of Gurjistani Vilayeti” // **Kavkazovedenie**, No. 2. s. 41-47.
- Kılıç, Ümit; “Oltu’da Arslan Paşa Külliyesi,” **Karadeniz Araştırmaları**, C. V, S. 17 (2008).
- Kurt, Yılmaz; “Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı,” **OTAM 2** (1991), s. 151-199.
- Mehmedoğlu, Alaeddin, Mirzayev, Malik; “Ortak Türk Oronimleri Üzerine,” **Türk Kültürü**, s. 235, Temmuz 1997, s. 12.
- Öztürk, Sait; “Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması,” **Türkler**, X, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 853.
- Öztürk, Temel; “Osmanlılarda Narh Sistemi,” **Türkler**, X, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 861.
- Pakhalina, Tatyana Nikolaevna; “O prosikhojdenii toponimov İşkaşim, Yazgulyam i Vakhan” // **İranskoe Yazıkoznanie**. İstoria. Etimologia. Tipologia. Moskva: Vostochnaya Literatura, 1976, s. 178-181.
- Pala, Cenk; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Örgütlenme,” **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, 1996, Cilt: 7, Sayı 21, s. 39-69. http://ekonomikyaklasim.org/pdfs2/EYD_V07_N21_A04.pdf.
- Rak, İvan Vladimiroviç; “Mifi drevnego i ranesrednevekovogo İrana,” Sankt-Peterburg-Moskva, İzdatelstvo SPb. **Jurnal “Neva”**- “Letniy sad”. 1998, s. 558.
- Rubinçik, Yuriy Aronoviç; “Tipi semantiçeskikh izmeneniy arabskikh zaimstvovaniy v persidskom yazıke,” // **İranskoe yazıkoznanie**. Moskva, 1976, s. 45-52.
- Solak, İbrahim; “XVI. Yüzyılda Güvercinlik Kazâsı-Güvercinlik in 16th Century,” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 18, s. 359-377, Ankara 2005.
- Solak, İbrahim; “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi-Production Of Fruit And Vegetable In Anatolia In The Period Of Otoman Empire,” **S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 24, Konya 2008, s 217-251.

- Solmaz, Gürsoy, “**Penek / Bana Kalesi,**” **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı, Sayı XXVIII (2005), s. 269-279.
- Svanidze, Mikhail; “Samtskhe-Saatbagos administratsiuli dakopa da sosyalekonomikuri mdgomareoba “Gurjistanis Vilayetis Didi Daftaris” mikhedvit,” 1967, C. 121, **Ağmosavletmtsodneobis Seria**.
- Şahin, Cemile; “Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme (Ottoman Land System: A General Assessment),” **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science**, Volume 5 Issue 6, p. 434-461, December 2012.
- Şahin, Harun; “XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme,” **International Journal of Social Science**, Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1534> .Volume 6 Issue 6, p. 1019-1037, June 2013
- Şengelia, Nodar; “Osmaluri gadasaxadebi da valdebulebani “Gurjistanis Vilayetis Didi Davtris mikhedvit,” C. 91, **Ağmosavletmtsodneobis Seria**, 2.
- Şengelia, Nodar; “Osmaluri gadasahadebi da valdebulebani Gurjistanis vilayetis didi davtris mihedvit,” **TSU Şromebi**, C. II, Ağmosavletmtsodneobis seria, 1960, Tbilisi.
- Şengelia, Nodar; “1572/1573 tslis Gurjistanis kanunname, Ağmosavluri,” **krebuli**, 1, 1960.
- Şengelia, Nodar; “**1592 tslis Çildiris vilayetis mogle (ijmal) davtari, Kartuli diplomatia,**” Tbilisi, 2002, ss. 298-334.
- Şengelia, Nodar; **1574 tslis Gurjistanis vilayetis didi davtari, rogoris tskaro Samkhret Sakartvelos istoriisatvis**, Sakartvelo da Ağmosavleti, C. III, Tbilisi, 2006.
- Taşkın, Ünal; “Rise In Ağnam (Sheep) Tax In The Recent Years Of Ottoman State” (Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Ağnam Vergisine Yapılan Zamlar),” **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 8/5 Spring 2013, s. 789-796.
- Taşkın, Ünal; “Rüsûm-i Örfiye,” **Tarih Okulu** İlkbahar-Yaz 2013, Sayı XIV, s. 55-73.

- Taşkın, Ünal; “1540 (H.947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid ve Erzurum Sancaklarında Ziraât Gelirlerin Mukayeseli Tahlili,” **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/2 Fall 2013, p. 643-644.
- Turan, Şerafettin; “XVII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı /1631- 32 tarihli bir İdari Taksimat Defteri,” **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, 1963, s. 222-223.
- Ural, Selçuk; “Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Hâkimiyetinde Pakrac Livası-Pakrac Liva, Under otoman Rule in Second Half of Sixteenth Century,” **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, ISSN: 1303-5134, Cilt: 6, Sayı: 2, Yıl: 2009, s.772-791.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, **XIV ve XV Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi**, — «II Türk Tarih Kongresi (TTK)» İstanbul, 1943.
- Üçok, Coşkun; “Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar. IV. Mali Bakımından Tımarlar,” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. II, S. 1 (1944), s.73-95. <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1944-02-01/AUHF-1944-02-01-Ucok.pdf>.
- Yağcı, Zübeyde Güneş; “H. 1015/1016 (M. 1606/1607) Tarihli İstanbul Gümrük Defteri,” **HISTORY STUDIES International Journal of History**, ISSN: 13094173 (Online) Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Halil İnalcık p. 507-537, March, 2013.
- Yardımcı, Mehmet Emin; “1489, 1530, 1542 Yılları Tahrir Sonuçlarına Gör Bosna’da Ziraât Üretim ve Vergiler,” **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S. 56, ss. 163-185 (2007).

YÜKSEL LİSANS VE DOKTORA TEZLERİ

- Abdunabiev, Abduahad; **Lingvistiçeskiy analiz toponomii regiona Ura-Tyube:** avtoref. Diss. Kand. Filol. Nauk.- Duşenbe, 1992.
- Abodulloeva, Safina Yusupovna; **Onomastika “Farsname” İbna Al-Balkhi,** Basılmamış tez, diss. na soiskanie uçenoy stepeni, kand. fil. nauk, Khorog 2008, s. 40.

- Aslan, Lütfi; **H. 963/M.1556 Tarihli Mufassal tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik ve Demografik Yapısı**, Yüksek Lisans Tezii Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Ataniyazov, Soltanşa; **Toponomiya Yugo-Vostochnogo Turkmenistana: Avtoreferat kand. filologičeskih nauk.**- Aşkabat, 1966.
- Berdzenişvili, Devi Konstantinoviç; **İstoričeskaya Geografia Yujnoy Gruzii (sredinie veka)**, Dis...d-ra ist. Nauk, Tbilisi, İstitut istorii, arkhelologii i etnografii, 1985.
- Dalgali, Fatih; **45 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi**,(Yüksek Lisans Tezi, Kütahya. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Emen, Huriye; **166 ve 68 Numaralı Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Beypazarı Kazası**, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, Haziran 2008.
- Gümüş, Nebi; **XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-2000.
- Lomsadze, Shota; **Yujnaya Gruzia (Samtshe-Cavaheti) s seredinı XVIII v. po 50-e gg. XIX v.** Avtoref... dokt. ist. nauk /AN GSSR İstitut istorii, arkhelologii i etnografii, Tbilisi, Metsniereba, 1973.
- Öksüz, Melek; **1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Ragibova İlmira; **Kırgızistan'da Yaşayan Ahıska Türklerinin Folkloru**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- Svanidze, Mikhail; **İz istorii Samtshe- Saatabago v pervoyoy çetverti XVII v.** Avtoref. Dis. Kand. İst. Nauk.Tbilisi, 1954.
- Şengelia, Nodar; **Osmaluri gadasahadebi da sagadasahado sistema Gurjistanis vilayetis didi davtris mihedvit**, Rusul enaze, Avtoreferati, Tbilisi, 1961.

SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİLER

- Abaev, Vasiliy İvanoviç; **İstoriko-etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıka, C. I**, Moskva, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, 1958.
- Barkan, Ömer Lütfü; **Timar**, İA, XII/I, Eskişehir, MEB Yayınları, 1997. s. 314-315.
- Deny, J.; Sancak, İA, C.X, İstanbul, 1966.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki; **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 2004.
- Gürcüce Standart Sözlük; **Gürcüce-Türkçe, Türkçe-Gürcüce**, Haz. Kakha Abuladze, İstanbul, Fono Yayınları, Ekim 2011.
- İnalcık, Halil; **V. Beynelmülk Onomastik İlimler Kongresi**, V. Beynelmülk Onomastik İlimler Kongresi (Salamanca, 12-15 Nisan) .TTK Yayınları, ANKARA 1956, s. 226; BELLETEN, Cilt: XX, Sayı: 78.
- İnalcık, Halil; **Çiftlik**, Cilt VIII, D.İ.A, (1993), s. 313. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İşler, Emrullah-Özay, İbrahim; **Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük**, Ankara, Fecr Yayın reklam Bilg. San. ve Tic. Ltd. Şti. 2012.
- Kâşgarlı, Mahmut; **Divanü Lugat-it-Türk**, Çev. Besim Atalay, C. I, 5. B. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.
- Kramers, J.H.; Sübaşı, İA, çev. İbrahim Kafesoğlu, C. XI. İstanbul, 1987, s. 78-79.
- Özcan, Abdülkadir; Çeribaşı, **DİA**, İstanbul, 1993.
- Parlatır, İsmail; **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, 4. B., Ankara, Yargı Yayınları, 2011.
- Sakartvelos administratsiul-teritoriuli erteulebi** (Gürcistan'ın İdari-Bölgesel Birimleri)
- Sak. SSR Administratsiul-Teritoriuli dakopa**; Tbilisi, 1949.
- Svod Statisticheskikh Dannikh o Naseleniya Zakavkazskogo Kraya**, Tiflis, 1893
- Tabakoğlu, Ahmet; **Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları**, O.A. , C. III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- TDK; **Türkçe Sözlük**, 1-2, 9. B., Ankara, TDK Yayınları, 1998.
- Yegin, Abdullah; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lugat**, Sebat Basım Yayım Dağıtım Hiz. LTD ŞTİ, İstanbul, 2006.
- Yılmaz, Fehmi; **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, İstanbul, Gökkuşbu, 2010.

Yücel, Yaşar; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i merkezîyet) Dair Genel Gözlemler**, Belleten, C.XXXVIII, S. 152. Ankara, 1974, s. 665.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

A. Kamil, **Velikiy Mouravi- Georgiy Saakadze'**, <http://s30556663155.mirtesen.ru/blog/43480953045/Georgiy-Saakadze>. Erişim Tarihi: 23 Ekim 2012.

Abuladze, Sisana; **Dedisimedi**. XVI. S. Meore nakhevari Samtskhe-Saarabagos, paktobrivi mmartveli" <http://www.qim.ge/dedisimedi.html> Erişim Tarihi: 29 Eylül 2012.

Akyılmaz, Gül; **Osmanlı Dveleti'nde Yönetici Sınıf- Reaya Ayrımı**, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XII, 2008, Sa. 1-2. (Erişim Adresi: http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/12_15.pdf. Erişim Tarihi: 31.03.2014).

Azerbaycan Raporu, Regional Economic Working Groop, Under the leadership of center for Global Peaxe of American University, s. 3. <http://www.american.edu/cgp/track2/project/upload/azerbaijan-trk.pdf>

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Rehberi, Hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, Yusuf İhsan Genç, II. Baskı, İstanbul-2000, s. 5. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/042-osmanli-arsivi-rehberi-2000.pdf> sitesinden alınmıştır. 15.01.2014.

Bayraktar, Rasim; **Hatıralar İçinde Ahıska Türklerinin Vatanlarından Sürgün Edilmesi**, İlahiyat Fakültesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999. http://iif.giresun.edu.tr/fileadmin/user_upload/ozgecmis/rasim_bayraktar.pdf. Erişim Tarihi: 18.08.2014.

Bayraktar, Rasim; **Ahıskalı Türklerde Göçün Dinsel Yaşayışa Etkileri**, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2011. <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/3262/4116.pdf>. Erişim Tarihi: 18.08.2014.

- Dervişeva, Fatma, **Kazakistan’da Ahıska Türklerinin Sosyal-Kültürel Yapılarındaki Değişmeler**, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/3262/4116.pdf?show>, Erişim Tarihi: 18.08.2014;
- Fazulullah İbn Ruzbihan Hunji; **Tarih-i Alam-Ara-i Amini**, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Hunji/frametext1.htm> Erişim Tarihi: 05.10. 2012.
- Harita** <http://www.ahiskalilar.org/portal/modules.php?name=Harita> sitesinden alınmıştır.
- Komentarii**; <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi4/primtext8.phtml>. Erişim Tarihi: 12.08.2014.
- Lingvistiçeskiy ehsiklopediçeskiy slovar. Onomastika.** <http://tapemark.narod.ru/les/346a.html>, Erişim Tarihi: 20.05.2013.
- Javakhishvili Nikolay; **‘Maloizvestniye Stranitsı İstorii Gruzino-Baltiyskikh Otnosheniy (X-XVIII VV)’**, http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-3-4/14.shtml. Erişim Tarihi: 22 Ekim 2012.
- Osmanlı Devrinde İmam-Hatıplik Görevi, Rolü ve Statüsü**, <http://www.kutahyamuftulugu.gov.tr/yazar/30-osmanli-devrinde-imam-hatip39lik-gorevi.html>, Erişim Tarihi: 29.08.2013.
- Osmanlı’da İmamlık Müessesesine Dair Birkaç Not**, <http://www.gencdoku.com/osmanlida-imamlik-muessesesine-dair-birkac-not-946.html>, Erişim Tarihi: 29.08.2013
- Russko-turetskaya voyna**, <http://rushist.com/index.php/russia/2303-russko-turetskaya-vojna-1828-1829>, Erişim Tarihi: 12.08.2014.
- Sakartvelos Samartalşemokmedis İstoria**, http://www.justice.gov.ge/index.php?sec_id=66, (Erişim Tarihi: 05.02.2014).
- Silagadze, Avtandil; **‘K voprosu o razvitii ekonomiğeskoj misli v feodalnoy Gruzii.’** http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-34/07.shtml#nazad4, (Erişim Tarihi: 05.02.2014).

Şakirov, Rasim, **Ahıska Türkleri ve Ahıska Türkleri'nin Basında Yer Alışı**, Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, İstanbul, 2004. <http://www.ahiskalilar.org/dosyalar/RASIMTEZ.pdf> Erişim Tarihi: 18.08.2014;

IV. Beynelmillel Onomastik Kongresi (18-21 Ağustos 1952). XXI. Beynelmillel Onomastik Kongresi (2002). <http://www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/turk> .

XI. Beynelmillel Onomastik Kongresi (1972). Sofya

XIII. Beynelmillel Onomastik Kongresi, Krakov, 21-25 Ağustos 1978. Polonya

ÖZET

Bekadze, Shota, “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyâleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu”, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Reşat Barış Ünlü.

Tezimizde, 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri ışığında Çıldır Eyâleti Ahıska Sancağı'nın onomastiğı, politik, idarî ve sosyo-ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. Bu araştırmada, Ahıska'nın coğrafi konumu ve etimolojisinin açıklanması yapıldıktan sonra bölgenin Osmanlı hâkimiyeti öncesi ve Osmanlı dönemindeki idarî, sosyal, hukukî yapısı anlatılmıştır. Kır iskân birimleri, nüfus ve yerleşme hakkında bilgiler verildikten sonra Ahıska ile ilgili antroponim ve toponimlerin lengüistik özellikleri açıklığa kavuşturulmuştur. Bu incelemede, Ahıska Sancağı'nın şehir ve köylerinde yaşayan reayanın ürettikleri ürünler, hayvancılık, arıcılık, balıkçılık, meyvecilik, bostancılık vergi hâsılları, değirmencilik ve mukataalar hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Sancaktaki ticaret hayatı, pazar ve gümrük vergileri hakkında bilgiler de çalışmamızda yer almaktadır. Ayrıca Ahıska Sancağı hane sayıları, hâsılları tablolar halinde gösterilmiştir. Ticari ve sefer zamanlarında çok önemli olan yolların onarım ve bakım işlerinin yapılması çalışmamızda belirtilmiştir. Tüm bu bilgiler dâhilinde Ahıska Sancağı'nın idarî, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında veriler ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çıldır Eyâleti, Ahıska Sancağı, Vergi, Nahiye, Köy, Nüfus.

ABSTRACT

Bekadze, Shota, “**The Political and Socio-Economic Situation Of Ahiska Sanjak Of Childir Province In The XVI Century**”, Master Thesis, Advisor: Associated Professor Doctor Reşat Barış Ünlü

In this thesis I focus on the onomastic, political, administrative and socio-economic structure of the Ahiska Sanjak of the Childir region. Research was conducted on the “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” a book of Ottoman State records dated 1595. Through this research, I identify the geographic location and etymology of Ahiska and subsequently describe the administrative, social and legal structures of the region before and during the period of Ottoman domination. After giving information on rural-housing, population and settlement of Ahiska, I clarify of the anthroponym and the linguistic characteristic of toponyms. Through this study we get insights into village production, farming, beekeeping, fishing, orcharding, milling, transport, taxes and on the administrative centers that financed state expenses. Commercial life, markets and custom duties are also included in the study. Household size and revenues are showed in tables. I also highlight how the repair and maintenance of roads became crucial for trade and other forms of travel in the region. An analysis of all these data provides an enhanced understanding of the administration and socio-economic structure of the Ahiska Sanjak.

Key Words: Childir Province, Sanjak of Ahiska, Tax, Region, Village, Population.

-EKLER-

GÜRCİSTÂN EYÂLETİ KANUNNÂMELERİ

EK I: KANUNNÂME-İ VİLÂYET-İ GÜRCİSTÂN

1. Vilâyet-i Gürcistân sengistân⁵⁰⁶ olup toprakları az olmakla defter-i ‘atık mûcibince her nefer başına duta geldikleri yerleriyle yirmibeşer akçe ispençe kayd olundu.

2. Edâ etdiklerinden sonra zemînlerinden resm-i çift ve resm-i nîm ve resm-i dönüm alınmaya.

3. Ve Vilâyet-i Gürcistân kefereleri humus kayd olunmuşdır; sâlâriyye alınmaz.

4. Ve ‘avret tasarruf eyledüğü yeri boz ve hâlî komayub defter-i cedîd-i hâkânîde kayd olunduğı üzere behresin ve rûsumın verdikten sonra elinden alınmak câiz değildir.

5. Ve re’âyâdan biri fevt olsa, toprağı oğluna intikâl eder; mülk-i mevrûsı gibidir. Müteveffânın oğlu olmasa kızı kalsa, il verdiği tapu ile kızına verilür. Kız olmaduğı takdirce, il verdüğü tapu ile müteveffânın karındaşına verilür. Dedesi yeri oğul oğluna intikâl eylemez. Bî garaz müsülmanlar takdir etdüğü tapu ile alır.

6. Ve defterde mukayyed olan re’âyâ perâkende olsa, göçürüb yerlerine getürmek kanun-ı mukarrerdir. Ammâ on yıl ve daha ziyâde ise ve göçdükte kalan yerlerin boz komağla sâhib-i arz tapu ile ahara vermiş ise göçürmek olmaz. Sâkin oldukları yerde resimleri alınur.

7. Ve ra’iyyet oğlu ra’iyyetdir; mâdam ki, âhara kayd olunmaya, defterde olmamak müfid değildir.

8. Ve ra’iyyet zirâ‘ate sâlih kendü yerlerin zirâ‘at etmeyüb varub âhar sipahi toprağında yer zirâ‘at ederse, ba’d’et-tenbih anun gibilerden iki öşür alınmak kanundur. Ammâ kendü toprağın zirâ‘at etdikten sonra âhar sipahi toprağında dahi zirâ‘at ederse iki ‘öşür alınmak merfû‘dır.

9. Ve bir hâric ra’iyyet tapu ile mutasarrıf olduğı yerleri elinden alınub dâhil ra’iyyete vermek memnû‘dır. Madem ki, boz ve hâlî koymaya.

10. Ve bir hâric ra’iyyet gelüb sipahi toprağında tapu ile yer zirâ‘at eylese, behresin verdikten sonra a‘lâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe alınur.

11. Ve dönüm hatâvât-ı müte‘ârefe ile tûlen ve ‘arzen kırk hatvedir; ziyâde ve noksân alınmaya.

12. Ve re’âyânın zirâ‘ate kâbil yerlerinden üç yıl mütevâliyen bilâ ‘özür boz ve hâlî koduğı yerleri alınub âhara tapuya verilmek kanundur.

⁵⁰⁶ Sengistân: Taşlık arazi demektir.

13. Ve kadîmden şehirlünün ve eğer ehl-i kılâ' ve kurânın davarları örüsü olan mer'âların zir'ât olunması ve korunması merfû'dir.

14. Bağdan ve bağçeden kayd olunduğı üzere behre alınmak kanuna mutâbıktır.

15. Ve defterde ber vech-i maktâ' kayd olunan bağlardan ve bağçelerden kayd olunan maktû' alınub ziyâde nesne alınmaya.

16. Ve re'âyâ sipahilerin 'öşürlerin akreb bâzâra iletmek ve hâricden gelüb zirâ'at edenler köylerinde anbarlarına iletmek kanundur.

17. Ve harman vaktinde re'âyânın gallâtı ta'sîr olunmalu oldukda sâlâr olanlar tevakkuf göstermeyüb fil-hâl hâzır olan harmanı ölçüb re'âyâyı tazyîk etmeyeler. Ammâ re'âyâ, dahi sâhib-i arz ma'rifetinsiz terekelerin harman edüb götürmeyeler.

18. Resm-i âsiyâb dahi defterde kayd olunduğı üzere alınub tamam yıl yürüyenden altmış akçe alına ve altı ay yürüyenden otuz akçe resm-i âsiyâb alına; ziyâde alınmaya. Ve Vilâyet tahririnden sonra eski ocakdan âsiyâb binâ olunsa civârında olan âsiyâblardan ne alınursa sâhib-i timâr anlara göre resm alub ziyâde alınmaya. Ammâ eski ocak olmayub tahrirden sonra binâ olunsa, mevkûfcındur; sâhib-i arz dahl eylemeye.

19. Ve hâricden bir kimesne gelüb sipahi toprağında kışlasa müzevvec olsa resm-i duhân vermeye. Ve kışlakçı olan kimesneler üç yıl resm-i duhân verüb üç yıldan ziyâde olursa sipahisine on sekizer akçe resm-i bennâk vere.

20. Ve hâric re'âyâ sipahi toprağında sâkin olsa, bu makûle ra'iyet defterde kime yazılmış ise resm-i ra'iyet verür. Hangi sipahinin toprağını zirâ'at ederse öşür ve sâlâriyyesini ana verür ve elinde olan yerden sipahisine resm yazılmış ise resm-i zemîn dahi verür. Defterde kimesneye ra'iyet yazılmamış ise resm-i ra'iyetin mevkûfcı alır.

21. Resm-i ağnâm iki koyuna bir akçe ve koyun ile kuzu bile sayılmak kanun olmuştur. Ve resm-i ağnâm Abril ayında alınmak cemî' memâlikde kanundur.

22. Ve Vilâyet tahririnde ba'zı karyeler hâli 'an'ir-re'âyâ yazılıub hâriç re'âyâ gelüb şenledüb koyun edinseler, âdet-i ağnâmları defterde dahi yazılmış değilse mevkûfcular alır. Defterden haâriç olıcak sipahi alamaz.

23. Ve iki koyuna bir akçe alındıktan sonra on koyuna bir akçe dahi çubuk akçesi ve her sürüden bir koyun şişlik deyü alınmak hilâf-ı emirdir; alınmaya.

24. Ve ağıl resmi koyun kışladuğı takdirce olı-geldüğü kanun üzere her sürüden mütevassıt'ül-hâl bir koyun alına; sürüden ekall ise on koyuna bir akçe alınub ziyâde alınmaya. Ve sürünün 'alâsı üç yüz koyun ve evsatı iki yüz ve ednâsı yüz ve yüz ellidir.

25. Ve resm-i kevvâre öşr-i aselden bedel her kovandan ikişer akçe alınur. Ve kevvâre ve koyun ve bağ ve bağçe ki, Vilâyet tahririnden sonra hâdis olsa, öşür ve rüsûmı sâhib-i tîmâra müte'allıktır.

26. Âdet-i ağnâm sâhib-i tîmâra kayd olunmamış ise, mevkûfcı zabt eder.

27. Ve Vilâyet mezbûrede serbest olmayan tîmârlara defter-i 'atîk mücebince ağnâmları hâsıllarına mahsûb olmağın defter-i cedide dahi kayd olunmak için emr-i şerif verilmeğın ber karar-ı sabık ağnâmları kayd olunub serbest değıldür deyü 'det-i ağnâmlarına dahl olunmaya.

28. Ve resm-i 'arusiyye mîrlivâ ve zu'amâ ve sâir serbest olan tîmârlardan bâkire kızlardan altmışar akçe ve seyyibe 'avretlerden otuzar akçe alınur. Ve sâir erbâb-ı tîmârın 'arusiyye resmi nısfı kayd olunan yerlerden sipahiler ve nısf-ı âharı

mîrlivâya kayd olunan yerleri ancak zâbitler alalar. Ve bâkire kızın ‘arûsiyyesi her ne yerden geçürürse ve atası kimin ra’iyyeti ise ana verir. Ve seyyibe ‘avret her kimin toprağında vâki’ olursa resm-i arûsiyyesin sâhib-i tîmâra verir.

29. Ve Yörük ve yüzdeci tâifesinin mekân-ı mu‘ayyeneleri olmadığı sebebden atasına tâbi’ olmakda bâkire ile seyyibe beraberdir. Zu‘amâ ve erbâb-ı tîmâr ve sayyâdlar kızlarının ve merdân-ı kılâ‘ın ‘azeblerinin resm-i arûsâneleri hâssa-i hûmayûn emînleri alalar.

30. Ve Vilâyet mezbûrede dutulan ‘abd-i âbık ve kenizek ve ecnâs-ı devâbdan her kim dutarsa getürüb hâssa-i hûmâyûa kayd olunanı havâss-ı-ı hûmâyûn emînlerine ve sancak beğine kayd olunanı sancak zâbitlerine kanun üzere müjdegânesin akub teslim eyleye.

31. Müddet-i ‘örfiyeleri tamam olduktan sonra Vilâyet kâdıları ma‘rifetleri ile bey‘-i men yezîd edüb bahasın zabt eyleyeler. Müddet-i ‘örfiyye dahi kulda ve câriyede üç ay saklamaktır. Ve çâr-pâ cinsi bir ay saklamaktır ve sâir esbâb ve kumaş ve hali ve bunun emsali metâ‘lar bulsalar, ümenâyâ ma‘rifet i kâdı ile teslîm eyleyüb saklamayalar. Eğer saklarlar ise mücrim olalar.

32. Cerâyim-i hayvânât dahi re‘âyânın atı ve sığırı ve bil-cümle çâr-pâ cinsi birbirilerinin ekinlerine ziyân etse, zararları tazmin etdirildikten sonra davar sâhibine beş değnek urulub davar başına beş akçe s'ahib-i tîmâr cerîmeine ala. Koruyub dutulan davarlardan zikr olunduğı üzere alınub resm-i deştânî deyü her hânedan maktû‘ edüb nesne alınmaya.

33. Ve tamgay-ı siyah at bâzârında at satılsa on iki akçe alına. Ve kassabhânedede koyun satılsa iki koyuna bir akçe alına. Ve su sığırı satılsa dört akçe alına. Ve kara sığır satılsa iki akçe alına.

34. Ve ceviz ve incir ve sâir kuru meyve yükünden iki akçe ve deve yükünden dört akçe ve merkeb yükünden bir akçe ve yaş meyvenin iki yükünden bir akçe alına.

35. Kurâda bâc alınmaz.

36. Ve Vilâyet-i Gürcistan’da Murahhasiyye deyü nefer başına üküşer akçe alınurmış; re‘âyâyâ tahfîf için defter-i cedîd-i hâkanîde kaydolunduğı üzere beher hâne ikişer akçe alınub ziyâde alınmaya.

BÂC-I BÂZAR-I GALLE

37. Buğday ve arpa şehre gelüb satılsa her müdde buçuk kile alına. Ve sâir hubûbât dahi böyledirç Un gelüb her yükü altı kile alına. Ve sâir hubûbât dahi böyledir. Un gelüb her yükü altı kile olduğu takdirde satandan dört kilesinden bir akçe.

38. Ve müddün mikdarı İstanbul’un yirmi kilesidir.

39. Şehirlerde kanun-ı ihtisabiyye dahi eksük satıldığı vakitte dirhem başına bir akçe cerîme alına. Ve narh verdikde ma‘rifet-i kâdı ile verilüb ve dirhem ile satılan nesneye onu on bir akçe üzere narf verüb ziyâde verilmeye.

40. Ve ma‘mûl olan nügi iki yüz dirhemdir. Ve batman dahi on iki nügidir.

41. Ve mücrim olan kimesne teftiş olunmadan ve şenâ‘atî zâhir olmadan sancak beği subaşları ve adamları habs edüb nesnelere alub salı-vermek memnû‘dur. Ve her mücrimin cerîmesi Vilâyet kâdısı katında isbât olunmadan dutub siyâset etmek şer‘a ve kanuna muhâlifdir. Ammâ mücrim-i müttehem olan kimesne temerrüdlük edüb mahkeme-i şerifw gelmekte nizâ‘ ederse cebr ile mahkemeye getürmek memnû‘ değildir.

42. Ve re'âyâ tâifesine eşirra töhmet isnâd etmekle kâdı huzuruna getürmeden sancak beği subaşıları re'âyâyı der-zincir edüb karye-be-karye gezdirmek mumnû'dur. Anun gibi müttehem olanı kâdı mahkemesinde şer'le isbât etmeyince der zincir olunmaya.

Ve sancak beği subaşıları il üzerinde çokluk adam ile gezmeyeler ve akçesiz yem ve yemeklerin meccanen almayalar (Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukâ Tahlilleri, 7/1. Kitap, Kanuni Devri Kanunnâmeleri (IV); 7/II. Kitap. II. Selim Devri Kanunnâmeleri, VI. Bölüm: Gürcistân Eyâleti Kanunnâmeleri. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul-1994, s. 577-586.

EK II: GÜRCİSTAN (AHİSKA) KANUNNÂMESİ

Kanunâmenin ilk bölümü tamamen II. Selim Devri **Gürcistân Eyâleti Kanunnâmesi'nin** hükümleri ile aynıdır. Farklı olan sondaki hükümler ise şunlardır:

FASL

39/a. Bir kimesne kan ile siyâset olunmasa, ganî olursa dört yüz akçe ve mütevassıt'ul-hâl olursa iki yüz akçe, fakir'ül-hâl olursa yüz akçe cürm alına. Bunun gibilerden bedel-i siyâset deyü akçe alınmak kanun-ı kadîme muhalıfdir, alınmaya.

39/b. Ve zinâ eden kimesne ganî olursa üç yüz akçe ve mütevassıt'ul-hâl olursa iki yüz elli akçe ve ednâ dan iki ve zânî mücerred olsa bu i'tibîr üzere iki yüz elli ve yüz akçe alına.

FASL

39/C. Ve göz çıkararı ve el düşüren kimesneden cürm ve baş yarub kemik çıkırsa ve diş çıkırsa ve kılıç ve çomak ile bâkî âlât-ı harb ile mecruh olub ve döşeğe düşse yüz akçe ve bunlardan madun cerîme ki, ta'zîr ve te'dîb lâzım ola, otuz akçe ve kara bereden on akçe cerîme alınmak örf-i ma'rûfdur.

FASL

43/a. Ve ba'zı hâric re'âyâ gelüb kangı karyede mütemekkin olurlar ise kimesnenin yazılısı olmayub üç yıl sâkin olduktan sonra sâhib-i tîmârın sâir re'âyâsı gibi olur; hâricdir deyü ümena ve gayrıdan dahl edüb rüsûm taleb eylemeyeler.

FASL

43/B. Ve ba'zı kâranın hâsılları zeylinde ba'zı kimesnelerin bağ ve bağçeleri ve zeminlerine öşür ve mukâta'a ve resm ve behresin verürler deyü Defter-i Mufassalda kayd olunmuşdur. Merkum olan kurânın hâsıllarına mahsûb kılınmışdır. Hâsıllarından hâricdir deyü dahl olunmaya.

Tahrîren fi evâil-i şehr-i Cemâziyelûlâ sene selâs ve elf⁵⁰⁷ (Ahmet Akgündüz Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. 8/I. Kitap. III. Murad Devri

⁵⁰⁷ 1-10 Cemâziyelûlâ 1003 tarihi demektir.

Kanunnâmeleri; 8//II. Kitap. III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları. İstanbul-1994, s. 645-647).